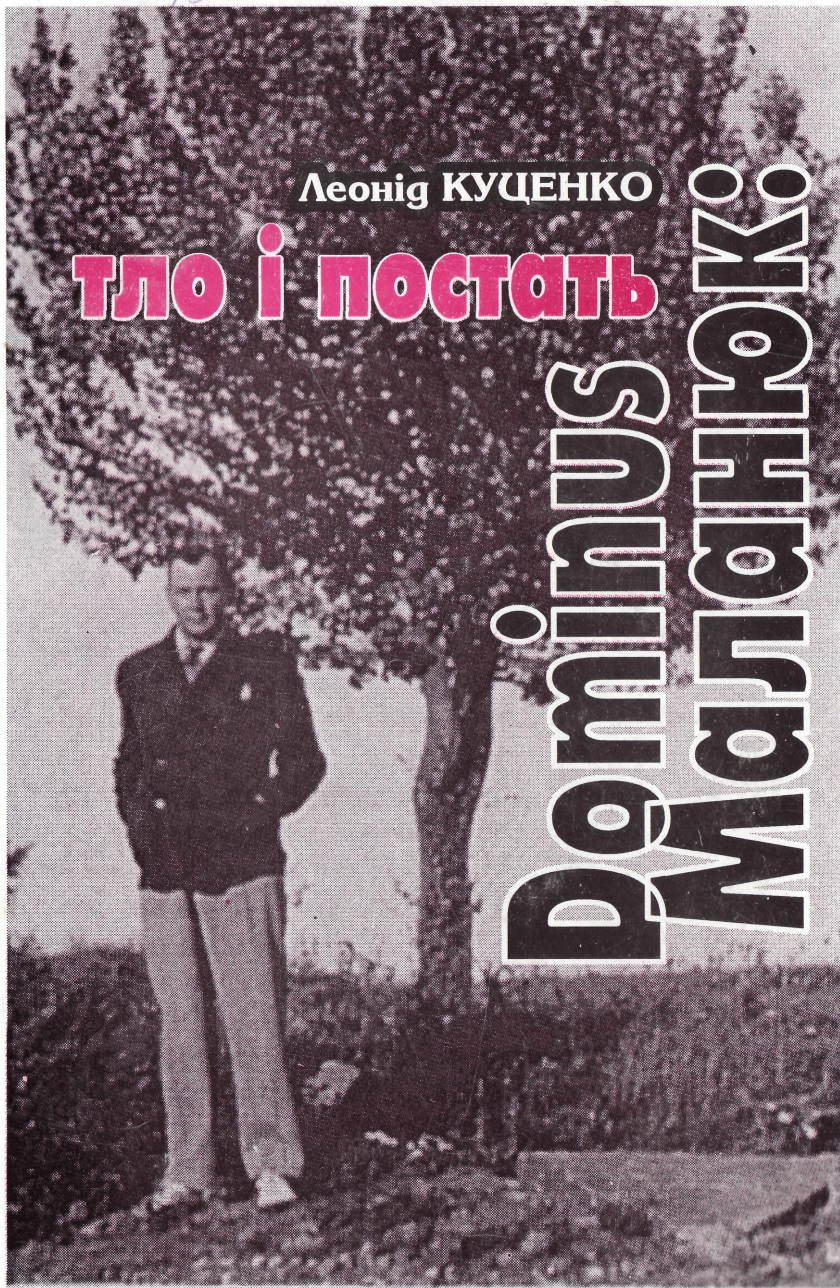

83.349КР6
К95

Леоніг КУЦЕНКО

ТЛО І ПОСТАТЬ

DOMINUS
МАЛАНЮК

Куценко, Леонід. Dominus Маланюк: тло і постать. Монографія. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2001. – 264 с.

ISBN 966-583-136-4

Книга присвячена дослідженню витоків та еволюції творчої особистості видатного українського письменника Євгена Маланюка (1897-1968).

Для літературознавців, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, учителів.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Т.Ю.Салига
доктор філологічних наук, професор В.Є.Панченко

Друкується за рішенням Вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 10 від 5 травня 2001 року).

На обкладинці – фото Є.Маланюка (30-ті роки, Варшава) з архіву письменника в УВАН у США. Комп'ютерна графіка Л. Багацького.

ISBN 966-583-136-4

- © Куценко Л.В., 2001
- © Надеждін А.М., 2001, графіка
- © Центрально-Українське видавництво

*Здано в виробництво 3.08.2001. Підписано до друку 5.09.2001. Формат 60x84 1/16. Обсяг 14.85 обл. друк. арк. Замовлення 1095. Наклад 750.
Центрально-Українське видавництво. м. Кіровоград, вул. Дзержинського, 24.
Тел. 24-48.51.*

ВСТУП

Сьогодні часто доводиться чути, що без досвіду української революції 1917-1920 років неможливим було б здобуття української державності у 1991 році. Може, надто категорично, проте чи не в ньому варто вбачити головний підсумок короткої доби Української Народної Республіки. На жаль, ця думка нерідко губиться у працях наших істориків, включаючи шкільні та вузівські підручники. Так само нам ще належить сповна осмислити феномен народженої поразкою УНР політичної еміграції, унікального явища у вітчизняній історії, що збагатило скарбницю українського Духу, давши цілу галерею імен політиків, істориків, економістів, філософів. Чільне місце в ній належить українським письменникам Ю.Дарагану, О.Стефановичу, Л.Мосендзу, Ю.Липі, У.Самчуку, О.Ольжичу, О.Телізі, М.Чирському, Н.Львівській-Холодній, О.Лятуринській та іншим. Імператором залізних строф постав за поетичним самоозначенням у свідомості сучасників один із провідників духової еміграційної еліти між двома війнами Євген Маланюк. Його яскравій особистості присвячена ця книга.

Дебютувавши майже одночасно як поет, публіцист, есеїст та літературний критик ще у таборах інтернованих вояків армій УНР у Польщі, Євген Маланюк відразу ж заявив себе як провідна постать в українській літературі. Обравши Слово єдиним знаряддям служіння своїй Батьківщині, він не зрадив тому вибору до останнього дня, ставши "одним з найталановитіших і найяскравіших в усій нашій літературі ХХ століття"¹ письменників.

Так само з перших публікацій, з першої поетичної збірки його творчість стала об'єктом прискіпливої уваги літературної критики. То ж не дивно, що маємо одну із найбільших бібліографій діаспорних видань, присвячених Є.Маланюкові. Йдеться про праці Ю.Липи,

¹ Дзюба Іван. Поезія вигнання // Прапор. – 1990. — №1. – С. 132.

Д.Донцова, С.Гординського, В.Державина, Є.-Ю.Пеленського, Ю.Клена, М.Мухина, Ю.Русова, Ю.Шевельова, Ю.Лаврінєнка, Б.Кравціва, Б.Бойчука, О.Тарнавського та інших. Перу канадської дослідниці Ю.Войчишин належить перший літературний портрет письменника “Ярий крик і біль тужавий. Поетична особистість Євгена Маланюка” (1993).

Розпочавшись зі статті словацького вченого-українознавця М.Неврлого “Воскресіння” (1989), потужно заявило себе маланюкознавство і в Україні. Маємо вже кілька дисертаційних досліджень, понад триста публікацій, приурочених творчому доробку митця. Помітний внесок у вивчення спадщини письменника-вигнанця зробили Т.Салига, М.Неврлий, Г.Сивокінь, Н.Лисенко, М.Ільницький, Ю.Ковалів, О.Астаф’єв та інші.

Отже, напрацювання вчених діаспори та України дають право стверджувати, що маланюкознавство як сегмент вітчизняної літературознавчої науки відбулося. Водночас не йдеться про вичерпаність процесу пізнання багатообдарованої особистості митця, а швидше про створення умов для підготовки ґрунтовних студій над творчістю та життєписом письменника. Проблем же в їх осмисленні є ще багато. Однією з найпосутніших із них є та, про яку писав свого часу ще сам Маланюк у статтях, присвячених Шевченкові чи Гоголеві: “Хотілося б звернути увагу на одну проблему, яку наше Шевченкознавство ще не поставило виразно і на повний зріст. Це – проблема Шевченкової *особистості*. ... Шевченкознавство наше, скероване переважно на певні формальні цілі – стиль, тематика, філософічні основи, історичне оточення, окремі комплекси ідей і т. д., – мало зупинялося на змісті самої особистості поета”¹. Актуальність цієї думки, висловленої півстоліття тому, ще нагальніше звучить сьогодні. Зумовлено це кількома причинами.

Перша з них викликана модерністськими пошуками, наприклад, структуралізмом, що заявляв про “смерть автора”, про необхідність дослідникам абстрагуватися від творця. Натомість Є.Маланюк, полемізуючи свого часу з “формальною метою”, у статті “Поетія і вірші” (1936) бунтував проти “гіпнозу безличної абстракції”, проти “оперування в сфері творчості *лише* хірургічними приладами формальної аналізи”, що їх розтин “часто-густо виконує ніж коновала”. Він закликав *відчутти* твір “не формально, а безпосередньо-емоційно”,

¹ Маланюк Євген. До Шевченкових роковин // Книга спостережень. Статті про літературу. – К., 1997. – С. 153.

*відчутти “живий організм”*¹ твору, його значення в літературі і в творчості поета.

Закономірне прагнення нашої літератури вирватися із десятиліттями нав’язуваної мистецтву штучної системи мислення, відмежуватися від ідеологічних догм, нерідко призводить і до ігнорування думки, сформульованої ще Д.Чижевським: “Літературна теорія – не єдина сила, що визначає собою літературу певної епохи. Літературна практика належить і від ідеології свого часу, і від соціальної структури суспільства”². Як наслідок послабився інтерес до особи письменника, його художнього світу, часопросторових координат його творчості, до соціальності твореного письменником світу. Похвальне ж прагнення ідеологізації літератури нерідко обертається безглуздим ігноруванням ідеології навіть там, де вона є. Творчість же Маланюка між двох ісходів вибудовується на ідеології націєтворення. Світогляд Маланюка-громадянина потужно віддзеркалюється в його творчості. “В мистецтві, розмірковував з цього приводу письменник на сторінках свого нотатника 1954 року, – як правило, існує трагічна рівновага поміж життям і творчістю: за справжній твір мистецтва – митець мусить кашатити еквівалентом свого життя. Дуже клясично висловив десь цей закон Шіллер:

*Was unsterblich im Gesang, soll leben
Muss im Leben unvergehen.*

І щоб там не балакали легкодухі “ліберали”, поміж біографією й творчістю існує стислий, майже “органічний” зв’язок, існує своєрідна “рівновага”³.

Нарешті ми не маємо розвиненої традиції у жанрі письменницьких біографій. І коли сьогодні світ переживає піднесення цього жанру, то українська література втрачає і той досвід, який був напрацьований у минулому.

Саме тому об’єктом цього дослідження є творча особистість Євгена Маланюка. За мету ж ставилося – пізнати митця в контексті світу, часу і людей. Спробувати збагнути його у єдності і драматичному протистоянні двох складових – “я” і світ”, що за визначенням Х.Ортегі-і-Гасет “і є життя”. На думку іспанського вченого, що розмірковував над завданням створення біографії Гете, зв’язок між “я” і світ” утворює

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Кавада, Торонто, 1962. – Т.1. – С. 144, 139, 151, 152.

² Чижевський Дмитро. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк, 1956. – С. 328.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Ф. XXXVIII. – Одзб. 108. – С. 9.

простір, який і є “те справжнє зі середини”, звідкіля тільки і варто побачити особистість митця. Не з середини самого письменника, наголошував вчений, а “зі середини його життя, або драми. Справа не у тому, щоб побачити життя Гете *очима* Гете, в його *суб’єктивному* баченні, а в тому, щоб вступити як біограф у магічне коло даного існування, стати спостерігачем дивної об’єктивної події, яким було це життя і чиєю всього лише частиною був Гете”¹.

Отож і праглося побачити Маланюка “зі середини” драми його життя, дослідити витоки та еволюцію становлення його творчої особистості, збагнути “рівновагу” поміж біографією та творчістю, осягнути внутрішню сутність і закономірність таланту й особистості митця. Аби здійснити запрограмоване, доводилося вдаватися до реконструкції сторінок письменникового життєпису, досліджувати етнокультурний простір його дитинства та юності, простежувати формування та становлення його світоглядних констант, етапи національного самоусвідомлення. Поколінню Маланюка випало бути учасником триумфу і поразки УНР, звідати гіркої емігрантської долі, тому особливой уваги потребували історичний та соціокультурний контексти епохи, а ще – феномен української політичної еміграції та значення культурної праці вигнанців.

Не менш цікавий феномен – творчість Є.Маланюка між двох ісходів. Поетика ціну та інвективи, “аристократизм духу”, характер історіософського мислення спонукали до аналізу художньо-естетичної еволюції письменника, змушували досліджувати історію художньої творчості, “біографію” (“генетичну” критику) окремих творів як шлях до пізнання внутрішньої біографії письменника. Словом, хотілося за Маланюковим визначенням побачити і показати митця “опукло, трьохвимірно – так, як робить це саме життя”.

1960 року Євген Маланюк написав нарис-есе “*Illustrissimus Dominus Mazepa. Тло і постать*”. Отже – ясновельможний пан. Або ще: володар Мазепа, гетьман України, політичний вигнанець. Надто багато суголосного долі і покликанию самого Маланюка видалося у тій назві, що й змусило до аналогії у пропонованому виданні: “*Dominus Маланюк*” – володар духу Маланюк. Тло і постать. Саме так хотілося б прочитувати назву і зміст цієї праці.

Її автору щастило на зустрічі з людьми, які знали письменника, або сприяли кращому його пізнанню. Дякуючи братові Володимирові,

¹ Ортега-и-Гасет Хосе. В поєсах Гете // Ортега-и-Гасет. Естетика. Філософія культури. – М., 1991. – С. 440.

отримав в дарунок томик вибраних творів Є.Маланюка, привезений ним із Нью-Йорка ще 1989 року. Волею провидіння потрапив він мені до рук із десятків книг, що дісталися в Україну з Американського континенту, і випало розкритися книзі моїм очам на рядках поеми “Голоси землі”:

*А десь Вона – не знаю чим! – живе:
Архангород, Синюха, Скаліве,
Торговиця... І над розлогим степом
Таке ясне херсонське наше небо.*

*Нема на світі інших Батьківщин
Понад одну, що є – наказ і чин.
Нема землі коханої так палко,
Як та, що в ній, що не верства, то – балка.
А там – байрак, а там – горби могил
І хмари велетні і синій небосхил.*

Моя Синиця – посестра Синюхи – несе свої води у Південній Буг трьома десятками кілометрів південніше. Я з дитинства закоханий у наше степове небо і “хмари велетні і синій небосхил”, і виріс в порізьблених байраками та балками долин Синиці, а Маланюків Новоархангельськ ще студентом сховався вдовж і впоперек. Неймовірно захоплення поезіями земляка погнало мене в Кіровоградські архіви, які виявилися напрочуд щедрими. Так ще того ж 1989 року написалася перша стаття, присвячена Є.Маланюкові, яка на роки визначила мою долю – прислужитися дослідженню життя і творчості письменника.

1990 року у Бресті віднайшлася племінниця поета Євгенія Маланюк, котра поділилася щедрими розповідями своєї матері про письменника. А згодом відгукнувся із Братислави Мікулаш Неврлі, який надав у мое розпорядження зібрані ним матеріали до життєпису митця. А ще він познайомив із поетовим сином Богданом Маланюком, з яким ми зустрілися 1995 року та здійснили спільну подорож слідами Є.Маланюка в Чехії. Незабутня мандрівка була багато в чому відкриттям поета не лише для мене, а для його сина. Дякую долі, що пану Богдану довелося з дружиною Євою та сином Гонзою побувати в Україні, потоптати ряст на Маланюковому обійсті побіля Синюхи, відкрити на честь 100-річчя від дня народження поета його погруддя на центральній площі Новоархангельська, меморіальну дошку на приміщенні колишнього Єлисаветградського реального училища.

Відвідавши Україну пан Богдан мріяв про поїздку до США, аби пройтися там батьковими шляхами, та не склалося. Небо покликало

його на зустріч із татом, а мені з доброї волі президента УВАН у США професора Олексі Біланюка, директора Інституту літератури академіка Миколи Жулинського та ректора мого рідного університету професора Олега Поляруша випало попрацювати над архівом Є.Маланюка в УВАН і познайомитися з поетовим Нью-Йорком. Проте і те, й інше було б неможливим без допомоги співробітників Академії О.Радиш і Т.Скрипки.

А ще вдячний за зустрічі та листування Леонідові Лиману, Петрові Одарченку, Юрієві Шевельову, Миколі Сороколіту зі США, Мікулашу Неврлому (Словаччина), Наталії Ливицькій-Холодній (Канада) та за співпрацю моєї колезі-маланюкознавцю Наталії Лисенко (м.Київ).

Одночасно складаю подяку за фінансову підтримку видання співвітчизникам зі США Оксані Сембай-Галицькій, Наталії та Івану Даниленкам, Миколі Сороколіту, Людмилі Волянській, а також Роману Воронці.

РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ВИТОКИ ЕСТЕТИЧНОЇ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ

Євген Маланюк, працюючи у 1943 році над розділом із монографії “Гоголь”, писав: “Існують обґрунтовані в світовій літературознавстві, в письменницьких спогадах й інших біографічно творчих матеріалах дані, що творчість митця є тісно зв’язаною, напр., з родинним домом, з батьками і колом їх товариства. Можна сказати, що органічна мистецька творчість, як все органічне, *виростає* з дитинства й дідизни”¹. Наведена цитата може цілком прислужитися для визначення завдання цього розділу – простежити згаданий процес “виростання” самого Євгена Маланюка з “дитинства і дідизни”.

Як відомо, основи світосприймання кожної людини (йдеться про увесь комплекс осягнення світу в його природно-географічному, соціокультурному та інших виявах) закладаються ще в дитинстві. Проте світовідчуття та світобачення письменника, завдяки особливій психічній організації творчо обдарованої особистості, мають свою специфіку. З одного боку вона полягає вже у своєрідному “прочитанні” феномена світу майбутнім письменником, а з іншого – в тому, що саме у письменника, зокрема і завдяки його творчості, існує найтісніший зв’язок, найширша потреба опиратися на сформовані у дитинстві константи світобачення, як і звертатися до світу дитинства загалом. Причому останнє не зводиться лише до естетичного “відкриття” письменником краю, рідних місць, їх історії, побуту, фольклору, етнографії, природи

¹ Про цю монографію Є.Маланюк згадує у примітках до «Нарисів з історії нашої культури» (Маланюк Е. Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т.2. – С. 128). У Празькому архіві поета, що зберігається у родині сина письменника – Богдана Маланюка, вдалося знайти її перший розділ. Цитується за автографом. Далі – архів Б.Маланюка у Празі.

тощо. Хоч мала батьківщина, безумовно, стає джерелом творчості для письменника. Але рідний край, ті ж самі реалії (історія, родина, природа, фольклор, побут тощо), стаючи частинкою душі письменника, повнозначною складовою його духовної біографії, *отримують естетичну значимість* і справляють вплив на його творчість.

Сукупність згадуваних вище факторів літературознавець Юрій Барабаш у монографії, присвяченій творчості Миколи Гоголя, визначає комплексним поняттям – **етнокультурний простір**. Основними параметрами його є “сімейні перекази, домашнє і позадомашнє оточення, мовнє середовище, релігійна атмосфера, побутова обстановка, етнографічний і фольклорний фон, літературні традиції і впливи, нарешті, загальний тонус інтелектуального, культурного життя”¹.

Таке розмаїття факторів, важливих для дослідження творчої особистості, потребує їх певної систематизації та ієрархізації, що значно полегшить оцінку процесу їх впливу на митця. Зрозуміло, що і те й інше має досить умовний характер. Оскільки, наприклад, мова про літературну традицію буде вестися і при розгляді історії життя родини, і при дослідженні проблеми учнівства майбутнього письменника. Те ж саме стосується школи, театру, народної поетичної словесності як середовища у виростанні поетичного “я”.

Отже, витоки формування світоглядних позицій, менталітету, естетичних цінностей, духовного світу письменника – крізь призму таких факторів, як феномен порубіжжя, “геокультурної полоси” (Є.Маланюк) в її історичній ретроспекції; світ родинного життя Маланюків; природно-географічний феномен Архангородщини; світ повітової реальної школи; духовнє та мистецьке життя Єлисаветграда.

1. Степовий Вавилон

Євген Маланюк народився в містечку Новоархангельську, – в самому осерді українських земель, на території, якій випало бути не лише географічним центром України², але й на багато віків стати її історичним перехрестям, роздоріжжям складного українського життя. Сам письменник у “Нарисах з історії нашої культури” визначає тим процесам найдавнішу хронологічну межу від VIII століття до Різдва **Христового, коли** басейн Побужжя був околицею “Запівніччя”,

¹ Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. – М., 1995. – С. 9.

² Географічний центр України знаходиться на південній околиці селища Добровеличківка, що за 45 кілометрів від Новоархангельська.

окраїною античної Еллади. Верхня ж хронологічна межа зазначеної складної історії цього шматка землі визначається кінцем XVIII століття, історичними подіями Польщі, за якими Архангородщина перестала бути покордонною землею. Аби ми спробували дати найлаконічнішу характеристику цього історичного періоду в долі землі і людей, що жили в різні часи і в різні епохи на ній, то найвичерпніше й найточніше прозвучало б – порубіжжя. Околиця античного світу, країна Київської Русі, північний форпост Золотої Орди, згодом – турків і татар, покордоння Гетьманщини та Речі Посполитої, межева земля Гетьманщини, пізніше Російської імперії та Дикого поля.

Може виникнути питання: а чи варто вдаватися до таких глибоких історичних екскурсів, ведучи мову про становлення творчої особистості письменника? Частково відповідь на нього можна знайти у названій вище праці С.Маланюка. Розмірковуючи над фактом перебування наших далеких пращурів у “північному сегменті” культурного поля античної Еллади, він писав, що те мусило дати “величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах”¹. Ця думка цілком збігається з відомою тезою Карла Юнга про феномен расової пам’яті, про наявність поряд із “несвідомим” (автономною пам’яттю нашого минулого, найперше – дитинства, юності) ще й “колективного несвідомого” – автономної пам’яті нашої раси, яка поширюється у глибину історичного часу, далеко за межі біологічного життя людини.² Нарешті, простеживши основні аспекти геополітичних, культурно-історичних та природно-географічних факторів життя покордоння, ми зможемо зробити певні висновки про менталітет порубіжців. Отже, ретроспективний погляд на історію Архангородщини нам потрібен для визначення найголовніших рис, що вплинули на формування архетипу жителів покордоння, який, безумовно, щедро відлунує і в долі, і в творчості Євгена Маланюка.

Землі басейну Синюхи протягом тисячоліть приваблювали людину. Тут було все, що необхідне для життя: вода, камінь, глина, прекрасні чорноземи з полями, луками та лісом. Чи не тому лише в межах Новоархангельського району археологи налічують кілька десятків трипільських поселень, включаючи й знамените на увесь світ – Володимирівське. Археологічна експедиція 1995 року лише на двох десятках кілометрів правого берега Синюхи зафіксувала 14 трипільських поселень. Власне Новоархангельщина, та навіть саме

містечко й сусіднє село Торговиця, що їх розділяє лише річка, можуть щедро проілюструвати вітчизняну історію від археологічних пам’яток доби палеоліту до часів веремії племен, народів і рас – кімерійців, скіфів, готів, гунів, – які перекотиполем пронеслися степами цього краю.

Княжа доба започаткувала ближчий до нас багатівковий етап виснажливої боротьби покордонців зі степом, боротьби за виживання. Цими свідченнями й досі щедро ділиться земля. В музеї одного із ближніх сіл зберігаються три бойові сокири періоду Київської Русі, знайдені у різний час лише на одному з полів. Вже тоді правобережна сторона була заселена і належала до княжих володінь. Синюха стала тоді природним кордоном, що розмежовував княжу землю і степ, хоч обидва її береги протягом довгого часу були ареною битв з печенігами, хазарами, половцями. Ймовірно, ще за княжої доби на обох берегах з’явилися давньоруські поселення. Адже перша згадка про Торговицю, що належить до середини XIV століття, повідомляє про спалення села. А неподалік теперішнього Новоархангельська археологи знайшли велику ковальську майстерню, що теж відноситься до XIV століття і засвідчує існування давнього слов’янського поселення.

Писану історію цього краю започатковано в 1362 році. Тоді відбулася надзвичайно важлива подія для всього слов’янського світу, для цілої Європи. Литовське й українське військо під орудою князя Ольгерда зіткнулося в бою на Синіх Водах з трьома монголо-татарськими князями Качибеем, Кутлубичем та Дмитром і повністю розгромило ординців. “И оттоля от Подоля изгна власть татарскую”, – засвідчив Густинський літопис. Битва на Синюсі звільнила від татаро-монгол українські землі між Торговицею й Доном майже за два десятиліття до Куликовської битви. Пізніша історіографія старанно обминала цей факт, наголошуючи натомість на битві 1380 року на полі Куликовому. Проте факт Синьоводської битви закріплений у польського хроніста М.Стрийковського, у “Повісті о Подолі”, хроніці Бихівця, Ніковському зводі, Рогожинському літописі, “Хроніці з літописців стародавніх” Ф.Сафоновича. Найістотніше те, що ця подія збереглася народною пам’яттю. Ще в 1960-х роках містечковий історик-краєзнавець Волеслав Кузьменко записав у Торговиці оповідь місцевого діда Бондаренка, почуту останнім зі слів свого прадіда. Розповідь та носить характер народного переказу і вражає деталями, батальними епізодами. У народній оповіді два полки Ольгердові “розставлені” на бродях через Синюху, а третій стояв на Торговицькій горі – прямо перед теперішнім Новоархангельськом. Автентичність цього переказу може

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т.2. – С. 69.

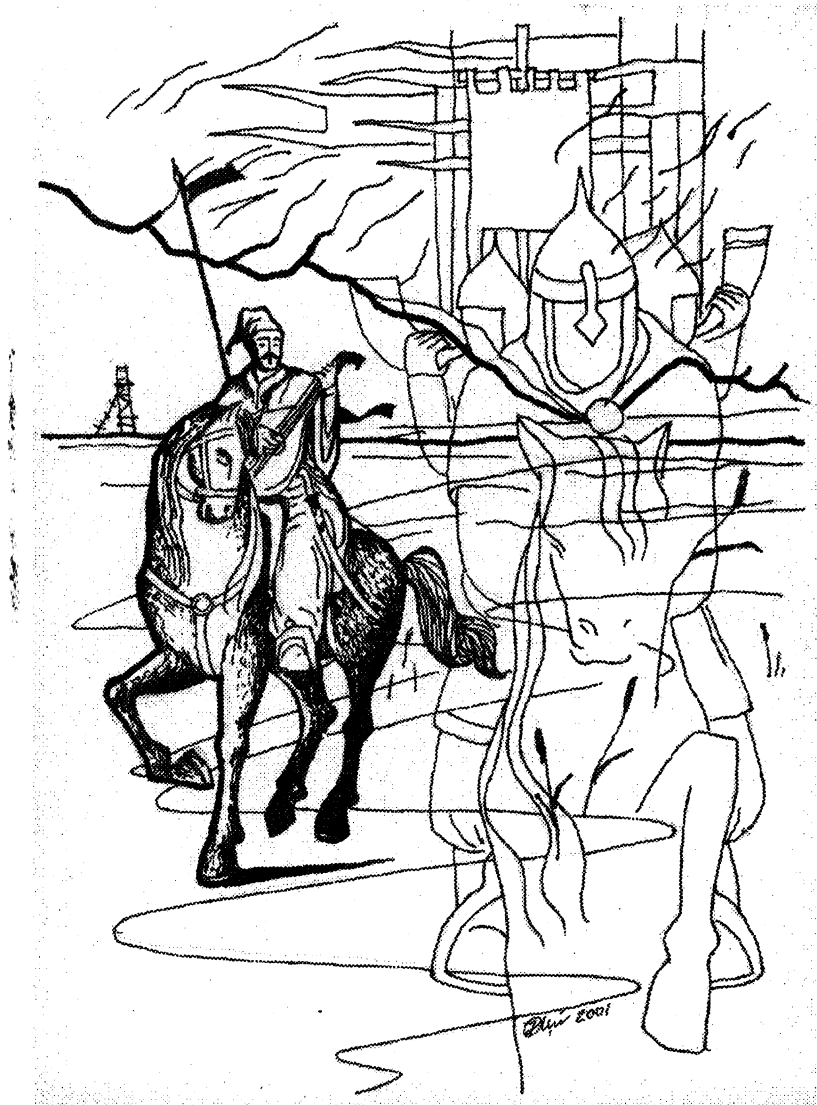
² Див.: Уэллек Р. и Уоррен О. Теория литературы. – М., 1978. – С. 98.

видатися сумнівною, хоч де було взятися в Торговиці матеріалам про битву на Синіх Водах, коли вони й сьогодні важкодоступні науковцям? Переказ Бондаренка фіксує навіть місце захоронення Ольгердом своїх воїнів – Криничний яр за кількисот метрів від Торговиці. Саме неподалік від нього на учасників комплексної археологічної та фольклорно-етнографічної експедиції Кіровоградського педагогічного університету 1997 року, після кількох невдач археологів у Новоархангельську, чекала цікава знахідка. Невеликий розкоп на березі Синюхи відкрив давнє поховання із 18 кістяками. Під одним із них була знайдена купка монет з міді та срібла. Після реставрації та експертизи виявилось, що це золотоординські монети середини XIV століття. Підказали ж закладення розкопу теж перекази старожилів, які розповідали про те, що весняні води час від часу розкривали давні поховання на тому березі.

Очевидно, ті перекази були відомі і Євгенові Маланюку. Та й згадуваний розкоп зроблено якраз навпроти хати та городу його батьків. Так чи інакше, а згодом знаменита битва відізветься в його “Володимерії”:

*Віки поразок і звитяг,
Але – ні козака, ні смерда
Й, замість Богданових ватаг,
Ввижаються полки Ольгерда.
От з’являться – і задуднять
Шляхи потіхою походу,
І спраглий кінь на схилі дня
Скупається у Синіх Водах.
І відпливе ординський вал,
В степ несучи жахливу славу,
І довго буде чути чвал,
І видно загриву криваву...¹*

На жаль, втішатися перемогою жителям покордоння довго не довелося. Нові ординці – кримські татари та турки – протягом наступних віків, аж до 1769 року, останнього походу на цей край кримського хана Крим-Гирея, стали їх грізним ворогом. Вони знищили винесений далеко в південні степи колишній давньоруський форпост на лівому березі Синюхи. Правобережна Торговиця перебрала на себе функції порубіжного містечка, протягом наступних десятиліть приймаючи на себе перші удари кримчаків та турків. Згодом вона виростає до полкового козацького міста, стає резиденцією кошового отамана Івана

¹ Маланюк Євген. Поезії. – Львів, 1992. – С. 331. Далі посилання на це видання подається у тексті.

Сірка, вкриває себе славою визвольної війни 1648-1654 років. А ще невдовзі волею зрадливої української долі стає знову межовим містом – тільки вже Речі Посполитої. У самому центрі України – раптом Польща? До слова, цей більш ніж столітній період у житті поселенців по обидва береги Синюхи найблочіше вплинув на менталітет жителів порубіжжя. Адже і там, і там жили українці, і ті й інші потерпали від ординських набігів, але тепер Синюха стала для них кордоном. Новий переділ українських земель провокував покордонців на збройні конфлікти.

Євген Маланюк писав у поемі “Голоси землі”, що його дід “не визнавав сучася”, і за Синюхою для нього була Польща. Те порубіжжя міцно вкоренилося у свідомості нащадків. Сьогодні для торговичан новоархангельський берег – то “турецька сторона”. І коли тхось із них візьме собі дружину з-за Синюхи, то старожили кажуть, що “взяв собі наречену з невінчаної губернії”. Пояснюють це просто: колись земля за Синюхою була турецькою, а ще до Архангорода там була турецька фортеця. Так само просто можна пояснити і позицію торговичан. Вона – наслідок політики, що її вела Польща на зайнятих українських землях. А оскільки запорожці нерідко вступали в союз із кримчаками та турками, то й витворювався образ степових розбійників, варварів, турків-нехристів тощо. Не залишалося в боргу і лівобережжя – для них за Синюхою жили “польщаки”. І ці суперечності особливо загострювалися й вияскравлювалися саме у двох покордонних поселеннях.

Люди ж продовжували жити на цьому розхристаному шматкові землі, що став межею Речі Посполитої й Запоріжжя, Гетьманщини і Дикого поля. Як і віки до цього, нищилися і знову жили. Лише ті перехрестя історії не минали їм безслідно. Щедро відгукувалися у їхніх душах, посутньо скоректувавши характери степовиків, позначившись на менталітеті жителів покордоння.

А неласкавій до краю долі було мало віками будованого на благодатній землі степового Вавилону, і вона протягом кількох десятиліть середини XVIII століття витворила новий український Вавилон на величезній території від Синюхи до Луганських степів, названий Новою Сербією та Слов'яносербією.

Саме зі складними процесами інтенсивного заселення покордоння в межиріччі Синюхи та Дніпра на початку XVIII століття пов'язане народження нової павіті роду Маланюків.

Десь на кінець XVII – початок XVIII століть на лівобережжі Синюхи, якраз навпроти Торговиці, невеличкою козацькою слободою

відродилося життя. Таких поселень тоді чимало з'являлося в степу. Заселяли їх переважно сміливі, ризикові люди, як правило, колишні запорожці або ж утікачі-бунтарі з усього слов'янського світу. Спокою в тих слободах, хуторах, зимівниках годі було чекати. Дошкуляли поселенцям як турки з татарами (з півдня), так і західні сусіди – поляки, військові роз'їзди яких нерідко переправлялися через Синюху й нищпорили покордонням між Гетьманщиною та Січчю.

Але життя на українних землях запорозьких вольностей продовжувалося. Десь тоді і з'явилися тут предки Маланюка, про що маємо свідчення самого письменника в одній із його біографій: “В лінії батька були чумаки, осілі запорожці, хоч засновники роду, найбільш правдоподібно, прийшли з Покуття. Покійний В.Сімович казав мені, що моє прізвище фігурує в реєстрах старшини доби Хмельниччини – не перевіряв, але думаю, що й це могло бути”¹.

Запорозька Січ мала чимало втікачів з українських земель, поневолених Польщею, у своїх паланках, куренях. Найчастіше такі втікачі, відбувши кілька літ на службі у запорозькому війську, засновували на землях вольностей слободи чи зимівники, адже шлях до рідних земель їм був заказаний, та й селилися вони переважно поближе до польського кордону. Таким чином, предок Маланюка міг бути й у згаданому реєстрі, й отим самим “осілим запорожцем”, що облюбував собі слободу на березі Синюхи. Імовірність гіпотези підтверджується цілою низкою переказів та легенд, пов'язаних із заселенням краю та виникненням назв населених пунктів. Наприклад, сусідня з Новоархангельськом Добровеличківка береже легенду про втікача з Польщі коваля Величка, котрий після служби в війську запорозькому заснував зимівник, названий його ім'ям.

Не виключено, що поява Маланюків у краї пов'язана із появою на місці слободи містечка Архангорода. Ось як про цю подію розповідає Наталія Полонська-Василенко у праці “Заселення Південної України в половині XVIII ст.”: “Населення сходилось почасти самовільно – з Лівобережної України, з Польщі, почасти за посередництвом осадчих; вони викликали охочих селитися, впорядковували села, слободи, брали на себе ролю посередників між поселенцями і адміністрацією. В матеріалах, що їх видав О.О. Андрієвський, наведені яскраві приклади діяльності таких осадчих. 1740 року полковник Танський призначив отаманом і осадчим села Цибулевого козака Миргородського полку Леонтія Сагайдачного, а осадчим і отаманом слободи, що лежить

¹ Маланюк Е. Уривок з життєпису // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 476.

навпроти польської слободи Торговиці – Степана Тарана”¹. На жаль, Таран не справився із завданням, і тоді осадчим було призначено козака Миргородського полку Давида Звенигородського, який запросив чимало людей, “едуших из Польши, из разных мест в Малую Россию...”². Переселенці із польських земель, як правило, були вихідцями з одного краю, села, часто родичі, одnofамільці (наприклад, та ж Н.Полонська-Василенко пише про слободи Плахтіївку та Варварину Балку, які повністю заселили вихідці з Волині)³. Можливо, цим пояснюється відносна поширеність прізвища “Маланюк” у Новоархангельську, за цілковитої відсутності його в інших регіонах краю. До того ж, жодна із сімей не мала родинних зв’язків з поетовими предками; більшість із них навіть не родичі між собою. І, можливо, саме тоді давній предок поета започаткував у Архангороді нову гілку роду Маланюків.

Тоді ж містечко розрослося не лише українськими переселенцями з Польщі та Гетьманщини, але й польськими сім’ями. А в 1752 році сербський полковник Іван Хорват із благословення цариці Єлизавети приводить з Австрії та Угорщини сербів-переселенців з метою формування гусарських полків для захисту кордонів імперії від турків та татар. Сталося так, що процес створення на землях козацьких вольностей так званої Нової Сербії призвів до заселення межиріччя Синюхи і Дніпра (а згодом і покордоння зі степом Лівобережжя) колоністами – сербами, чорногорцями, болгарами, молдаванами, угорцями, албанцями, македонцями, волохами та представниками інших народів. Царський уряд велить місцевому населенню звільнити 20-верстову смугу від Архангорода до Мішуриноного Рогу на Дніпрі для поселенців Нової Сербії. Проте корінне населення, козаки-зимівчани, старожили вольностей і навіть переселенці не спішають покинути вже обжиті місця, а згодом царський уряд скасовує наказ на відселення. Так, колишній козацька слобода Архангород стає 7-ю ротою гусарського полку і... новим Вавилоном на українських землях⁴. Той Вавилон відчутно позначився на родинному дереві Маланюків, а також залишив певний слід у душі Євгена Маланюка.

¹ Вежа. – Кіровоград, 1996. – № 2. – С. 120.

² Вежа. – 1996. – № 2. – С. 120

³ Вежа. – 1996. – № 2. – С. 116.

⁴ Див.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества. / Под. ред. В.П.Семенова-Тянь-Шанского. – С.– Петербург, 1910. – С. 197; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Ленинград, 1975; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976.

На жаль, навіть після столітнього ювілею поета все ще маємо неймовірно скупий біографічний матеріал про нього. Мусимо реконструювати цілі періоди з його життя. А повинні були б мати вже кілька біографічних нарисів, есе, романів. І справа тут не в особистості письменника-емігранта. “Цим ми відрізняємося від європейців взагалі, – зазначає у своїх спогадах “На білому коні” Улас Самчук, – які люблять біографії, які їх мають і з яких роблять добрий вжиток для свого інтелектуального розвитку. Ми ж не маємо біографій взагалі. Інколи не знаємо про людей абсолютно нічого, ніби це було за часу автора “Слова о полку Ігоревім”. Що ми знаємо про особисте життя Петлюри, Винниченка, Донцова, Маланюка? Нічого”¹.

Та й ідеться, загалом, не лише про біографію видатного письменника. Тут слід вести мову про одну із складових нашої національної духовної історії. З боєм про це ж пише у романі “Берестечко” Ліна Костенко, мовлячи устами Богдана Хмельницького:

Чому у нас немає ще Горація?

.....
Вмирати вмієм, по степах гасати,

але себе не вмієм написати.

У цій страшній великій боротьбі

не вмієм так сказати о собі,

щоб світ здригнувся, і на всі віки

були преславні наші козаки –

як ті Ахілли і як ті Геракли.

На це у нас щось розуму забракло².

Спробуємо все ж, послуговуючись розрізненими джерелами, прослідкувати родовідну поета.

Найщедріший фактичний матеріал залишив сам Євген Маланюк у численних записках до свого родинного дерева, залишених на сторінках нотатників³. З-поміж носіїв прізвища, продовжувачів роду, поет першим називає прадіда Федора Маланюка. Ось тільки коментар “запорожець, певно родом з Покуття”, згідно з наведеними вище гіпотезами переселення Маланюків, безсумнівно, варто переадресувати Федоровому батькові, а то й діду. Зрештою, письменник був точнішим у поетичному циклі “Подорож”:

¹ Самчук Улас. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 27.

² Костенко Ліна. Берестечко. Уривок з роману // Літературна Україна. – 1989.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Ф. LXXXVIII. – Од.зб. 151/21. – С. 6 - 7; 1573; 148/18. – С. 84-91 та ін.

*На далекій межі серед Диких Піль
Там, де Чорний Шлях перетнула Синуха,
Вартував мій суворий прапрадід степу
Та дудоні ординської луни слухав. (С.286)*

Син Федора Маланюка звався Василь, він і був дідом Євгена Маланюка. Цей дід Василь народився в першій чверті XIX століття, а помер у 1915 році. Легко встановити дату народження Василя Федоровича – 1818 рік, – якщо згадати, що в автобіографічній поемі “Голоси землі” письменник писав:

*А за два
Несповна роки упокоїсь
На дев'яносто восьм'ять році –
Чумак останній з тих околиць –
Старий, кремезний дід Василь¹.*

Згідно з поетовою “діаграмою”, дід Василь одружився з Євдокією Уженко, батько якої був українцем, а мати походила з молдаван-переселенців. Василь та Євдокія мали 22 дітей, з яких залишився жити лише Филімон, батько Євгена Маланюка². Саме в родовідній гілці письменникового батька Ф.Маланюка найвідчутніше відгукнулося архангородське “змішання народів”.

Филімон Васильович одружився з Гликерією Стояновою, донькою чорногорця Якова Стоянова з колишніх сербських осадчих колоністів Нової Сербії та польки Марії Ліщинської (у записнику поет зазначив: “певно, полька”, але в автобіографії 1932 року написав беззастережно – полька³). Поза сумнівом, могутнє українське осердя роду було визначальним у формуванні майбутнього письменника, і про те ще йтиме мова. Тепер же простежмо відголосок у житті й творчості письменника “пагонів” інших народів і культур на кроні родового дерева Маланюків.

Отже, Євгенові дід і бабуся по матері. Яків Стоянов був нащадком колись заможного сербського поселенця, який, певно, мав і високий чин, і належне місце в суспільстві. Поет згадує, що дід Яків “мав якусь військову рангу. Мама захувала гербову печатку” батька. “На її щиті, – записує письменник на початку шістдесятих років, – була шкіра (нерозб.), корона мала 5 кінців – рушники, що мама вишивала для нас –

дітей, мали ту ж корону (рушник свій)я стратив – “забув” у Варшаві”¹. Цікаві знахідки з цього приводу зробив сербський дослідник С.Лалич. Послугуючись московськими архівами, він висловлює гіпотезу про появу Стоянових у Росії ще до створення Нової Сербії. Так, 1740 роком датований документ про направлення полковника Стоянова в чині бригадира в “старий” Сербський полк, сформований ще у 1727 році. А в 1741 році згадуваний Стоянов отримав чин генерала та після відставки переїхав на постійне проживання до України. У документах за 1749 рік згадується прем'єр-майор “старого” Сербського полку Михайло Стоянов – можливо, син генерала. Пізніші документи називають ще трьох Стоянових: Івана (1779), Степана (1785) та Антона (1786).² Зрозуміло, що йдеться лише про гіпотетичність їхньої причетності до поетового роду. Для детального з'ясування цієї лінії родоводу поета необхідна серйозна робота в архівах.

На час одруження доньки Гликерії рід Стоянових підупав, переродившись у звичайнісіньке міщанство, яке, однак, ще тримало марку провінційної шляхти. Водночас рід діда Якова віддзеркалював не лише соціальні наслідки краху Нової Сербії. Ні адміністративно, ні у військовому відношенні Нова Сербія себе не виправдала, і царський уряд запровадив у поселеннях російську військову адміністрацію, позбавивши поселенців і високих військових чинів, і земельних володінь, хоч вони й продовжували служити в армії. Була ще й етнонаціональна трагедія переселенців. У першу чергу це стосується сербів та чорногорців.

Справа в тому, що вже до середини XIX століття відбулася повна асиміляція колишніх сербських поселень. Переважна більшість їх мешканців зукраїнізувалася під впливом різкого зростання українського населення, менша – оболгарилася в місцях компактного проживання болгар-переселенців. Можна припустити, що далека, незнана й таємнича дідова Чорногорія викликала інтерес у малого Євгена. Можливо. У сім'ї навіть збереглися якісь перекази з часів Нової Сербії, котрі йому доводилося чути (особливо переломленими крізь призму складної політичної ситуації на Балканах початку нового століття). Втім, навряд чи замислювався Женя-гімназист над трагедією замуленого національного джерела роду Стоянових. Усвідомлення цього прийде пізніше, коли письменник, історіософ, культуролог Євген Маланюк

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 148/18. – С. 85-86.

² Див.: Лалич Средоје. Српско порекло по маји // Српско-українско друштво. – Нови Сад. – 1997. – № 4. – С.4.

¹ Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк, 1954. – С.138.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 151/21. – С.7.

³ Львівський державний історичний архів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 106. Далі – ЛДІА.

торкатиметься у своїх працях цієї, однаково актуальної для сербів, чорногорців, українців, молдаван, проблеми (згадаймо хоча б “Єдинонеділімство”). А вперше вона постала перед сотником української армії Євгеном Маланюком, як і перед десятками тисяч інших інтернованих вояків УНР, у польських таборах одночасно зі свідомістю втраченої Батьківщини і чужини.

Польське коріння бабусі Марії з роду Ліщинських мало більшу живильну силу. Хоча польське населення в Новоархангельську було дуже мізерним (на кінець 1764 року серед населення Єлисаветградської провінції українці складали 65,37%, молдавани – 15,4%, серби – 3,22%, поляки – 0,99%, решта – 1,5%)¹, все ж польські сім’ї зберегли мову, віру і традиції. До речі, інша донька баби Марії, рідна Євгенова тітка Варвара, одружилася з поляком Михайлом Звольським, котрий, як зазначає поет на схемі родинного дерева, був “високим урядовцем Т-ва пароплавства і торгівлі в Одесі”². Таким чином, можна висловити припущення, що польська мова для матері поета була живою. Цьому немає жодних документальних підтверджень, але швидко сходження Євгена Маланюка з польськими літераторами в таборах інтернованих в Каліші, його статті з проблем польської літератури, виступи у польських виданнях дають підстави думати, принаймні, про те, що його знайомство з “польщиною” відбулося досить рано.

На відміну від сербів, чорногорців, які дуже швидко розчинилися в українських поселеннях, молдавські села, родини зберегли свою культуру й мову до сьогодні. Очевидно, причина збереження національної самототожності в молдавських поселеннях пояснюється більшою їх чисельністю. Адже на початку 1770-х років було відразу переселено 15526 чоловік обох статей – молдаван, греків, болгар, сербів, а в 1773 році – ще групу болгар і волохів³.

Зберегла мову своєї матері і Євгенова бабуся Євдокія, у родині якої він жив і виховувався. Своєрідним і несподіваним чином згадує про це письменник у ненадрукованій передмові до збірки “Земна Мадонна”. Обґрунтовуючи у вступному слові до читача свою позицію щодо трактування образу України, поет торкається витоків “римськості і варязтва” у своїй творчості: “Нетрадиційність? – тільки до певної міри. Для з’ясування її – коротка згадка з області, не для всіх, звичайно, цікавої. Мати мого батька походила з місцевості, де перед віками осідали

римські засланці. Зрідка говорила вона мовою, що крізь стерті й поламані речення її тьмяним лиском проступала бронза Риму. Вона важко запала в дитячу душу. Звідциль – “варязство”, органічна ненависть до варварів і номадів, гостре відчуття скитійства й антику в історії нашого степу. І жадоба римськості, що рахманну плоть пливкого чорнозему затисне в панцир держави”¹.

Досить-таки несподівана мотивація Євгеном Маланюком першовитоків теми римськості й варязтва у власній творчості! Безперечно, процес цей і значно складніший, і багатогранніший. Не виключено, що певне місце в ньому посідає і згаданий фрагмент родинної історії. Бо ж Євдокія Ульянівна Уженко не тільки “говорила по молдаванському, але й намагалася мене вчити тієї мови”, згадує письменник². А тим часом наведена цитата з передмови до збірки засвідчує вірність і послідовність митця у відстоюванні свого творчого кредо навіть у поглядах на власну родослівну. Письменник відмовляє в успадкуванні традицій Риму повойованим турками балканським народам. Засимільовані в Україні серби й чорногорці не можуть для поета бути носіями ідеї державної міцї й твердості, хоч і були власне територією Римської імперії. Натомість окраїнна земля імперії, околиці колишньої Дакії, значно більше приваблюють письменника. Можливо, саме через “римську” призму і зазвучала в поетові молдавська мова “тьмяним блиском” бронзи Риму.

На прикладі однієї родини Маланюків ми простежили, як відізвалося порубіжжя XVIII століття, відоме в історії як Нова Сербія, а нами кваліфіковане як новий український Вавилон у долях жителів цього степового шматка землі. Втім, дотепер ми лише користувалися ілюстративним матеріалом із життя покордонців протягом віків, почасти наголошуючи на чинниках, які були визначальними у творенні їх менталітету. Тож цілком логічними будуть певні узагальнення.

Кількасотлітнє життя порубіжжя на межі виживання, коли перехрестя кордонів забирало щороку десятки, сотні життів, безумовно, спричинило певну вичерпаність їх енергії. Калейдоскоп чужоземних зазіхань, особливо останніх віків (монголи, татари, поляки, імперська колонізація Новою Сербією, згодом власне російська колонізація), формували на зрізі національної психології почуття фатуму, приреченості, значно послаблюючи тим самим процеси національної самоідентифікації. З іншого боку, порубіжжя стало прихистком людей небуденних –

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... – С. 260.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 151/22. – С. 7.

³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... – С. 98.

¹ Е.М. Від автора. Рукопис. Архів Б.Маланюка у Празі.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 148/18. – С. 87.

запорожців, козаків-зимівників, вільнолюбивих людей, які зуміли зберегти і пронести через покоління почуття національної гідності. Проте й ця сторона життя межевої землі мала свої негативні наслідки. Шанці, слободи, хутори, бурдеї козаків-самітників, що десятиліттями виникали в неозорих степах, закладали в національній свідомості дух вольниці й анархії, а вольниця породжувала у межах порубіжжя ідеологію “здобичництва”. Хутірське життя і безмежжя землі закладали в душах степовиків автономістичні настрої. Мусимо погодитися, що це болюча сторінка нашої історії. Одночасно цей факт залишив свої тони на полотні психологічного портрета жителя порубіжжя.

Покордоння протягом значного історичного часу було етноконтактною зоною зі степом. Це відізналося асиміляторськими тюрксько-українськими процесами, відчутним впливом мусульманського світу. Так само позначився на долі покордонців опосередкований контакт зі світом Речі Посполитої, що сприяв польсько-українській акультурації. Менш відчутними були ці впливи в часи Нової Сербії. Проте строкатість етнічного складу населення порубіжжя періоду його інтенсивного заселення не лише зашкодила процесам національної консолідації, але й призвела до втрати власної еліти, оскільки на зміну осадчим в українські слободи прийшла сербська, а згодом російська адміністрація. Цей же процес відгукнувся згодом новими явищами – денационалізацією власної еліти та національним ренегатством.

Зрештою, багато що з переліченого має загальнонаціональний характер, проте саме у порубіжжі ці процеси виявлялися найжорсткіше. Євген Маланюк, розмірковуючи згодом над природою геокультурних смуг нашої Батьківщини, так відгукувався про це: “Врешті, йде смуга, що відіграла таку величезну роль в найбурхливіших і найтрагічніших добах нашої історії, смуга, що її, наприклад, В’ячеслав Липинський уважав (в її націо-психічних наслідках) найбільшим прокляттям нашої землі, аж до недавньої “махнівщини” включно (“дух степу”). Степова смуга становила відвічний “коридор”, відвічний географічний “протяг” в нашій історичній “помешканні”. Через той “коридор” проходили періодичні хвилі кочових навал, що їх Азія викидала з своїх нетрів. “Коридор” цей – понадто – відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави – моря”¹.

Поет виростав на історичній території геокультурної зони, нареченої ним “відвічним географічним “протягом”. Частина свого життя він провів серед народу “шляхти степової, що згордував державну міць”,

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т.2. – С. 68.

прожив часточку свого віку, будучи органічною складовою того народу, несучи його генетичну пам’ять. І коли пізніше прийде осмислення феномена “покараних степом”, то вибудовуватиметься воно на міцному фундаменті знання життя степовиків.

*Вітри історії дзигсчали
В гучних віках не раз, не два,
Не раз промчали диким чвалом
І гуни, й скити, й татарва.*

*Мінилися й слова і назви,
І там, де в степ вгризався бій,
Він плугом гоїв чорні язви
І переорював горби.*

*Він – той лукавий, той – тутешній,
Якому меч за чересло,
Білив хати, плекав черешні
І рочиняв в горілиці зло.*

(“Зеніт”. С. 222)

Таким чином, коли згодом доведеться торкатися першопричин такого блискучого анатомування Є.Маланюком природи малоросійства, то ось воно – одне із першоджерел цього безрадісного явища.

2.Новоархангельськ. Родинне вогнище Маланюків

У рік народження Євгена Маланюка в Санкт-Петербурзі вийшов друком черговий, 44-й том “Энциклопедического словаря” Ф.Брокгауза та І.Ефрона. На 260-й сторінці видання подано лаконічну характеристику поетового містечка: “Новоархангельськ (Синюхин брод) – с.Елисаветградского уезда Херсонской губернии при рр.Синюхе и Торговичке; одно из древнейших поселений края. В 1743 г. здесь был основан шанец, с появлением сербов причисленный к гусарскому Хорватскому полку. Торговля здесь начала развиваться очень рано, с поселением раскольников. Дворов около 3000. Школа, больница, ярмарка, базар”¹.

Варто доповнити: були в Новоархангельську ще й кілька водяних млинів, кузень, олійниць, вітряків та винокурень. Уточнимо й статистичні дані: 1896 року у 837 дворах проживали 4805 новоархангельців².

¹ Брокгауз Ф., Эфрон И. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 44. – С. 260.

² Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – С. 259.

Розвиток містечка був затриманий перетворенням його 1821 року у військове поселення. Статус військового практично виключав розвиток промисловості, торгівлі, сільськогосподарських підприємств, як, зрештою, і соціально-культурної сфери. Населення містечка мусило поєднувати тяжку військову службу з працею у полі. А ще поселення утримувало військову адміністрацію (штаб 2-го Українського уланського полку та штаб першого ескадрону уланів), мало платити земельну ренту, забезпечувати своїми провіантами розквартирований ескадрон. Тоді ж поселення приросло будівлями штабу, казарм, офіцерськими будинками, приміщенням школи кантоністів та сурмачів, конюшнями, цейхгаузами, артилерійськими складами, що надавало йому поважності й, так би мовити, містечковості. Проте Новоархангельськ так і залишався закритим поселенням. Це при тому, що 1835 року купцям та міщанам було дано дозвіл на проживання у військових поселеннях, проте їх відсоток був мізерний.

З історією військових поселень тісно пов'язане життя обох дідів Євгена Маланюка. Яків Стоянов походив з родини офіцера уланського полку. Василю Маланюку довелося спізнати долю військовопоселенця. Мав він три дні на тиждень військової муштри, а три інших дні працював на сільськогосподарських роботах під командою офіцера. Є.Маланюк згодом так згадуватиме про це: "Дід не був кріпаком, але "государственным крест'яніном" йому довелося бути. Оповідав, як ходили вони за плугом "в ногу" і "по команді", а на плечах носили погони з числом роти"¹. Оповідки ті відгукнулися згодом і в поетових "Голосах землі", у споминах про діда:

*Хоч кріпаком не був він зроду,
Але слова "сквозь строй", "шпіцрутен"
(Точнісінько – "чека" й "комуна") –
Для нього мали певний зміст:*

*Бо сов-предтеча – Аракчєєв
Вже намагавсь творить "колхози"
На тій землі, де Запорозька
Нова Америка буде².*

З ліквідацією військових поселень у 1857 році, як це не парадоксально звучатиме, містечко аж до кінця XIX століття поринуло в глибокий провінційний сон. Колишніх військових поселенців перевели на становище державних селян. Виділили їм невеликі земельні наділи.

Офіцерство у переважній більшості залишило містечко, а натомість не з'явилося нічого. Очевидно, причина була в тому, що Новоархангельськ середини XIX століття мав дуже незручне географічне положення, залишився практично на узбіччі шляхів і далеко від культурних центрів та великих міст.

Лише наприкінці XIX століття відбувається культурно-освітнє пробудження найвіддаленішого волосного центру Єлисаветградського повіту. Рушійною силою тих процесів було вчительство та відставне офіцерство. Приміром, попечителем першої земської школи був відставний унтер-офіцер Євтодієв. Містечку поталанило, що на кутку понад Синюхою хата в хату жили небайдужі до його долі вчительські сім'ї Кузнецових, Маланюків, Ярових. Багато зробили для розвою містечка родини поміщиків Непокойчицьких та Грохольських. Саме їх зусиллями та ще вчителів М. і Г. Довженків, І.Слісаревського, М.Інглезі й інших з'являлися нові школи, містечковий театр, громадська бібліотека, гімназія. Найпліднішою була робота інтелігенції міста в період двох революцій. Свідком тієї бурхливої подвижницької діяльності невеличкої групи людей був реаліст Жєня Маланюк. Зрозуміло, що ці люди, їхня безкорислива й одержима громадська робота, добірне, як для провінції, інтелектуальне й естетичне середовище творили і Євгена Маланюка. Адже ж іще учнем початкової, а згодом уже й середньої школи Євген був обранцем містечкової еліти, його часто запрошували на дитячі свята в родині Грохольських. Більше того, він був постійним і улюбленим читцем на різдвяних дитячих концертах у цій старовинній поміщицькій сім'ї. Не випадково це провінційне дворянське гніздо відізналося щемким спогадом у поетичних рядках шістнадцятилітнього гімназиста ще в 1913 році:

*Фєвраль. Как незаметно подошел он.
И заглянул в лозь стекла низких окон
В гостинь юю, где сладостным уколом
Тревожит прошлое забытою весною...¹*

Гімназистом старших класів Євген приятелював із "загубленим поетом, ровесником Олєся і Філянського, знайомим Лєсі Українки"² і судовим слідчим у Новоархангельську Давидом Верхоглядом. Зрозуміло, що поета-початківця та його старшого товариша поєднала Муза творчості. Ці зустрічі були особливо важливими для Є.Маланюка. Та, на жаль, короткими, оскільки 1915 року сухоти вкоротили

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од. зб. 140/10. – С. 61-62.

² Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк. – С. 142.

¹ Див.: Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб.123. – С. 14.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 181/13. – С. 2.

Верхоглядів життя. Маланюк присвятив Давиду Верхогляду свій єдиний прозовий твір – новелу “Уривок з “Мінеї-чотирьох поетів”, друковану на сторінках таборового журналу “Веселка” в 1922 році. А 10 квітня 1964 року поет вкотре вже занотував з пам’яті у щоденнику свого юнацького вірша, написаного 1915 року на дубовому хресті на могилі Верхогляда в Новоархангельську:

*Тот океан любви исчерпан
И разбились мои мечты.
Давид Верхогляд*

*Вот ты спишь странно тихий и желтый,
Как старинная книга стихов.
Предиконной свечей изшел ты
Для неведомых, чуждых богов.*

*Вот ты спишь. Просыпаться не надо:
Жить – отравы томительных мук.
Оборвалась струна. И соната
Сократилась в рыдающий звук¹.*

Був у Є.Маланюка в Новоархангельську ще один старший товариш, що причетний до його мистецьких пошуків, – містечковий художник Волокодін. Письменник згадує про походи з малярем на етюди під час останніх канікул 1913 року (запис від 28.02.1959), про схвальне ставлення до малювання з боку поміщиці Грохольської: “Пізніше, коли я вже малював (мавши років 13-14), я все хотів віддати чар того старовинного дому (маєтку Грохольських. – Л.К.) і тих колон, і тих квітників (доба була “Міра искусств”), і бабуся Грохольська з любов’ю придивлялася і раділа... і теж явно пишалася...” (запис від 15.03.1958)². Та найвагоміше місце у тому процесі займала поетова родина.

Маємо тільки завдячувати долі, що свого часу на початку 30-х років львівський поет, бібліограф та видавець Є.Ю.Пеленський, готуючи до друку словник сучасних західноукраїнських письменників, звернувся через газету і листовно до літераторів краю та діаспори з проханням надіслати йому коротенькі біографічні матеріали. Видавець просив вказати місце народження, освіту, першу та подальші публікації і список улюблених письменників. Одним із адресатів бібліографа був і Є.Маланюк. Характер поетових нотаток, які збереглися у Львівському архіві Пеленського (ескізність, повтори тощо), свідчить про те, що

писалися вони принагідно й поспіхом. І все ж, завдячуючи Є.Пеленському, письменник залишив нам цікаві і посутні штрихи до свого життєпису.

А в 1957 році мюнхенська “Літературна газета”, готуючи ювілейну сторінку, приурочену 60-річчю від дня народження письменника, звернулася до ювіляра з проханням подати до газети бодай короткий автобіографічний матеріал. Так на світ з’явилася стаття “Уривок з життєпису”, в якій лаконічно, але вичерпно поет характеризує свою родину, “не зовсім звичайну, хоч, може, й типову для степового півдня”.

І нарешті, ще одне надзвичайно потужне джерело родинної історії Маланюків – це поетична творчість Євгена Филімоновича, оскільки й рідна хата, і дід з бабусяю, і батько з матір’ю жили в десятках творів письменника.

Такий початок розмови про домашнє вогнище родини Маланюків може видатися несподіваним, але для того є підстави. Рання смерть поетових батьків, від якої нас відділяють десятиліття, трагічна доля поетових братів (про це мова буде згодом) та запізніле повернення імені поета в Україну, до рідної землі майже не залишили дослідникам шансів зустрітися з людьми, які знали родину письменника, пам’ятали його самого. Сподіванки віднайти в архівах хоч якусь інформацію про вчительську чи громадську діяльність Филімона Васильовича теж поки що дали мало результатів. Тож названі вище джерела справді стають безцінними.

Як уже згадувалося, щастя обходило хату Василя та Євдокії Маланюків. Діти народжувалися, але не затримувалися на цьому світі. Спливали роки, а з ними гасли надії залишити по собі слід, передати комусь у спадок свій досвід, знання, вибудовану із степового каменю хату. Василеві Маланюку йшов п’ятдесят сьомий рік, коли доля змилювала над ним, подарувавши йому сина Филімона, якому пощастило вижити. Та й пізній спадкоємець роду не заставив батьків чекати внуків. Як свідчить сімейний переказ, згадуваний Є.Маланюком¹, його батько викрав собі дівчину, яка була нареченою поручника уланів, і невдовзі оселя сповнилася весільними піснями.

Різдво та Водохрещу 1897 року Маланюки пережили в тривозі. Чекали первістка Филімон та Гликерія, хоч, певно, більше хвилювалися дід з бабою. Євген народився 20 січня (2 лютого за новим стилем), а 25-го – в родині Маланюків відзначали хрестини. Застілью передувала процедура тайства хрещення, що її “сотворив” у Михайлівській церкві

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 476-477.

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 267.

² Там само. – Од.зб. 149/10. – С. 70,29.

посада Новоархангельського священник Петро Брадучак з дияконом Євстрапієм Ткаченком. Про цю подію останній залишив відповідний запис у метричній книзі. Хрещеними батьками при тому були “учитель Новоархангельського двухкласного Земского Училища Александр Петрович Кузнецов и херсонского мещанина дочь Пелагея Евфимиева Коваленкова”¹.

А з весни дід з бабою залишилися у вищій хаті, а нижчу забрали собі молодші Маланюки, бо ж через рік у них з’явився на світ Онисим, а 1900 року – найменший син Сергій. Дід Василь, безумовно, радів. Господь розщедрився аж на трьох онуків-Маланюків, що мали продовжувати його козацький рід на берегах Синюхи.

“Так в нашому старому, мурованому з степового каменю, домі жилося “на дві хати” – дідову й батькову, – згадуватиме у статті “Уривок з життєпису” Євген Маланюк. – В першій хаті панував дух віків, старовинного побуту, тисячолітніх звичаїв і обрядів та свідомого, що так скажу, “україноцентризму” (в свідомості діда неукраїнці були безсумнівними “унтерменшами”). В другій хаті панувала атмосфера, приблизно кажучи, “українського інтелігента”, теж “свідомого”, тобто не спокушеного ані далеким Петербургом, ані навіть близькою Одесою. Але за дружиною того “інтелігента” тягнулася зовсім інша традиція: якихось степових, досить колоніального типу “дворянських гнізд” з клавісинами й дагеротипами, сентиментальними романами й романсами, балами й гостинами, демонічними гусарами, слідами спогадів про “южних” декабристів і байронічних лермонтовських поручників, засланих “на погибельний Кавказ”².

У дідовій половині володарював дух віків... Їх уособленням для Євгена, живим голосом прадідів з XVIII століття, свідком цілого віку XIX був дід Василь. Скористаємося цікавим з цього приводу прикладом. У згадуваній автобіографії 1932 року Євген Маланюк не стільки зупиняється на окремих фактах зі світу свого дитинства, скільки намагається визначити найсуттєвіше і найвагоміше у ньому, в тому числі й роль та місце кожного члена родини в його перших кроках по життю. Дід Василь постає в тому начеркові поетової біографії в досить несподіваній іпостасі.

Подаючи список письменників, якими захоплювався в учнівські роки і які найбільше вплинули на нього, Євген Маланюк “накидає” на

¹ Кіровоградський обласний державний архів. – Ф. 669. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3. Далі – КОДА.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 476.

горіночці невеликий список авторів і творів. Когось виділяє, іншого вписує окремим рядком, а потім підкреслює вже серед тих, чий вплив був визначальним у його читацьких інтересах. Вийшов ось такий ряд: Зоря”, Шевченко, Театр, Дід, В.Гюго, “Терн. Вінок”, – Олесь І і П, Чужина”, “Раду”, Лермонтов, М.Твен, Амічіс, **Гоголь**, “Слово о Полку...”. Як бачимо, дід Василь опинився раптом у колі поважних творів та видань. У рукописі Євген Маланюк стрілкою з’єднує діда і Гоголя, а кількома рядками нижче так пояснює нам появу діда Василя в ряду авторитетних імен: “Дідо розказував значно цікавіше про “Вечори на хуторі” (краще від Гоголя)”¹.

Про читану дідом для своїх онуків книгу життя згадує письменник і в поемі “Голоси землі”:

...Любий Діду,

*Незамолитий маю гріх:
Жива історія, скарбниця
Оповідань, байок, бувальщин, –
Та так я вірив в вічність Вашу,
Що нічого не записав.*

*Не записав тих слів коштовних,
Що Ви точили вечорами,
Коли соломою палили
Лежанку Вашу, і в вікно
Дивилась ніч, як казка синя...²*

Безсумнівню, витоки національно-патріотичних почуттів Євгена Маланюка беруть своє начало саме від діда Василя. І їх сила така могутня, що не зломило її ні зрусифіковане, хоч і прекрасне, Єлисаветградське реальне училище, ні царська військова школа, ані імперське військо. А дід Василь ніби розумів, що мусить бути поряд з першим онуком до пори його змушніння, до його виходу в світ.

У “чумацькому возі повідань” діда з позиції здорового українського національного духу прочитував Євген сторінки непростой історії свого народу. Із дідових розповідей поет пізнавав таїни “українських Диких Піль”, підступність і злодійство Речі Посполитої й “тупу державну дибу” Росії:

*Але й фальшивих сентиментів
Не мав до своїх земляків.*

¹ ЛДІА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 106-107.

² Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк. – С. 139.

*І то було не хutorянство,
Чи запорозька дуга пиха, –
Звичайно, степові варяги,
Були йому рідня й рівня.*

*Херсонських прерій піоніри
Були йому, напевно, ближчі,
Ніж тогочісні “малороси”,
Чи сьогобісні “польщаки”,
Але боліла в серці цілість
Свого народу і отчизни –
За всю непіміщену цю землю,
За всі ці чини і часи*

*Скребли покора і ледарство,
Пекли каліцтво й рабство мертве,
І раєм страченим минуле
Вставало в присмерку століть...¹*

Здається, що у цій розлогій цитаті з “Голосів землі” поет дав розгорнуте трактування сутності “україноцентризму” діда Василя, витворивши образ, що уособлює незнищенність українського народу, одночасно склавши пошанівку людині, безпосередньо причетній до свого власного становлення як громадянина і митця. Могутнє національне коріння діда Василя не понижили ні чужинецькі зайти, ні Польща, ні колонізаційна вавилонізація українського степу, ні Росія, ні власне “рабство мертве”. Можливо, свідомість того давала поетові сил вистояти й творити в чужому світі в ім’я України.

“Богинею дому і родини” у хаті над Синюхою була бабуся Євдокія. Спогади про неї відгукуються в поетовій пам’яті теплом батьківської хати, спокоем і домашньою ідилією. “...У бабці завше пахло чебрецем”. Та степова трава була для Євгена Маланюка своєрідним евшан-зіллям, що часто будила у пам’яті жовті штахети біля будинку, старі білі акації і літню прохолоду бабчиної хати. Одна із таких уявних мандрівок вилилася віршем “Спогад”, який дає можливість проникнути в атмосферу поетового дитинства:

*...У бабці завше пахло чебрецем
Та м’ятою...*

*Стояв широкий мисник
З тарілками, мальованими пишно,
З чарками розфарбованого шкла,*

¹ Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк. – С.142-143.

З карафкою, обробленою хитро

*Під постать птаха (може – звірини,
Як крізь туман пригадую), що в ній
Ховалося про врочисті години
Якесь таємне, запашне питво.*

Праворуч – лізко в килимі квітчастім

Та хінська башта подушок на ній,

Ліворуч – дідова лезанка й піч.

Під припічком дрімав був бабчин стільчик,

Що з нього керувала бабця піччю,

Як капітан керує кораблем.

А у кутку висіли образи

Либонь цілком таки не “православні”:

Пречиста – вся в ліляях, як Мадонна,

Ісус Нерукотворний та над Ним –

Бог-Савооф, до Зевса більш подібний.

І в горобині ночі, коли страшно

Карало небо, я моливсь Йому. (С. 243)

Дідова й бабина половина хати була для Євгена уособленням і хранителькою мудрості віків, захованих у традиціях, моралі, народному звичаєвому праві, в обрядових дійствах українських свят. На Миколая внуки чекали у тій хаті щедрих дарунків, а на Різдво чи Великдень молодші Маланюки всією сім'єю гостювали в дідовій хаті. І кожного свята в домі творилося таїнство причастя до неймовірно багатого спадку віків, до духу століть. Із захопленням, пошаною і любов'ю згадує про те Євген Маланюк у листі до чеського письменника Й.-С. Махара від 9 грудня 1930 року: “...Посилаємо Вам з дружиною сердечні побажання веселого старослов'янського Різдва (коляди). У нас на Україні це свято затрималось у своєму первісному вигляді, й не маю кращих спогадів, ніж Щедрий вечір (у нас “Щедрий вечір” – так, як і по-чеському).

Вельми ясно пригадую, як ми – діти – чекали на першу зорю і як дід мій (помер 1915 р. і мав 98 років, – він був “чумак”, потомок осілих на Херсонщині запорожців) ходив з кадилом до корів та іншої худоби і говорив при цьому лиш йому самому відомі молитви (думаю, що не були християнські). В куті стояв сніп збіжжя. На столі – ритуальні страви: “кутя” з пшениці, мед і “узвар” – компот із сухих фруктів – досі пам'ятаю специфічну атмосферу цього вечора.

У формах печива й пісень повторялося “коло” – символ сонця й

вічності. Шкода, що я не був такий мудрий і не записав нічого – надто відчував це вже як щось вічне, непорушне, – на жаль...

Вечір (як і цілий день) був більш обрядний, суворіший, ніж “веселий”. Зорі були такі неприродно великі, тиша – неприродно глибока (кожне дерево в саду мовби прислухалося, цікаво, що непригадує собі поганої погоди того вечора). Величність того свята поєднує нас із Заходом, бо ж москвитини це свято не так шанують (більше Великдень – прихід тепла після суворої зими).

Пам'ятаю ще, що на Ваші “Три королі” – у нас т. зв. “Голодна кутя” або “Маланка” (щось генетичне!) відбувається у нас “виганяння куті”: дід брав величезну стару, ще турецьку рушницю і стріляв з неї в напрямку річки через наш просторий сад.

Ці поганські настрої (може бути сюжет?) просякли в нас християнство певним “антропоморфізмом” грецького характеру (звідси “геленізм” український”, котрий зрозумів ще Гердер); досить почути наші колядки, в яких з особами Святого Письма поводяться надто по-домашньому, а деколи й гумористично. Щедрий вечір – либонь найбільючіше, що я залишив на Україні”¹.

У лютому 1959 року поет залишить у своєму записникові розлогий спогад-роздум про магію Святого Вечора, творену його дідом: “Наше Різдво, властиво – Святий Вечір – є перш за все Святом Роду, який у велетенській панорамі Мертвих, Живих і Ненароджених (геніальна формула Шевченка) – стає в цей вечір перед Тайною Божества... Це була Служба Божа, ведена Патріархом Роду на Свято Роду і Народження Божества. Це було Різдво, наше різдво – Свято сполучення Неба і Землі, коли Небо зорями сходило на Землю, а Земля підносилася молитвою ц.т. скупченням духа – до Неба”².

Євген Маланюк усе життя був войовничо налаштований проти фальшивого декоративно-етнографічного, шароварно-гопакового вияву українськості, вважаючи його “отрутою хохляччини”³. Водночас він зазначав, що саме “родина, рамки національного (не етнографічного!) стилю, магія національного обряду, атмосфера національної етики”⁴ є одним із найважливіших чинників плекання національного інстинкту.

¹ Неврлий М. Листи Є.Маланюка до Й.-Св. Махара // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 19.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 140/10. – С.65,66.

³ Маланюк Євген. До проблем культурного процесу // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 258.

⁴ Маланюк Євген. Малоросійство // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 241.

Сказане виростало зі світу поетового дитинства і його можна цілковито переадресувати до витоків становлення самого автора.

А тим часом через сіни у нижній хаті молодших Маланюків вирували пристрасті ХХ століття, що народжувалося. Тут у колі однодумців-сподвижників виношувалися плани обладнання в приміщенні колишніх військових казарм містечкового театру, виношувалися освітні проекти, обговорювалися злободенні питання життя краю, імперії і цілого світу. “Це була на той час дуже інтелігентна сім’я, до якої приходили вчителі, інша знать містечка”, – розповідає зі слів своєї матері племінниця поета Євгенія Маланюк, донька його молодшого брата Сергія¹. На підтвердження цієї думки поетова племінниця розповіла про зустріч у післявоєнні роки з агрономом Фальком, який до революції із сестрою-вчителькою був частим гостем зібрань інтелігенції в хаті Филімона та Гликерії Маланюків. Зрозуміло, що їх організатором та натхненником був, за словами поета, “досить інтелігентний сільський вчитель” Филімон Маланюк.

У родині Василя Федоровича синові-одинакові були створені найсприятливіші умови. Очевидно, батько письменника закінчив містечкову земську школу, яка відкрилася всього за рік до його народження, у 1874 році. Судячи з кола захоплень – література, театр, історія, – проблем з навчанням у Филімона Васильовича не було. Найімовірніше, що після закінчення земської школи був залишений при ній стипендіатом для здобуття звання народного вчителя або ж здобув його екстерном десь у повіті чи губернії. На жаль, точніших даних на сьогодні у нашому розпорядженні немає. Ні в архівах, ні в друкованих звітах ім’я вчителя Ф.Маланюка знайти не вдалося. Є лише заява на ім’я директора земського реального училища з приводу запізнення сина, учня 6-го класу, Євгена Маланюка на заняття після Різдвяних свят, підписана так: “Крестьянин, бывший народный учитель Филімон Маланюк”².

Очевидно, причина того розкрита ось у цьому фрагменті спогадів Євгена Маланюка про Филімона Васильовича: “Батько-бо, поруч випадкової співпраці в досить численних часописах, режисерування в нашій майже “постійній” (шоліта) театрі, суспільної (щоправда, систематичної) діяльності, “вчительства та просвітительства”, – жодної “фахової” праці не плекав і ціле не дуже довге (помер 1917) життя

¹ Лист Євгенії Маланюк до автора від 10.09.1990. Особистий архів автора.

² КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 6,6.

перебував людиною “без определенных занятий”, як, напевно, було занотовано в поліційній реєстрах» (Курсив мій. – Л.К.)¹.

У спогадах поета та його ровесника і товариша гімназичної пори в Єлисаветграді Олександра Семененка згадується про участь Филімона Маланюка в організації гімназії у містечку. Спогади збігаються з матеріалами, віднайденими дослідником освіти в краї В.Кузьменком. Це був справді подиву гідний проект. Містечкова еліта (вчительство, відставні офіцери, телеграфісти, поміщицтво) вирішили на громадський кошт відкрити в Новоархангельську гімназію. Для цього було створене громадське товариство “На пути к свету”, яке об’єднало 27 архангородців. На зібрані громадою кошти були відкриті у 1916 році підготовчий та 1-3 класи. Для забезпечення навчального процесу в гімназії, яка отримала назву товариства – “На пути к свету”, були запрошені з Одеси вчителі німецької, французької, історії, співів. Филімон Маланюк був одним із організаторів здійснення цього проекту.

У поемі “Голоси землі”, написаній у 1929 році, поряд з її героями – дідом і матір’ю – письменник відвів батькові усього два рядки. Розгадку такого ставлення до тата знаходимо у спогадах, написаних з висоти прожитого життя (1957): “Ми всі (не виключаючи й мами) нарікали на батька й таку його “кар’єру”, але, дійшовши тепер надто “зрілого віку”, я навчаюся цінити й шанувати особу й діяльність батька, якому завдячую основи свого інтелектуального й світоглядного розвитку.

Досить згадати, що, мавши якихось 13-14 літ, я з його рук дістав був либонь нелегальний переклад книги Кюстіна “Russie en 1839”², багато історичних матеріалів з “Русского архива”, що його комплект знайшов почесне місце в нашій бібліотеці, львівські видання, як Франкова “Зоря”, а вже про “Кобзаря” – празьке видання, Карпенка-Карого, раннього Коцюбинського – нема що й казати.

З батька мого був “інтелігент”, що, всупереч всім обставинам і спокусам, залишився національним до кінця, не зрадивши ні свого роду, ні своєї раси”³.

У цитованій вже автобіографії, писаній для Пеленського, Євген Маланюк в одному ряду з книгами та дідом згадує і театр. Дійсно, театр у житті письменника займав особливе місце. Починаючи від

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 477.

² Астольф Луї Леонор маркіз де Кюстін у 1839 році відвідав Російську імперію. Результатом цієї подорожі стала згадана книга, у якій автор прекрасно розкрив класичні визначення Росії, як “творми народів” і “жандарма Європи”. Тут, можливо, йдеться про російське видання 1910 року (скорочене).

³ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 477.

Елисаветграда і до останніх днів життя, поет був завзятим театралом (у день смерті письменник мав квиток до театру). В поетичній спадщині митця можна знайти чимало поезій, присвячених театрові. Згадаймо хоча б триптих “Театр”:

*Вийдете Ви – і все замре в партері,
І в келих тиші потечуть слова,
І я крізь обрис Чорної Пантери
Впізнаю Вас... (С. 87)*

Можна окремо говорити про письменника і як про театрального рецензента, розпочавши ще з перших відгуків Євгена Маланюка на Винниченкові вистави в Каліському таборовому театрі (рецензії на “Молоду кров” та “Базар” в “Українському сурмачеві”)

Посвячення ж у таїни театального мистецтва відбулося в рідному Новоархангельську з легкої руки поетового батька Филімона Васильовича. “Кожного року батько улаштував театр (“Мартин Боруля”, сам виступав на 7-му році. Ішло багато поважних вистав)”², – так згадував автор про своє знайомство з мистецтвом Мельпомени в автобіографії 1932 року. Розлогіші спогади про театральне життя містечка залишив поет у статті “Львів і Галичина” (1955): “...Літні вакації оберталися на справжній театральний сезон, коли щомісяця, а то й щопару тижнів ішли вистави, як мені тепер видається, на досить високім, не акторським лише, рівні. В кожному разі то була не “ковбаса і чарка”, лише – переважно – Карпенко-Карий, “Назар Стодоля”, інсценізація “Тараса Бульби”, рідше – Кропивницький. Пригадую, напр., що в останнім акті “Мартина Борулі” у селянських глядачів, як то кажуть, витискалися сльози, коли Боруля палив у печі свої геральдичні папери. Борулю грав завідувач ремісничої школи (одно із “дітей” мого батька, який уже перед самою революцією домігся був відкриття в нашій селі гімназії). ...Таких Боруль я вже більше не бачив, він трактував Борулю, сказати б, у “Шекспірівським стилію. Це була справжня трагедія, а не малоросійська, мовляв, “кумедія””³.

Відголоски театального життя провінції зрідка з’являлися на сторінках Елисаветградської повітової газети “Голос Юга”. Так, у переддень Різдва свят 1912 року вчителі трьох шкіл Новоархангельська та їх торговельні колеги влаштували день театру. Кореспондент із містечка (можливо, й Филімон Маланюк) звітував: “Новоархангельская профессионально-интеллигентная публика, по

примеру прежних лет, устроила благотворительно-увеселительный спектакль “Наймичка” в 5 действиях и “Не зная броду, не суйся в воду”¹.

Численні спогади про поета не обминають згадки про якусь особливу “публічну позу поета” (Б.Бойчук)² про “любов поета ставати в позу провидця” (В.Державин)³ тощо. Згадані характеристики збігаються зі спогадами земляків про Филімона Маланюка. Був високий, стрункий, завжди вишукано одягався (фрак, метелик), ходив з парасолою, а ще був “дуже гордий” і “франтовитий”. Мав прекрасний голос і був окрасою церковного хору.⁴ “Батько в останніх роках, – згадує сам поет, – мав таку примружену міну – скептицизму і, певно, погорди. Не дивно, він на кілька голів був вище за свої обставини”⁵. Безсумнівно, що першовитоки згадуваних закидів на адресу поета, як і інші риси характеру, про які згадує той же Богдан Бойчук: “Його ніяк не можна уявити з “поетичною” розбурханою чуприною, неохайно зав’язаною краваткою чи розхристаною сорочкою. Він завжди був гарно підстрижений і причесаний, коректно вдягнений і зовнішньо коректний у поведінці”, – явно успадковані від батька.

У 1957 році Євген Маланюк спробував лаконічно і сконцентровано визначити роль та місце батька й матері в його життєвій долі: “Матері (і її “традиціям”) я завдячую дві речі: серце і мистецтво. Батькові – життєву свою невдачу, яку один мій бувший шеф-поляк, не без яду, сформулював так: “Pan jest najlepszym poeta wśród inżynierów i najlepszym inżynierem wśród poetów”⁶. Очевидний талант, бурхлива енергія Филімона Маланюка не знаходили повнокровної реалізації. Він випереджав епоху своїми освітніми, театральними проектами, але й не задовольняв її, не маючи навіть гімназійної освіти. Він творив містечко й міг би зробити багато більше, але був зламаний умовами провінційності.

“Життєва невдача” його сина значно глибша і складніша, хоч у цитованім уривку поет говорив про ту ж таки незреалізованість своїх можливостей і як митця, і як науковця, і як громадського діяча, бо в умовах чужини частіше доводилося думати про хліб насущний.

¹ Голос Юга. – Елисаветград, 1912. – 3 січня.

² Див.: Богдан Бойчук. Відбронзований портрет Євгена Маланюка // Маланюк Євген. Земна Мадонна. – Братислава, 1991. – С. 387.

³ Див.: Державин В. Поет своєї епохи // Український самостійник. – Мюнхен, 1952. – № 13.

⁴ Спогади Євдокії Стрілецької, записані автором 03.02.1990.

⁵ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 181/13. – С. 3.

⁶ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 477.

¹ Див.: Український сурмач. – Каліш (Польща), 1922. – 27.08 та 23.11.

² ЛДДА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 107.

³ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 362.

Зрештою, найпосутніше в характеристиці поетового батька, що логічно підсумовує наші міркування про його долю, знаходимо у спогадах згадуваного вже Олександра Семененка: “Филимон Маланюк був активним сільським інтелігентом того часу. Важко втиснути людину такого стилю в теперішні стандарти, коли середня освіта надзвичайно поширилася скрізь. Їх було чимало тоді, таких інтелігентів без університетських і навіть гімназичних дипломів. Самоосвітою вони поширювали свої духовні горизонти далеко за межі своїх провінціальних міст і містечок”¹. Підсумовуючи таким чином розмову про батька, наголосимо на духовному капіталові, на аристократизмові духу, що успадкував від нього поет.

З дев'яти літ відірваний від родинного життя навчанням у Єлисаветграді, Євген був окрадений материнською любов'ю, і тому його пам'ять закарбувала, як найсвітліші миті часів учнівства, зустрічі з ненькою на Різдвяні та літні канікули. В еміграційних видивах і снах цієї сцени повернення з реального училища до рідної хати збігалися з нездійсненими мріями про повернення на Батьківщину і виливалися на папір численними поезіями:

*...Як рідна хата – з-понад стріхи –
Очима дивиться вікон –
– І крик той – “сину мій! приїхав!”
І ранній день, і ранній сон... (С.198)*

Євгенова мати прийшла в сім'ю селянина Василя Маланюка із сусіднього містечка Златополя², зі збіднілої родини колишніх сербських військовиків. Жила та родина за традиціями “дворянських гнізд”, які хиріли економічно, але ще жили духовно. У них панувала атмосфера високого мистецтва, літератури, музики, там ще жеврів дух романтизму. Мати, безумовно, щедро ділилася тими традиціями зі своїми дітьми, незважаючи на те, що в хаті свекора Василя вона:

*Рожь, Шпільгагена й альбоми
Змінила на твердішу долю:
Дружина-мати тільки й знала
Родину, поле та город³.*

Завдяки матері, Євген “на 4 році навчився читати”, а у шість років уже читав Гоголя. З того ж чотири-п'ятилітнього віку він виніс спогад

про те, як “мати читала на “лежанці” (службі і родині) Шевченка, при “Катерині” всі плакали...”. Очевидно, мати причетна й до перших постичних вправ Євгена, які, за його особистим свідченням, припадають на тринадцятий рік його життя⁴. Матір передала своєму первістку і любов до музики. “...Музики, що її безумно люблю, – писав поет, слухаючи музику до драми Г.Ібсена “Пер Гюнт”, в одному з листів, – і без неї давно вже не дихав би” (з листа до О.Сембай-Галицької від 19.11.1957)², а в листі до Н.Лівицької-Холодної зізнався: “таємна мрія моя – бути музикантом!” (лист від 15.02.1924)³.

“Сухенька, люба, безгріховна. З очима повними любові...” До її образу поет неодноразово звертався у своїх спогадах. Зокрема, згадуючи трагічний липень 1913 року, коли тридцятитрилітня Гликерія Яківна, зборена сухотами, осиротила хату Маланюків, він писав: “Мама поклала руку на голови нам по черзі. Перехрестити вона вже не могла. Вона лише – з останніх сил – подивилася на нас і в тім зорі було все: прощання, тривога, непевність за нас, біль (як завжди в Маминих очах) і близькість того порогу, за яким Вічність” (запис від 28.02.1959)⁴. Відзначалася та трагедія поетової юності і в поезіях “Липень” та “Пролог”.

*Вона була свідомо, що кінець
Вже на порозі, що сини і тато,
І дім цей щедрий, і город розлогий –
Ціле родинне затишке гніздо –
Осиротіють: стануть безборонні
Й беззахисні на сили Зла.*

А Зло

*Вже гуртувалось хмарою довкола
І здало тільки знаку, щоб заллять
Наш тихий рай...*

Так умирала мати

І вольга кричала за вікном...

(“Пролог”. С. 473)

Смерть матері насправді започаткувала трагедію цілої родини Маланюків. І коли поет писав ті рядки, то мав на увазі і зруйнований

¹ ЛДІА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Стр. 2160. – Арк. 107.

² Сембай-Галицька Оксана. Весна на віки. Листи Є.Маланюка з нашої переписки. 1953-1968. – Детройт (США), 1997. – С. 70.

³ Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857-1933. – Нью-Йорк, 1992. – Т. 3. – С. 245.

⁴ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Ф. – Од.зб. 140/10. – С. 71.

“тихий рай” родини. Торкнемося цієї теми і ми. А перед тим кількома словами підсумуємо сказане попереду.

Сталося так, що під дахом однієї родини зустрілися три епохи. *Дід Василь* репрезентував дух “страченого минулого і козацької доби”. *Мати* десь із середини XIX століття принесла в родину дрібнопомісні традиції провінційного дворянства з культом розуму й духовності. А *батько* був представником запізненого в провінції пробудження духу просвітництва, реформаторства і... безпорадності перед стрімкою ходою нового XX століття, представляти яке випало саме йому. Євгенові Маланюку довелося увібрати й відчутти своїм дитячим та юнацьким розумом і душею атмосферу родинного життя, і вона щедро засвітилася і в його творчості, і в житті.

Дослідження долі родини Маланюків підтвердило наявність згадуваних у поезії “сил Зла”, які обсіли родину і викоренили навіть слід Маланюків не лише на віках обжитій землі Архангородщини, але й в Україні. І, очевидно, розмову про це варто було б розпочати зі згадки про трагедію дітей Василя та Євдокії Маланюків. Щоправда, опісля було кілька літ щасливого подружнього життя Филімона та Гликерії, народилося троє хлопців. Тим болючішою виявилася подальша доля роду Маланюків.

Услід за невісткою через неповних два роки перебралися на “Архангородський нищий цвинтар” дід Василь та бабуся Євдокія. Того ж 1915 року сім’я поповнилася дівчинкою Єлизаветою (Филімон Васильович одружився вдруге на збіднілій шляхтичці Євдокії Змунчило). Та дочці було відведено лише сім років. 1922-го її забрав тиф.

Події революції, а згодом громадянської війни стали фатальними для родини. Трагедія сім’ї Половців із відомого роману Юрія Яновського “Вершники” майже повторилася в долі родини Маланюків. Першою жертвою соціального потрясіння, яким стала Лютнева революція, була смерть поетового батька. Євгенія Сергіївна Маланюк розповідає: “Коли в газетах повідомили про скинення царя з престолу, то дідусь, прочитавши це, помер у кріслі з газетою в руках”. Отже, серце сорокадворічного Филімона Васильовича не витримало повідомлення з Петербурга про повалення монархії.

Наступні події російської революції, започаткування нової сторінки української історії поставили братів Євгена та Сергія по різні боки барикад. Тоді, коли Євген Маланюк від травня 1918 року долучився до будівництва українського війська, його молодший брат заходився встановлювати в містечку радянську владу. Події громадянської війни

лише один раз мали звести братів. “Одного разу, – розповідає зі спогадів матері Євгенія Маланюк, – налетіла банда громити і убивати людей, які будували нове життя. У двір зайшов у офіцерській формі Євген. В чорних окулярах. Запитав маму про Сергія, де він. Мама відповіла. Євген попросив, щоб вона повідомила Сергія, щоб він утік. Мама послала сусіда, і батько переплив Синюху на другий берег, побіг у поле й заховався в кукурудзі. Пересидів там три дні. Банду вигнали, і він повернувся додому. Це було восени, коли позамерзали береги річки. Він дуже простудився, почав кашляти. Лікарі поставили діагноз – туберкульоз” (лист від 28.06.1990).

Старший у родині Євген Маланюк мудріше за братів Половців розпорядився долею рідного брата. Зустрітися віч-на-віч братам не судилося. То було останнє побачення поета з рідним краєм, містом, Синюхою. Останні три дні в батьківській оселі. Його шлях лежав з берегів ріки дитинства на Захід, до останнього окопу на рідній землі й далі за Збруч. А згадувані події відносяться до ранньої весни 1920 року. У спогади Євгенії Сергіївни вкралась часова помилка. Прихід петлюрівського війська пам’ятають старожили містечка. Згадується він в історичній літературі. Як свідчить генерал О.Удовенко, 26 березня 1920 року Київська і Волинська групи армій УНР “зосередилися в районі між Торговиця-Гальне”¹. Це був останній найглибший рейд армій УНР на схід. З іншого боку, поет жодної осені – ні в 1918-му, ні в наступні роки – просто не міг бути на цій території. Як правило, театр воєнних дій на осінь переносився далеко на захід. Тож саме від Торговиці шлях старшого брата лежав через жорстокої бої в довичну еміграцію.

Купання Сергія в крижаній воді дорого йому коштувало. Він уже лежав прикутий сухотами до постелі, коли дружина подарувала йому донечку. Сергій був свідомий того, що жити йому залишилося небагато (у пам’яті ще свіжим було згасання матері), як і розумів, що його дочасна смерть так чи інакше, а пов’язана з братовими відвідинами Новоархангельська. Та свою доньку більшовик Сергій нарик Євгенією на честь старшого брата-петлюрівця. Доньці виповнився рік, коли третього дня по Пасці 1923 року Сергій приєднався до батьків і діда на сільському цвинтарі, що біля шляху на Скалеве.

Брат Онисим віддав батьківську хату невістці з донькою, а сам перебрався жити до мачухи. Певний час працював у Новоархангельську (в державних установах, вчителював), а згодом переїхав до Ленінграда. Там став професором історії, викладав у вузах. А коли після війни

¹ Удовенко О.І. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 150.

Євгенія Сергіївна спробувала розшукати дядька, то отримала сумне повідомлення з довідкового бюро – Онисим Маланюк помер у блокадному Ленінграді.

До весни 1932 року над Синюхою залишалася лише хата Маланюків, яка берегла пам'ять про Євгена, про його родину. Та провидінню було вгодно наслати на неї холодні потоки повені й віднести той дух оселі зі стрімкою Синюхою до Чорного моря.

Новістка письменника з донькою невдовзі після цього переїхала на Київщину, де й знайшла вічний спочинок. А Євгенію Сергіївну доля закинула до Білорусії. “Бувши одним на світі, – писала Євгенія Маланюк, – невже він не міг приїхати на Батьківщину, або розшукати рідних. Він же знав, де нас шукати, де ми живемо. Так, доля його не балувала, навіть не дала йому сімейного щастя. Мені дуже шкода його. Хотілося б відвідати його могилу, але це так далеко та й коштів треба багато, а їх немає. Хай йому буде пухом земля!” (лист від 17.07.1990).

Євгенія Сергіївна добре знала відповідь на своє риторичне запитання. Ще на початку 1950-х років секретар школи, у якій вона працювала на Київщині, все прагнув дізнатися, чи то не її родич поет Євген Маланюк. “Я відповіла, що таких родичів у мене немає. Ви ж добре знаєте часи сталінщини, що робили з людьми, в яких рідні були за кордоном” (лист від 28.06.1990).

Розмірковуючи над долею Євгена Маланюка, мимоволі доходить висновку, що тінню родинної трагедії позначене все подальше життя письменника.

3. Єлисаветградське земське реальне училище

Родинне виховання, культ книги, атмосфера духовності у сім'ї Маланюків сприяли тому, що всі троє хлопців мали прекрасні здібності до навчання. Проте через матеріальну скруту навчатися в гімназії випало лише старшому. Реальному училищу в Єлисаветграді передувало навчання Євгена у Новоархангельській земській школі. Саме в ній він виявив і знання, і бажання вчитися, тому й вирішено було віддати його до повітового училища. У травні 1906 року Євген тримав індивідуальні іспити з шести предметів (російська словесність (усно і письмово) – 5, історія – 5, чистописання – 5, Закон Божий – 5, арифметика – 4-) і був зарахований кандидатом до підготовчого класу¹. Євген з головою поринув у навчання, а батькову голову обсіли думки, де знайти кошти на синове навчання. Результатом тих пошуків ставали “прошення”

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 197-198.

Филимона Маланюка на ім'я директора: “Вследствии моей крайней бедности я всепокорнейше прошу Ваше Превосходительство, окажите мне свое справедливое милосердие, освободите сына моего, ученика пригготовительного класса вверенного Вам училища Евгения Маланюка от уплаты 12 руб. 50 коп.

Я человек так беден и вдобавок болен, что уплата нравоучения является для меня прямо-таки непосильным бременем...”¹.

Филимон Васильович згадує в “прошенні” лише половину суми, оскільки 12 крб. 50 коп. за сина вже було внесено. З цього приводу зберігся в архіві цікавий для нас документ, поданий на ім'я директора училища: “Совет старейшин Елисаветградского Общественного Собрания в заседании, состоявшемся 3 сего Марта, постановил уплатить из сум Попечительства о бедных учащихся при Елисаветградском Общественном Собрании за следующих учеников вверенного Вам училища...

9. Маланюк Евгений – ученик пригготовительного класса”².

Цей документ цікавий не тільки його причетністю до особи юного Маланюка. Він дає можливість трохи інакше поглянути загалом на систему елітарної освіти минулого. Так реальне училище створювалося тому, що “имеющееся учебные заведения не удовлетворяли потребности общества”, та у зв'язку з гострою потребою повіту в технічній гімназії. Земство, Громадське Зібрання, Дворянське Зібрання з тієї ж причини (повіту потрібні інженерні кадри) піклувалися про кожного учня, що виявляв потяг до навчання. До речі, Євген Маланюк мав фінансову підтримку суспільства і громадськості протягом усіх восьми років навчання. Щоправда, у тому була чимала його особиста заслуга. Та підготовчий клас він закінчив на відмінно, за що був звільнений від сплати за навчання у першому класі³.

Євгеніві Маланюку неймовірно поталанило навчатися саме в Єлисаветградському реальному училищі, яке мало репутацію однієї з кращих технічних гімназій Російської імперії. Згідно зі статутом, в училищі в однаковому з гімназіями обсязі вивчалися предмети гуманітарного циклу і “в большем объеме: математика, естественная история, с присоединением к ней химии, физики, космографии”⁴.

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 82.

² КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 33.

³ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 71; Спр. 224. – Арк. 266.

⁴ Систематический свод постановлений Херсонского Губернского Земского Собрания 1865-1888 г.г. – Одеса. – 1890. – Т. 2. – С. 170.

Головним покликанням педагогічного колективу було виховання майбутнього інженера. Училище давало досить міцні знання з фундаментальних дисциплін технічного профілю. Переконаливим свідченням цього є той факт, що з 18 випускників 1914 року із класу Євгена Маланюка 12 продовжили навчання в технічних навчальних закладах, 3 – в юридичних, 2 – у військових¹. Це при тому, що із двох шостих у вересні 1913 року було відібрано до сьомого 25 кращих учнів. А з них у травні ухвалою педради до державних екзаменів було допущено лише 19. Шестеро інших не були допущені до іспитів, оскільки не засвоїли програму так, щоб мати право скласти екзамени на свідоцтво про сьомий клас. На екзаменах ще один учень отримав двійку, з 18 випускників лише троє не мали жодної трійки. Отже, в училищі були високими і рівень вимог, і рівень знань.

У старших класах Євген Маланюк мав відмінні оцінки з дисциплін гуманітарного циклу, а математичні предмети давалися йому важче. Так, у шостому класі в атестаті зрілості було три трійки з фізики, арифметики та тригонометрії. А в сьомому – додалися ще дві. Проте ціну цим трійкам може проілюструвати такий приклад. Реальним училищем Євген Маланюк завершив свою освіту. Потім було п'ять років війни, три роки таборів військовополонених, допоки у листопаді 1923 року він не вступив на перший курс Подєбрдської господарської академії (Чехія). Ось тут і проявилася серйозна базова підготовка, яку дало Євгенові реальне училище. У посвідченнях за перший і другий півкурсів іспити (відповідно I-II і III-IV курси) переважають відмінні оцінки – лише три трійки з першого року навчання з нарисової геометрії, опору матеріалів та деталей машин. Пам'ятаймо, що йдеться про гідротехнічний відділ інженерного факультету.

Піклування дирекції про підготовку майбутнього інженера відчувалося в обладнанні прекрасних кабінетів хімії, фізики, астрономічної обсерваторії, в роботі при училищі однієї з кращих в імперії метеорологічних станцій. Майбутні інженери долучалися до роботи станції, яка працювала згідно з інструкцією Імператорської академії наук, а окрім того спостерігала: “1) над періодическими явлениями из жизни животных и растений, 2) над относительным направлением солнечных лучей и числом солнечного освещения, 3) над

¹ Народное образование в Елисаветградском уезде Хесонской губернии за 1914 год. – Елисаветград, 1915. – Ч. 2. – С. 7.

температурою почвы целинной и черного пара, 4) над влажностью почвы, 5) над грозами и перистыми облаками”¹.

Водночас училище не просто готувало інженера, а виховувало майбутню технічну інтелігенцію. Знайомство з роботою училища за більше ніж три десятиліття переконує, що гуманітарні традиції цієї технічної школи були надзвичайно сильними. І прикладів тому достатньо.

Проте саме час висловити єдине застереження стосовно подальшої характеристики реальної школи. Акцентція на комплексі позитивних впливів навчального закладу на майбутнього поета не виключає висвітлення її найсуттєвішого недоліку. Школа та була надійним інструментом імперської політики етнічної асиміляції. Увесь навчальний процес, формування в учнів ідеалу майбутнього інженера, ідеалу стовідсоткового чиновника, трактування постулатів суспільного успіху, кар'єри вперто нав'язували учням модель ідеалу метрополійного зразка. Так поступово прищеплювалася чужа етнічність. Це мало привести до розчинення вихованців школи в суспільному середовищі метрополії або до народження почуття подвійної ідентичності. Безсумнівно, Є. Маланюк відчув на собі (хай і збагнув це значно пізніше) вплив етнотрансформаційних процесів, відчув бажання “стати, як всі”. “... Чужа школа, що подавала речі, які відносяться до пізнання нас, або викривлено, або й зовсім не подавала”², – писав згодом поет. “... Сформований в оточенні національно-недокровної, але формально високої культури”³, – зазначав пізніше письменник у статті “Поезія і вірші”, говорячи про П. Филиповича. Ця характеристика вичерпна і стосовно учнівських років самого письменника.

З часу відкриття реального училища у ньому склалися прекрасні традиції у викладанні словесності. Можна навіть говорити про культ слова у цій школі. Закладав основи і формував програму з російської словесності в училищі відомий педагог, письменник і видавець Ілля Деркачов. Автор кількох підручників для школи, в тому числі букваря “Украинская грамматика” та ще ряду книг для шкіл українських. Усього школі ним адресовано більше ста книг. Його традиції продовжував та примножував автор підручника з російської словесності для реальних училищ, написаного і видрукуваного в Єлисаветграді,

¹ Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин. – Єлисаветград, 1897. – С. 100.

² Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 63.

³ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 132.

Михайло Завадський. До речі, цим підручником користувалася вся імперія. Очолівши реальне училище, Завадський став видавати в ньому “общеимперский” журнал “Педагогический вестник”, зі сторінок якого звертався до читачів: “В заключении два слова о малорусском языке в школах елисаветградского уезда. Мы этому предмету не уделяем никакого особенного значения. Как только заведывание школами перейдет в руки общества, вопрос о малорусском языке получит правильное и нормальное свое развитие. Нам кажется, что речь должна идти не о малорусском, а вообще о родном языке в первоначальной школе грамотности. Вопрос этот теоретически разработан давным-давно разными педагогами. Что касается практики, то мы вполне разделяем взгляды барона Корфа, который говорит в “Одесском вестнике”: “По нашему мнению, оба языка, и малорусский и общерусский, неизбежны в школе... Нет иного исхода для малорусской народной школы, как начинать обучение с малорусского языка, как более понятного и соответствующего мирозерцанию малорусского дитяти...”¹.

Директор Завадський запрошує до училища читати словесність основоположника слов'янського мовознавства в Росії, професора, завідуючого кафедрою Новоросійського (Одеса) університету, всесвітньо відомого вченого Віктора Григоровича.

А вже в часи учнівства Євгена Маланюка директор училища (за традицією – теж словесник) Яків Кобець запрошує до викладання учня академіка О.Потебні, відомого в Росії вченого Василя Харцієва. Так у технічній школі зберігалася традиція посиленої уваги до гуманітарних дисциплін. Наприклад, 1913 року п'ятеро учнів 6-1 класу на державному іспиті на атестат зрілості отримали двійки за творчу письмову роботу. У класі жодної відмінної оцінки і лише три четвірки (4+, 4, 4-). Серед них і одна четвірка Євгена Маланюка.

Проте, перш ніж познайомитися з цією роботою, поміркуймо над таким фактом: учні *технічної гімназії* протягом року виконували десять творчих робіт. Кожен твір рецензувався, і не одним учителем. Отже, учень отримував кілька десятків рецензій на свою роботу.

Цікавим у контексті розглядуваної проблеми може бути ось такий архівний документ: “Рапорт преподавателя языка в старших классах Георгия Страхова. Имею честь предоставить Вам, Ваше Высочордие, список тем сочинений, исполненных мною в V, VI, VII классах... VII класс: “Что побудило Гоголя написать “Малороссийские повести”

¹ Народная педагогика // Педагогический вестник. – Елисаветград, 1881. – № 4. – С. 35.

“Общественное значение Обломовщины”, “Общественное значение комедии Гоголя “Ревизор”, “Взгляды Гоголя на задачи искусства”, “Какие интересы привязывали старословянских послушников к жизни”, “Характеристика Гоголевского юмора”, “Отличие комедии от сатиры”, “Театр – училище нравственности”, “В чем выражается господство человеческого духа?”, “Влияние литературы на жизнь”¹. Вважає і пропонована тематика, і кількість робіт.

2 травня 1913 року Євген Маланюк писав творчу роботу за шостий клас на тему “Значение Жуковского в русской литературе”. А оскільки ця *учнівська робота* є одним із найраніших зразків творчості письменника, скористаємося фрагментами з неї: “Романтизм был ярким протестом против разсудочно-холодной “философии разума” XVIII в. Своей искренностью, религиозностью и стремлением к природе (переходящей в крайность, напр. у Руссо). Хотя у различных писателей это настроение различно выражалось. Одни вдавались в крайности, и их поэзия была мрачной, бурной, непримиримой, напр. у Байрона, другие же, наоборот, были светлыми идеалистами-“романтиками” (последний тип поэтов выведен в лице Ленского в “Евг. Онег.” Пушкиным).

Жуковский уловил в этом литературном настроении только светлое, только примиренное, и поэтому в его произведениях такая глубина доброты, искренности и одухотворенной, мечтательной грусти. Все это было следствием особенного душевного склада В.А.Жуковского. Знакомя русское общество с романтизмом, он показал его в таком светлом ореоле красоты, в такой упоительной гармонии, что Пушкин впоследствии написал к портрету Жуковского искреннее 5-ти стихие: “Его стихов пленительная сладость...”

О Жуковском нельзя говорить как о самобытном поэте. За немногим исключением, его сочинения представляют из себя переводы и заимствование, но эти произведения настолько проникались собственным духом Жуковского, что зачастую, будучи верны с подлинником в деталях, они по духу были оригинальными произведениями. Может быть, благодаря переводам, Жуковский не стал национальным поэтом; это усиливалось еще и тем, что он переводил произведения только сродных по настроению с настроением собственной души. Поэтому такие переводы одухотворялись искренним вдохновением самого Жуковского (баллада “Людмила” и “Ленора” Бюргера)”².

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Стр. 267. – Арк. 110-112.

² КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Стр. 269. – Арк. 3,3 зв., 4,4 зв.

Безумовно, над роботою тяжіє данина законам жанру шкільного твору, але наведені уривки свідчать про особливе чуття слова, про багатство лексики, нарешті, й про літературний смак шестикласника Євгена Маланюка. Робота отримала оцінку “4”. Директор училища, історик і словесник Яків Кобець, написав у рецензії “Автор обнаружил основательное знакомство с произведениями Жуковского и дал на тему обстоятельный ответ. Понижает ценность работы туманность стиля, являющаяся результатом стремления автора к кудреватым выражениям”. “Кучерявість висловів” відноситься до підкреслених наприкінці твору словосполучень “проникалась светлым мирозозерцанием”, “чистой душой”, “порывом устремления” тощо.

Педагогічна рада училища на своєму засіданні від 24 жовтня 1910 року (протокол № 32) забила тривогу з приводу того, що вихованці школи, майбутні інженери, мало читають художньої літератури. З цього приводу була заслухана доповідь “комиссии по выработке мер к возможно лучшей постановке внеклассного чтения в средних и старших классах”¹. Як свідчить протокол педради, була проведена величезна робота. Розроблені напрямки читання (наприклад, історія і Закон Божий, словесність вітчизняна та зарубіжна тощо), призначені керівники цих напрямків, сформовані списки за напрямками і зведені списки з усіх предметів для кожного класу, проаналізовано стан фундаментальної та учнівської бібліотек училища і книгозбірні Єлисаветградської громадської бібліотеки, розроблені читацькі щоденники, заплановані читацькі конференції, диспути, обговорення, складені списки книг, які варто виписати для всіх трьох бібліотек.

Ухвала ввібрала мало не три десятки пунктів. Переважна більшість із них знайома, мабуть, кожному вчителю нашої школи. Окрім двох останніх: “Освободить каждого из преподавателей-руководителей (позакласного читання. – Л.К.) от шести недельных уроков” (!) та встановити за керівництво “вознаграждение не менее 450 рублей в год”. Це при тому, що вчитель за рік отримував 1000-1200 карбованців. Ось така ціна дитячому позакласному читанню в реальному училищі. Без сумніву, діти читали.

Знайомство з наведеним архівним документом “зазвучить”, коли ми повернемося ще раз до автобіографії Євгена Маланюка, написаної для Є.Ю.Пеленського. Відповідаючи на запитання анкети про коло письменників, винесених зі світу дитячого читання, поет назвав Гюго, М.Твена, Амічіса, Уальда, По, Рембо, Д’Оревіл’є, Верлена,

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 65-67.

Бодлера, Ередіа, Рільке... Далі, очевидно, втомившись, письменник просто записує: “парнасці” та “символісти”. А це відомі з інших джерел представники названих і не названих напрямків та течій із фондів юнацьких захоплень реаліста Євгена Маланюка – Блок, Бєлий, Сологуб, Метерлінк, де Ліль, Гамсун, Шпільгаген, Гумільов та інші.

До речі, згадувана ухвала педради контролювалася дирекцією протягом наступних років. Так, протокол № 4 засідання педради училища від 21 січня 1912 року свідчить: “В связи с постановлением о внеклассном чтении создать комиссию, имеющую задачей выписку книг и распределение наличных ученической библиотекой по классам”¹.

Повніше уявлення про читацькі інтереси ровесників Євгена Маланюка дають щорічні звіти Єлисаветградської громадської бібліотеки. У 1913 році бібліотека мала 1256 читачів і досить пристойний, як для повітового містечка, фонд. 55 відсотків її відвідувачів складала гімназійна молодь і їй же належить найбільша кількість відвідувань бібліотеки (близько тисячі на місяць). Що ж читали майже століття тому? У 1913 році по відділу російської та іноземної белетристики увагою читачів користувалися твори 344 авторів. 160 із них виписувалися не більше ніж двадцятьма читачами. Водночас 55 авторів були особливо популярними у читачів і їх твори вимагалися більше ніж 100 разів.

Пальму першості (до речі, протягом 1913 і 1914 років мав О.Амфітеатров – прозаїк, драматург, публіцист, фейлетоніст і критик – відповідно 1263 і 1428 читачів. П’єси Є.Чирікова, драми І.Поталенка набрали відповідно 416 і 259 читачів. І все ж основна увага читачів була віддана літературі, котра живе у великому часі: Л.Толстой – 1116, І.Тургенєв – 728, Ф.Достоевський – 558, І.Гончаров – 393, О.Купрін – 367, А.Чехов – 157, О.Островський – 202.

Великою популярністю користувалася перекладна література. Тут теж на перших позиціях твори, що значно пережили свій час і залишилися у великій літературі: Д.Лондон – 563, О.Дюма – 263, Е.Золя – 257, Ф.Шпільгаген – 233, Е.Ожешко – 231, К.Гамсун – 124.

Незмінною залишалася і психологія читача, зокрема, так зване захоплення тим, що читають усі. Наприклад, оповідання Б.Ібаньєса “Бродяга” набирає 363 читачі. А воно було єдиним твором згадуваного автора, і то існувало не окремим виданням, а вміщене в “Літературно-науковому збірнику”. Надзвичайною популярністю користувалися літературні збірники – “Знание”, “Земля”, “Шиповник”. Наприклад,

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. – 251. – Арк. 173.

“Шиповник” у 1914 році набрав 225 читачів (не враховуючи того, що гімназисти читали одну випсану книгу гуртом, оскільки заставна ціна за неї була досить великою). Без сумніву, читачів приваблювали імена друкованих там Купріна, Буніна, Блока, Сологуба, Андрєєва, Брюсова, Белого, Метерлінка та інших.

Прикро, але україніка була представлена в бібліотеці лише 18-ма авторами. Серед них – Шевченко, Чубинський, Костомаров, Грушевський, Кониський...

Частину творів українських авторів, зокрема Грушевського, Винниченка та Коцюбинського, бібліотека придбала лише в 1913 році, очевидно стараннями українського товариства “Рідна хата”. На читацьку увагу поталанило Г.Квітці-Основ’яненку, Марку Вовчку. Придбаний у 1913 році томик творів М.Коцюбинського спочатку мав сім замовлень, а наступного року – 35. Така ж доля спіткала й Винниченкові твори. У 1913 році його 3-й та 4-й томи “Вибраного”, щойно закуплені бібліотекою, набрали 43 запити, а наступного – 156. Це 31 рейтинг популярності серед 378 авторів, які виписувалися в 1914 році по відділу белетристики¹.

Таким чином, навіть звичайне зіставлення списку творів з автобіографії (1932) з читацькими інтересами гімназистів 1913-1914 років свідчить про їх цілковитий збіг. Пристрасть до читання, очевидно, була визначальною у пробудженні в Євгена Маланюка потягу до літературної творчості. Зміст же і коло творів, як і коло авторів, позначилися на формуванні творчого обличчя митця. Виростав Євген Маланюк на кращих зразках російської поезії – О.Блока, М.Гумільова, І.Буніна, А.Ахматової. “З російської поезії мене найбільше захоплювала глибока лірика Ф.Тютчева. Сталося так, що вже в середній школі мені потрапила в руки його перша книга зі скромною назвою “Стихотворения”². Сильний вплив на Є.Маланюка мала поезія Р.-М.Рільке, Ш.Бодлера, А.Рембо – і цей список теж можна продовжити. Зрештою, на це вказують майже всі дослідники творчості поета, хіба що інколи чомусь обережно говорячи про вплив російської літератури. Але маємо доконаний факт. З цього приводу варто погодитися з думкою О.Чудакова: ведучи мову про успадковану письменником традицію, ми маємо виходити із позиції, що у потоці літературних впливів

¹ Див.: Отчет Елисаветградской общественной библиотеки за 1913 год. – Елисаветград, 1914; Отчет Елисаветградской общественной библиотеки за 1914 год. – Елисаветград, 1915; Каталог Елисаветградской общественной библиотеки. 1910 год. 2-е издание. – Елисаветград, 1911.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Одзб. 16. – С. 2.

найсуттєвішими є ранні. “...Більшу важливість отримує картина потоку літератури, на яку несміливо дивився ще неписьменник”¹.

Вироблену в дитинстві звичку до читання письменник проніс через усе життя. “Преса (у широкому розумінні. – Л.К) – привичний наркот. без якого я впадаю в апатію”², – писав у 1928 році Євген Маланюк у листі до Н.Лівицької-Холодної. А вже за океаном, у США, казав колезі Леоніду Полтаві: “Громадянство все менше читає, так знову просплять Україну... Нечитання вижене українців зі світу”³.

Зі стін училища Євген Маланюк виніс ґрунтовні знання з теорії літератури. Цьому предметові в програмі училища, точніше, у курсі російської словесності, відводився цілий рік навчання. Роди, жанри, стилі, художні засоби, система віршування – все це вивчалось на кращих зразках російської та світової літератури. Для прикладу скористаймося кількома екзаменаційними картками:

№ 4. 1. Период повествовательный и сравнительный.

2. Мемуары, история и биография (биография писателя).

3. Деление поэтических произведений; эпос мистический; происхождение сказок и отличительные черты их.

№ 13.1. Тропы: метафора, аллегория, олицетворение и метонимия.

2. Рассуждения: виды доказательств (прямое и косвенное).

3. Повесть, рассказ. Лирическая поэзия (вообще), внутреннее и внешнее условие.

№ 17.1. Благозвучие речи: стихосложение; деление стиха на строфы, римы.

2. Мемуары и история.

3. Драматическая поэзия: способ изложения события в драме; драматическая борьба; словесная форма драмы (диалог и монолог); построение драмы (акты, действия и т.д.). Значение сценических представлений (устройство театра)”⁴.

Цим екзаменом з теорії словесності закінчувався 4 клас, а в старших класах матеріал повторювався і поглиблювався при вивченні текстів з історії літератури. Вивчення теоретичних питань у шкільному курсі словесності в імперії часто доводилося до “зубрежки и начетничества”. Наприклад, система віршування зводилася до таблички множення.

¹ Чудаков А. Мир Чехова. Возникновение и утверждение. – М., 1986. – С. 7.

² Матеріали до історії і громадської думки. Листування з американських архівів 1857-1933. – Нью-Йорк, 1992. – С. 312-313.

³ Полтава Леонід. Из спогадів про Євгена Маланюка // Євген Маланюк. В 15-річчя з дня смерті. – С. 44.

⁴ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Стр. 253.

Проте саме поглибленому вивченню теорії словесності в гімназійних закладах масмо завдячувати феномену “п’ятірного грона” неокласиків (М.Рильського, М.Зерова, М.Драй-Хмари, П.Филиповича, Ю.Клена). Цілком правомірно видається й відповідна паралель щодо одного із джерел неокласичного струменя у творчості Євгена Маланюка.

Зі шкільної лави Євген Маланюк виніс щире, на все життя захоплення творчістю Миколи Гоголя. Цьому письменникові трагічної долі було відведено майже половину навчального року в 7-му класі, поряд з Лермонтовим, Тургенєвим, Гончаровим, Островським. Юнацьке ж захоплення Гоголем Є.Маланюк в одній із перших публікацій, присвячених видатному письменникові, називає “своїм першим етапом національної свідомості”. А стосовно “Тараса Бульби” зазначає: “Своєю чарівною фавулою, військовою (такою рідною хлопцеві) романтикою, цілим рядом послідовно підсвідомо-привабливих образів, а найважливіше першим зрушенням психологічних глибин психонаціональних ремінісценцій паралізованої, але незнищеної пам’яті історичної, ця “Запорізька Іліяда”, як назвав її Сент-Бев, зайняла своє місце в дитячій душі без перешкод і на віки...”¹.

Важлива роль у вихованні учнів відводилась літературно-музично-танцювальним вечорам. А в житті Євгена Маланюка вони взагалі посідали особливе місце. Справа у тому, що Євген був першим читцем на цих вечорах. Звучала музика, ведучий оголошував: “Въезд ямщика”, стихи Никитина”² – і на сцені з’являвся високий і стрункий реаліст Женя Маланюк. Зрештою, так було протягом усього життя. Лише згодом поет читатиме переважно свої власні твори. Але звучатиме Бетховен, змінюватимуться сцени, зали, слухачі й держави. Сучасники високо цінували письменника як блискучого виконавця, а народжувався поет-трибун із учня-декламатора реальної школи.

Училище творило майбутнього інтелігента. Працювала на це і звичайна програмка шкільного вечора. Крейдяний папір, оздоблення вензелями та картонна підкладка (як на старих фотографіях). “Программа літературно-музикально-танцевального вечера, устроиваемого воспитанниками Елисаветградского Земского реального училища 13 февраля 1914 года”, – читав Є.Маланюк, знаходячи серед дванадцяти номерів концертної програми своє ім’я...

¹ Маланюк Е. Гоголь (фрагмент перший) // Ми (Варшава). – 1933. – Кн. 1. – С. 120-121.

² КОДА. – Ф. 60. – Спр. 276. – Арк. 8,27.

“В рисовальном классе, как и в прежние годы, – читаємо в доповідній записці комісії земства з питань освіти за 1910 рік, – г.Козачинский, преподаватель рисования, демонстрировал перед комиссией рисунки как учащихся, так и проходящих. Здесь были показаны произведения пастелью, акварелью, сделанные карандашом. Эта отрасль в училище представлена прекрасно...”¹ Дійсно, факультатив малювання був одним із улюблених серед учнів. Значна частина реалістів (зрозуміло, ті, хто мав талант до живопису) після занять відвідувала рисувальні класи Феодосія Козачинського. До їх створення був причетний перший викладач і організатор Вечірніх рисувальних курсів при реальному училищі академік Петербурзької академії мистецтв Петро Крестоносцев. Він віддав училищу дев’ять років життя, створивши в ньому прекрасний клас живопису, про який сам говорив, що подібних “у провінційних містах Росії немає”². Уявімо собі технічну середню школу, яка має рисувальний клас (малювання, ліплення орнаменту із глини, воску та креслення), обладнаний 2134 предметами (античні статуї, фрагменти орнаментів тощо) для виконання робіт з натури³.

Євген Маланюк теж відвідував рисувальні класи Феодосія Козачинського, вчився пізнавати, розуміти мистецтво живопису. Навіть більше: “Федас Козачинський, вихованець петербурзької академії мистецтв... радив Євгену вчитися малярства”, – згадує О.Семененко⁴. На жаль, а можливо, й на щастя, як згадує сам Є.Маланюк в автобіографії (1932): “Батько був проти малювання”⁵. І все ж атмосфера мистецтва у класах Козачинського, в училищі взагалі продовжувала творити інтелігента високого духу.

Щодня, йдучи до училища, реалісти зустрічалися в приучилищному саду перед корпусом з унікальними пам’ятниками. На зелених галявинах, як і сотні років тому в степах, стояли кам’яні половецькі та скіфські баби. Ось так, зі шкільного подвір’я, реалісти привчалися пам’ятати і шанувати історію. З цих степових статуй розпочиналася своєрідна екскурсія археологічною колекцією училища. Ідея її створення викликала подив і навіть роздратування в губернії. Але завдяки ініціативі та енергії історика, археолога, етнографа, фольклориста Володимира

¹ Журнал заседаний Елисаветградского Уездного Земского Собрания в октябре 1910 года. – Елисаветград, 1910. – С. 414.

² Див.: Босько В.. Барви степу. Огляд художнього життя Елисаветградщини // Вежа. – 1995. – № 1. – С. 118.

³ Исторический очерк Елисаветграда. – С. 99.

⁴ Семененко Олександр. Харків, Харків. – С. 33.

⁵ ЛДІА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 107.

Ястребова, який викладав в училищі історію, колекція таки була відкрита. Її вартість найповніше може означити той факт, що після революції вона склала основу міського краєзнавчого музею.

Започатковуючи її, В.Ястребов думав у першу чергу про юних вихованців реальної школи. Про це свідчить записка на адресу Херсонського земства “Сведения об археологической коллекции при Елисаветградском земском реальном училище”, в якій учитель історії писав: “Оригинальные памятники старины, особенно местной, пробуждают пытлиность в молодых умах и развивают в питомцах школы любовь к родине не меньше каких бы то ни было наглядных пособий...”¹.

На час учнівства Є.Маланюка Ястребова вже не було серед живих, але залишилася його колекція, яка продовжувала виконувати свою пізнавальну і виховну функцію. Адже ж мала вона на початку віку 1687 експонатів з археології та етнографії².

Відомий російський письменник Дон-Аминадо, який, як і Євген Маланюк, сповна спізнав гіркоту еміграції і втрати рідної землі, згадуючи своє навчання у Єлисаветградській чоловічій гімназії, згадуючи місто, писав у книзі “Поезд на третьем пути”: “Одним из страстных увлечений ранних гимназических лет был театр.

Тільки в провинции любили театр по-настоящему. Преувеличенно, трогательно, почти самоотверженно, до настоящего, восторженного одурения.

Это была одна из самых сладких и глубоко проникающих в кровь отрав, уход от повседневных, часто унылых и прозаических будней, в мир выдуманого, несуществующего, сказочного и праздничного миража”³.

Ми вже зверталися до теми театру в житті Євгена Маланюка, будемо говорити про місце його в житті провінційного міста. Але й обійти мистецтво Мельпомени, ведучи мову про реальну школу, теж неможливо. Директор училища Яків Кобець був великим ентузіастом театральної справи. Це йому належить ідея згадуваних літературно-мистецьких вечорів з театралізованою частиною. З його благословення учні писали творчі роботи на зразок “Театр – училище нравственности”. Він був також фундатором дитячого оперного (!) театру міста, створеного з учнів старших класів. Для постановки вистав дитячої опери місто

¹ Сборник Херсонского Земства. 1887. – № 1. – Январь-февраль. – Херсон, 1887. – С. 17.

² Народное образование в Елисаветградском уезде... за 1912 год. – Елисаветград, 1913. – С. 20.

³ Дон-Аминадо. Поезд на третьем пути. – М., 1991. – С. 17-18.

віддавало своє найкраще театральне приміщення – знаменитий Єлисаветградський театр. У звітах училища та у пресі збереглися прекрасні відгуки про грандіозну виставу – оперу “Жизнь за царя” (“Іван Сусанін” М.Глінки), поставлену дитячим оперним театром 6 грудня 1913 року¹.

Загалом міський театр для гімназій міста можна сміливо вважати одним із їх навчальних класів. “Комиссия начальников елисаветградских среднеучебных заведений, – інформує читачів “Голос Юга” від 25 грудня 1913 року, – рассмотрела рождественский репертуар местной драматической труппы гг. Розанова и Павленкова, постановила разрешить учащимся посещение следующих спектаклей: “26 декабря – “Хижина дяди Тома”, “Царь Дмитрий-самозванец и царевна Ксения”; 27 декабря – “Фауст”; 28 декабря – “Дед Мороз”; 29 декабря – “Каширская старина”; 30 декабря – “Отцы и дети”; 1 января – “Маскарад”; 6 января – “Лесная сказка”². А ще були матіні – денні вистави з низькими цінами для міщан і гімназистів. Була гальорка, на яку старшокласники проникали навіть під час вечірніх вистав.

І, звичайно ж, було дитинство з іграми та забавами. І була юність. Майже через чотири десятиліття після розлуки з Єлисаветградом поет, відгукуючись на смерть кумира свого дитинства Кнута Гамсуна, писав: “Гамсун! Середня школа в степовій столиці, дискусії про імпресіонізм (“декадентство”), музика Гріга і спільне (з “нею”) читання “Вікторії” – а “вона” теж мала нареченого, і теж були соціальні різниці. І були перші дівчі...”³.

Згадуване Є.Маланюком юнацьке захоплення, що так загадково повторило сюжет Гамсунового твору, не могло не відгукнутися творами початкуючого поета. Однокласник Євгена Кирило Емануель особливо наголошує на цій стороні обдарування свого шкільного товариша, зазначаючи в листі до нього, що “ти ж ще в Реалці мав здібність володіти розмашистим пером”⁴. А на сторінках письменникових записників вдалося віднайти й ім’я юної обраниці реаліста Маланюка. Ось згадка поета про останні дні навчання в реальному училищі: “Іспити тягнулися аж півтора місяці. Я був досить змучений ними і Музою, що вже була постійною тінню весни життя, і Ольгою, з якою в’язав трагічно-ускладнений Гамсуном, Верхарном і імпресіонізом перший поважний

¹ Див.: газета “Голос Юга” за 05.12 та 12.12.1913.

² Театр и музыка // Голос Юга. – 1913. – 25 грудня.

³ Маланюк Е. Пригадка // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 377.

⁴ Лист до Є.Маланюка 1960 року. – Архів поета в УВАН у США. Ф. LXXXVIII. – Од.зб. 1470.

“роман”. Вона на коротко приїздила до Єлисавету і знову відїздила “в Москву, в Москву”, де Машков, Ларіонова, диспути в Політехнічному Музеї, де набряжав футуризм, шалів Камерний Театр і таємничо рисувалися якісь постаті, що мали б бути предметом моєї заздрости, болю, досади. Музика А.Блока звучала в ушах спокусливо, звабливо...”¹.

Йдеться тут про єлисаветградку Ольгу Юзкову, яка зіграла поважну роль у становленні Маланюка-поета. Про це ми дізнаємося з листа О.Семененка до письменника: “Нарешті для Вашої духовної генеалогії Ви мені дали трохи матеріалу двома ударами пензля. Це про Ольгу Ю.

Дуже це, дуже важливо для формування нашої душі. Розумію Вас, коли тричі підкреслюєте, що як поет Ви обов’язаний їй дуже багато. Розумію, що тут мова йде не тільки про писану поетичну творчість, а про всі ультрафіолетові промені людського життя. Як буду живий, спробую написати (хоч мені писати не легко) про Єлисавет – як тло юности поета, маючи більше на увазі Вас, ніж себе” (лист від 14.12.1959)².

Ім’я Ольги Юзкової часто згадується в письменникових щоденниках, знаходимо в них і присвячений їй вірш, датований 1915 роком.

Ольге Яковлевне Юзковой

I

*Четыре фрака на эстраде,
Рояля траурный чертеж.
Что бьется, плещет в синем взгляде?
Куда глядишь? О чем поешь?*

*Сквозь мглу таинственного транса,
Как сквозь мерцанье тонких льдин,
Лишь боль цыганского ромansa
Твердит опять: один, один.*

II

*Сегодня вокзал стал эстрадой,
Цыганский романс не пропет,
Но в тайне лилового взгляда
Остался невременный след.*

*И все проходили, спешили,
Не думал никто и не знал,
О странной и сказочной были,
Расцветшей сквозь затхлый вокзал.*

*Что там, где в крахмальных салфетках
Почила тоска у стола,
Мгновений прекрасных и редких
Прошли золотые крыла¹.*

Є у нотатниках і кілька спроб запису в 1959-1964 роках ше юнацького вірша “Портрет” (в одному із перших записів була назва “Автопортрет” з перекресленою першою частиною), датованого 1911-1913 роками. Твір духовним, емоційним, настроєвим ключем співзвучний із цитованим вище фрагментом спогадів останнього гімназичного року. Рядки поезії передають атмосферу життя гімназичної юні провінційного містечка, атмосферу передодня Першої світової війни. Світ їхніх зацікавлень з романтикою кондотьерства, з музикою поезії Блока, із захопленням модерновими течіями в мистецтві початку ХХ століття, підкресленого перегуком віршованого портрета поета з відомою роботою “Крик”, предтечі експресіонізму, норвезького живописця Едварда Мунка. Зрештою, тією ж епохою для провінційного Єлисаветграда продиктована і мова поезії гімназиста Маланюка.

*Лицо мое – о, жуткие черты
Невиданной эпохи кондотьера!
В них странствий ритм, пугающая мера,
Как грешных душ застывшие мечты.
На лбу волос тяжелея портьера
Под нею светит дивная звезда –
То гений зла или слепая вера?
И вечера двух глаз, и алчные уста.
Пусть угадает Мунк и кистью жутко-серый
Начертит вопль лицо одевших черт,
Постигнет этот дьявольский концерт
Бровей и глаз, и гения, и веры,
Ноздрей и рта. О, символы-примеры,
Последних агоний предчувствие и – смерть².*

Доповнює цей поетичний портрет цікавий принагідний спомин-самохарактеристика письменника із записників. Він пригадує, що батько висловлював негативне “відношення до моїх примх (“морська” хвороба,

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 140/10. – С. 58.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 647. – С. 1.

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 33.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 33.

кашкет, борідка, файка). Любий батьку – ти не вмiстився в мої вірші” (23.10.1957)¹. Симптоми цієї “морської” хвороби” проявлятимуться згодом від ностальгійних рядків “Хтiв Таїті, коралiв, лазурiв i хвиль”², до концепції покараності суходолом, позбавленості України моря в письменниковій поезії та історіософії.

Нарешті ще один присутній момент характеристики гімназиста Маланюка. Маємо кілька його спогадів, пов’язаних з його юнацькою самопроекцією з обдарованим поетом Йоганесом, героєм К.Гамсуна. Трагічна доля Йоганеса змушувала Євгена задуматися над таїною світу творчості, виношуючи в собі бажання відбутися, бажання творити себе. В одному з нотатників читаємо епізод із архангородських спогадів: “...Я, розуміється, Йоганес, який – почекайте, голубчики, ще покаже себе... І будеш ти, Мілочко, ще писати листи до “відомого” (маляра? письменника? – не знав ще, але знав, що “відомого”)³. До речі, в таборах у 1921 році Євген Маланюк зробив блискучий переклад уривка з “Вікторії”, надрукувавши його в таборовому журналі “На хвилях життя” (Петркув, Польща, 1921. – №1).

У 1954 році, відгукуючись на смерть письменника-земляка і теж реаліста Юрія Яновського, поет зі щемом писав: “Як кризь сон пригадую: сонячні коридори Єлисаветградської реальної школи, що бачили колись підлітками Карпенка-Карого, Садовського, Євгена Чикаленка...”⁴. Дійсно, роки навчання в реальному училищі, зважаючи на подальшу долю поета, були для нього найшасливішим періодом його життя. А школа – справжнім степовим університетом. На підтвердження цієї думки варто лише продовжити розпочатий поетом список (вилучивши з нього І.Карпенка-Карого, який випадково потрапив до переліку): О.Бочковський, О.Тарковський, П.Покаржевський, Г.Нейгауз, Ю.Яновський, Г.Юра, К.Шимановський, Ф.Блюменфельд, Р.Кобець і, звичайно ж, Є.Маланюк.

14 червня 1914 року Євген Маланюк отримав свідоцтво про закінчення 7-го класу Єлисаветградського земського реального училища за № 408⁵. Здавалося, що перед ним був увесь світ.

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 181/13. – С. 3.

² Озимина. Альманах трьох. – Каліш, Польща, 1923. – С. 16.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 140/10. – С. 30-31.

⁴ Маланюк Е. Юрій Яновський // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 238.

⁵ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 1.

4. Єлисаветград. Світ духовної і матеріальної культури

Олександр Семененко розпочав свою розповідь про Євгена Маланюка спогадами про те, як в останні роки життя письменника вони зустрічалися на Брукліні в родині Семененка і “просто пірнали в ту чудову річку нашої спільної пам’яті... Марія Романівна, моя дружина, вже просить нас до столу, а ми все з’ясуємо, хто жив у тому будинку, знаєте, там, на розі Перспективної вулиці в Єлисаветграді.

Ці мандрівки для Євгена були живою водою. Такий був чоловік. Та й не читавши його творів, досить було глянути на ці широкі плечі, військову статуру, слов’янські риси – ні, до асиміляції цей матеріал не надається: значно вріс він у свою землю”¹.

Як не дивно, але ні в поетичній творчості, ні у статтях та есеях, ні в нотатниках Маланюка Єлисавет майже не згадується. Хіба у безпристрасних рядках автобіографії 1932 року: “...Від 9-го року жити виїхав до Єлисавету, до реальної школи (вчилися Тобілевичі, Є.Чикаленко, Бочковський)². Та ще у цитованих вже рядках зі статті «Юрій Яновський».

Водночас місто відіграло винятково важливу роль у становленні майбутнього письменника, Єлисавет був першим великим містом у житті провінційного хлопчини, причому містом, що не могло не запам’ятатися і не полонити. Євген Маланюк з’явився тут у пору наймогутнішого розквіту його архітектури, літератури, театрального життя. Достатньо лише сказати, що до 1909 року місто мало 14 періодичних видань, кілька друкарень, 7 театрів, десять гімназичних навчальних закладів, 34 школи різних типів. І це лише суха статистична викладка. Зрозуміло, що гімназистові Маланюкові ця статистика якщо і була відомою, то, напевне, мало його цікавила. Проте духовне життя міста, його матеріальна культура не могли не вплинути на провінційного абітурієнта, а згодом студента. Відбувався “примусовий” вплив на нього духовного і матеріального світів міста.

Відреставрувати і побачити той світ очима реаліста Маланюка покликана ця частина дослідження. Принцип її побудови підпорядкований спробі відтворити, принаймні ескізно, духовне життя міста часів учнівства Євгена Маланюка. Критерієм відбору матеріальних свідчень минулого часу стало лише те, що найсуттєвіше могло вплинути на формування художнього й естетичного смаку

¹ Семененко Олександр. Харків, Харків... С. 29.

² ЛДІА. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 107.

майбутнього письменника, його розуміння мистецтва архітектури, живопису, народних промислів.

“Сюжет” підрозділу підказав усе той же Олександр Семененко: “Стоїть перед моїми очима реаліст Женья, вже тоді широкоплечий і високий. Формена фуражка обов’язково прим’ята. Ну який же шануючий себе молодий чоловік носитиме фуражку з обручем усередині. Обруч виймається відразу, після купівлі. Книжки до школи не можна носити в ремінцях, навіть коли це груба фізика Краєвича. Просто треба нести недбало в руці, а то й за пояс добре заткнути.

У той далекий час клубів для молоді не було, Проте можна було вийти на Двірцеву вулицю. Після лекції чомусь ніхто не поспішав додому, хіба що завзяті зубрили і холодні люди без серця”¹.

Жодні спогади колишніх елісаветградських гімназистів не обминули згадки про цей традиційний променад Двірцевою. Спробуємо і ми здійснити мандрівку від реального училища до Євгенової квартири на Биковій.

“Уездное Елисаветградское дворянство подарило для училища обширное место с садом, заплатив около 100 000 рублей, выстроило для него большой двухэтажный дом, в котором училище помещается с 1873 года”². Училище було відділене від гомінкої Бульварної вулиці з трамваєм високим решітчастим парканом. Проте велика територія саду з алеями і майданами відразу ж після входу у двір відкривала чудову панораму земської школи. У стильовому відношенні приміщення відзеркалило риси пізньої сухоуватої класики з відчутною домінантою суворої казенщини, характерної для навчальних закладів Російської імперії. Вражаюча строгість форм, симетрії та поєднання червоно-білої гами, характерної для класики. Розаліт, центральна частина будинку, виступає за основну лінію фасаду, підсилюючи ефект офіційності і урочистості. Фронтон розаліту прикрашений стилізованим зображенням земної кулі.

Приміщення виростає на нульовому півповерсі, і різновеликі вікна першого й другого поверхів ніби піднімають його над тими, хто за ним спостерігає з двору. До речі, цей ефект прекрасно спрацьовує, коли заходиш до училища. Мармурові східці ще лише мають вивести відвідувача на рівень першого поверху, а йому вже відкрита вся грандіозність приміщення і ніби накочуються на нього широкі парадні сходи другого поверху. На блискучих паркетних підлогах – килимові

¹ Семененко Олександр. Харків, Харків... – С. 33.

² КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 23. – Акр. 63.

доріжки. Неймовірно високі стелі й просторі коридори добре підсвічуються вікнами... 35 кімнат, 14 класів, 300 учнів.

Заглянути до класної кімнати можна, не заходячи до неї. Масивні, зі смаком зроблені двері на дві половини, мають на горішній фільонці круглі віконця. Інспектор мусив контролювати навчальний процес. Як правило, після появи у віконці голови інспектора у кондуїтивному журналі училища з’являвся запис: “28.11. 3 клас, Маланюк. Розговор и смех на уроке. 1 час карцера”¹. Коли ж у вікні промайне постать швейцара, можна не турбуватися – це професорові Харцієву подають склянку гарячого чаю. Аскетичний вигляд просторих класних кімнат прикрашали лише барабани кахляних печей.

Перш ніж залишити стіни реального училища, звернемося ще раз до діяльності в ньому майже протягом півстоліття Вечірніх рисувальних класів. Згадати про них мусимо тому, що без цих класів важко уявити собі мистецько-культурне життя Єлисавета. “Існує прямий зв’язок між відкриттям у Єлисаветграді ВРК, – зазначає мистецтвознавець В.Босько, – та експонуванням у місті виставок Товариства передвижників. Показово, що із 47 пересувних виставок, організованих передвижниками за час існування ТПХ (1870-1922), 18 були представлені в Єлисаветі, тобто Єлисавет входив до п’ятірки найбільш відвідуваних передвижниками міст”².

Хроніка мистецького життя, друкowana на сторінках Єлисаветградської газети “Голос Юга”, свідчить про своєрідний виставочний бум у 1910-1913 роках. У 1910 році місто приймає ХХ виставку Товариства південно-російських художників. У листопаді 1913 року в місті експонується 150 картин 41-ої виставки передвижників. Серед них картини Рєпіна, Полєнова, Волкова, Маковського, Костанді, Кузнецова... “На выставке будет новая картина Репина “Дуэль”, которая вызвала много разговоров в столичной прессе”, – інформувала своїх читачів газета³.

Цього року в місті відбулася 1-а міська художня виставка, учасниками якої були не лише міські художники, але й митці з інших міст імперії.

Виставки ж учнівських художніх робіт відбувалися майже регулярно в усіх навчальних закладах міста. “Приятное впечатление производят художественные работы коммерческого училища Бонч-Бруевича и

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 27.

² Босько Володимир. Барви степу // Вежа. – 1995. – № 1. – С. 119.

³ Голос Юга. – 1913. – 26 жовтня.

живописно-малярних класов Фирсовського городского училища”¹, – подібних повідомлень не бракувало на сторінках місцевої преси.

Зрозуміло, що бурхливе мистецьке життя міста не могло не озватися гучними іменами вихованих ним живописців П.Покаржевського, О.Осмьоркіна, А.Нюренберга, С.Данишевського, О.Разумного, І.Золотаревського, О.Бабенка та інших. Як не могло не позначитися на особі вихованця реальної школи Євгена Маланюка. Згодом той світ щедро відлуниться акварелями, рисунками й ескізами його поезій.

*Вже на едwabі неба осінь
Гантує золотом лазур,
Вже воздух диха у знемозі
Передчуттям музики бур.*

*На вирізьблені крайобрази
З каміння, золота і скла
Журливо-жалібно лягла
Гримаса болю і образи.*

*І спокій щось шепоче в сні,
І далечинь прозоро вабить
В простори, золотом ясні,
В жалоби жовтої едwabи.*

(“Вже на едwabі неба осінь...” С. 90)

До речі, маємо цікаві свідчення сучасників як про глибину мистецтвознавчої ерудиції Євгена Маланюка, так і про пристойне володіння мистецтвом пензля. Протоієрей П.Білон згадує, що поет і “на пластичному мистецтві розумівся не гірше, як на літературі і часто в дискусіях виявляв порядне знання проблем, і взагалі розуміння образотворчого мистецтва”. Петро Білон розповідає, як у таборах інтернованих у Польщі Є.Маланюк, позичивши фарби у знайомих малярів, “вовтузився над якимось букетом жовтих троянд, які, до речі, непогано виходили, та при тому часто згадував, як він колись з артистом маляром Петром Холодним (старшим) ходили десь шкіцувати схід сонця”².

...Після занять реалісти, перехопивши щось “за вельма умеренную цену” у буфетній школи, де господарювала дружина училищного “письмоводителя”, поспішали на Двірцеву. Вже зі шкільного двору

¹ Голос Юга. – 1911. – № 95.

² Прот. Перто Білон. Спогади. – Питебург, 1956. – С. 140.

відкривався їхнім очам плац юнкерського училища. Франтуваті юнкери завдавали чимало клопоту реалістам, хоч саме їх сусідство часто впливало на вибір випускниками реалки військових училищ для продовження своєї освіти. Можливо, тут і варто шукати розгадку несподіваного вступу Є.Маланюка до військового училища. Єдине, що мирно поділяли спудеї обох навчальних закладів, – це церкву Покрова Богородиці на Ковалівці. Справа в тому, що до побудови власної домової церкви (1913) реально училище користувалося домовою церквою сусіднього духовного училища, а частіше – Покровською церквою.

Церква Покрова Богородиці – одна з унікальних архітектурних споруд міста. План і фасад цієї культової споруди було створено відомим архітектором К.Тоном, якому належить авторство Храму Христа Спасителя в Москві, Храму Св.Катерини і Храму Введення Св.Мирона в Санкт-Петербурзі та ін. “Церква збудована у неоруським стилі, – характеризує споруду мистецтвознавець П.Босий, – який був своєрідною згадкою про архітектуру храмів часів середньовічної Русі та московського бароко XVII – початку XVIII століття. Для цього свого роду “ретро” характерне тяжіння до чепурних білих деталей (різьблений карниз, закомари у вигляді пелюсток ромашки, подвійні виті колони, розірвані фронтончики над вікнами) на червоному тлі”¹.

Зовні загалом невелика церковна споруда стрімко спрямована увись. В середині храм вражає неймовірним простором, який різко контрастує із щойно баченими зовнішніми формами. Храм ніби вдвічі виростає, коли звернути погляд до вершини купола.

Маємо чимало свідчень про те, що поет був глибоко віруючою людиною. Не відомо, чи повертався він у своїх спогадах про дитинство (а в останні роки вони буквально заповнили його) до цієї Єлисаветградської церкви, де йому довелося вистояти десятки служб, проте очевидно, що свою цеглину в підмурівок поетової шани до Бога заклала і церква Покрова Богородиці на Ковалівці. “Ніколи в церкві не сідав (ми були разом у кількох нью-йоркських церквах різних віросповідань, включно з св. Патріком), – згадує Леонід Полтава. – Був католиком, а від православ’я залишилося оте стояння в церкві. “Це вияв до Бога, дуже недосконалий звичайно...”².

¹ Босий Павло. Прогулянки старою вулицею // Кіровоградська правда. – 1992. – 21 січня.

² Полтава Леонід. Із спогадів про Євгена Маланюка // Євген Маланюк. В 15-річчя з дня смерті. – С. 44.

Із внутрішнього оздоблення церкви із тих часів “дожили” лише два фрагменти розпису. Справа від входу на бічній стіні нагорна проповідь Христа, а зліва – з’явлення Христа народу. Вистояли й кути залізом двері. Вони – зразок талановитої роботи елісаветградських ковальських майстерень, які прикрашали місто воротами для церков та будинків, ґратами, балконами, поручнями, сніговими парапетами, кутими шатрами тощо. На початку століття у Єлисаветграді працювало більше двадцяти ковальських майстерень. Вироби найвідоміших майстрів Петренка, Ситника, родини Володимирських досі прикрашають місто. Та не лише його, але й Одесу, Харків. Християнська символіка закладена в художні хитросплетіння металевих узорів Покровської церкви. Символи Віри, Надії та Любові майстерно втілені в симетричних мереживах металу обох половин дверей – серце, явір і хрест.

А за хвилину від Покровської церкви Бульварна впирається в початок найголовнішої вулиці міста – Двірцевої. Назву їй дав монументальний будинок, один із кількох споруд архітектурного ансамблю військового містечка в стилі пізнього класицизму (штаб, казарми, манеж тощо). У ньому в часи військових поселень часто зупинявся цар. Власне, і будувалася ця споруда для прийому царствених осіб під час військових оглядів.

За казармами виростає споруда Єлисаветградського театру, або, як його ще називали у місті, Зимового театру. Побудований він був у 1867 році інженером-полковником Трамбіцьким. В архітектурному плані – оригінальна споруда у пізньокласичному стилі. Традиційний під’їзд з колонами, високий фронтон з декором.

Своїм вишуканим внутрішнім оздобленням міський театр вражав навіть столичних знаменитостей. Триярусний зал, золото, оксамит, прекрасна акустика. Легенда розповідає про те, як створювалися вишукані бар’єри лож. Нібито були запрошені майстри лозоплетіння, які виконали з лози чудернацьки вигнуті, а водночас напрочуд легкі каркаси. А далі вже з пап’є-маше над ними працювали бутафори, художники-декоратори. Плафон стелі був обшитий фанерою та розписаний гризайлю. Імітація скульптурних рельєфів створювала враження об’ємності.

Зимовий театр був справжнім храмом мистецтва. У драмах і трагедіях Шекспіра та Шіллера на його сцену виходили такі знаменитості, як Мамонт Дальський, Россов, Віктор Петіпа. Змінювалися афіші на театральних тумбах – і елісаветградську публіку чарувала своєю грою та пісню Марія Заньковецька, захоплювали високим професіоналізмом

Микола Садовський, Панас Саксаганський, Любов Ліницька... Проте звернімося до вражень сучасника і ровесника Євгена Маланюка, учня чоловічої класичної гімназії Ф.Нікітіна: “Любителі музики різного віку, включаючи сюди й учнів старших класів, завжди з великим натхненням слухали гастролей акторів Київської опери, особливо таких, як П.Цесевич, О.Калманський, М.Бочаров, А.Боначич та інших.

Виняткове враження своєю сценічною грою, втіленням в образи і потужним басом справляв Платон Іванович Цесевич, який пізніше перейшов до Московського Большого театру. Завдяки талановитій інтерпретації Цесевича, шанувальники оперної музики добре ознайомилися з такими операми, як “Борис Годунов” і “Хованщина” Мусоргського, “Русалка” Драгомизького, “Життя за царя” (“Іван Сусанін”) Глінки, “Мазепа” Чайковського, “Фауст” Гуно та іншими. Оскар Калманський блискуче показав себе в “Севільському цирюльнику” Россіні та в “Кармен” Бізе, а М.Бочаров був незрівняним у “Євгенії Онегіні” Чайковського.

Заглядала до Єлисаветграда й італійська опера з двома-трьома чудовими тенорами, пристойним баритоном і сопрано та дуже поганим іншим складом солістів і оркестру”¹.

Єлисаветград початку століття залишався центром театрального мистецтва. Продовжуючи та примножуючи традиції народженого тут театру Корифеїв, місто долучає до списку діячів української та російської сцени імена Л.Манька, О.Суслова, Д.Гайдамаки, Л.Балановської, Гната та Терентія Юрив і багатьох інших.

Від театру Двірцева перетворюється у вулицю-виставку архітектурних стилів – від суворого класицизму до модернізму. Часте одна й та ж будівля поєднує у собі, здавалося б, непоєднуване. Справа в тому, що грошовиті елісаветградці, надивившись світів, поспішили вразити архітектурними дивами своїх земляків – і виростала вулиця, на якій кожен будинок був маленьким архітектурним дивом. “Романтичний напрям у містобудуванні, для якого характерне “цитування” архітектурних пам’яток минулих епох, об’єднав стилі з приставкою “нео”: неоготику, необароко, неоруський. На вулицях Єлисаветграда з’являються справжні невеличкі палаци – мавританські, барокові. Стали популярними будинки, на фасадах яких поєдналися готичні та класичні мотиви, рококо та ренесанс”².

¹ Нікітін Фавст. Спогади про Єлисаветград // Вечірня газета. – 1991. – 11 січня.

² Босий П., Кизименко П. З історії міста Кіровограда // Вєсь Кіровоград. Довідник. – К., 1996. – С. 9.

Найлаконічніше схарактеризуємо лише один квартал старої Двірцевої. Розпочинає його будинок Соколова-Бородкіна – класичний зразок архітектури поміщицьких маєтків (середина XIX ст). Поряд з ним театр “Олімп” – неокласицизм, навіть неоампір з мотивами античного декору. Навпроти “дім Соловйова” – маленьке елісаветградське диво – відтворення в цеглі середньовічного дерев’яного терема. Поряд з ним колишній готель – і теж неоруський стиль. Ще далі будинок з претензією на скандинавські мотиви міського голови Григорія Волохіна, це ще один шедевр елісаветградської архітектури. Будинок Волохіна – одна з краших пам’яток зрілого модерну. Ефективна асиметрична композиція, незвичне поєднання віконних форм, балконів, лоджій, кованих ґрат, перил. Більшість із згаданих споруд виросла разом з гімназистом Маланюком.

Елісаветградці не могли не зачаровуватися будинком готелю і ресторану на розі Двірцевої та Інгульської. “Чудові фасади та інтер’єри цього будинку, спорудженого на початку XX століття в стилі необароко, – як згадка про пам’ятки бароко XVIII ст. Ліпні маскарони, гірлянди, гарно окреслені віконні отвори, чепурна вежа – еркер – такі ознаки одного із найрозкішніших в архітектурному відношенні будинків міста”¹.

На протилежному розі Інгульської та Двірцевої – невеличкий будиночок громадської бібліотеки, що притулився до приміщення Громадського зібрання. Спеціально вибудоване в пізньокласичному стилі в середині XIX століття воно не тільки прикрасило Двірцеву, але й стало культурним, освітнім і громадським центром міста. В часи учнівства Маланюка в залах Громадського зібрання організовувалися художні виставки. Тут виступали Л.Собінов та О.Вертинський, В.Паніна та О.Вяльцева. “На їхніх концертах, – згадує Ф.Нікітін, – в міському зібранні зал буквально тріщав від публіки, переважно молоді”².

Часто гостями міста в цей час були скрипалі М.Ерденко, Я.Кубелік, симфонічний оркестр Полтавського відділення Імператорського музичного товариства під керівництвом Д.Ахшарумова. “...Ети вечера чистого искусства в высшей степени интересны не только в отношении художественной постановки оркестрового дела, но и с точки зрения музыкально-воспитательного влияния на духовную жизнь провинциальной аудитории”³.

¹ Босий П. Прогулянка старою вулицею // Кіровоградська правда. – 1995. – 25 квітня.

² Нікітін Ф. Спогади про Елісаветград // Вечірня газета. – 1991. – 18 січня.

³ Голос Юга. – 1910. – № 78.

Повітовий Елісавет не мав власного симфонічного оркестру, проте музичне життя міста, завдяки знаменитій музичній школі Густава Нейгауза, було далеко не провінційним. Елісавет дав світові відомих музикантів і композиторів – класика польської музики Кароля Шимановського, Фелікса Блюменфельда, Генріха Нейгауза.

“Душею мистецтва є *рух – ритм – музика* (первісність перша), що одухотворює матеріал (первісність косну) і обертає її в твір”, – цей висновок зроблений 1923 року в польських таборах інтернованим воїном і поетом Євгеном Маланюком в його “Думках про мистецтво”. Він поставав не з пустелі, а з “бабчиного співу”, матириного клавесину, батькового співу в церковному хорі, з народної пісні, зі світу музичного мистецтва Елісаветграда (Гріг, Бетховен, дитяча опера, музичні вечори тощо). Зрештою, цим самим варто пояснювати і, знову скористаймося формулюванням самого поета з цитованої вже статті, “максимум матеріалізації музики в слові”¹ в поезії самого Є.Маланюка. Достатньо лише згадати сонатну циклічність форми, симфонічність його “Горобині ночі”, “блакитну кантилену” вірша “Липень”, суворість “П’ятої симфонії”.

Громадське зібрання часто віддавало свої зали в розпорядження гімназичної молоді. Тут народилася традиція обирання перших красунь міста. У 1913-1914 рр. ними стали гімназистки Тамара Головченко та Льоля Губарева.

“Завтра в 6 ч. вечера, – інформувала газета “Голос Юга”, – в залі Общественного собрания состоится общее собрание учащихся (студентов и курсисток) для обсуждения вопроса об устройстве студенческого вечера”².

Про один із таких вечорів залишив спогади той же Фавст Нікітін: “На вечорах завжди грав духовий оркестр 136-го піхотного гаганрозького полку. Ним керував чудовий капелмейстер, чех А.І.Гора... Зал ряснів кіосками і лотереями для збору коштів на користь немісущих (“недостатніх”, як тоді називали) учнів. На цих вечорах влаштовували всілякі ігри і, звичайно, бальні танці.

Особливо урочисто й гомінко відзначали традиційний студентський вечір 12 січня за старим стилем, в так званий Тетянин день”³.

Імпровізована подорож “чинной, аристократической, для праздного гуляния” Двірцевою потребує коротких підсумків. Мистецьке,

¹ Маланюк Е. Думки про мистецтво. – Каліш (Польща), 1923. (В нумерації сторінок відсутня логіка).

² Голос Юга. – 1913. – 20 грудня.

³ Нікітін Ф. Спогади про Елісаветград // Вечірня газета. – 1991. – 11 січня.

архітектурне обличчя міста значною мірою творилося на очах у Євгена Маланюка. У часи його учнівства виростили красені-будинки в стилях неокласицизму, неobaroco, неоготики, модерну. Він був свідком народження нового романтичного вигляду центру міста. Одночасно з новою естетикою Єлисаветграда формувалася естетика душі гімназиста Жені Маланюка, вибудовувалося неоромантичне світобачення майбутнього поета. Як і багатолітка палітра культурного життя міста, сприяла формуванню складної багатогранності творчого обличчя письменника.

Був у майбутнього письменника й інший Єлисаветград. Було місто околиці Бикової, з глиняними хатами та віковими українськими традиціями. Світ Бикової та Кушівки Олександр Семененко характеризував так: “Але була Україна. Вона була в традиціях українських родин. Навколо була природа, віковий хід якої так прекрасно відбився в наших християнських святах.

Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через не знищені всеросійською нівеляцією околиці – Мотузянку, Балку, Забалку, Кузню, Закузнями, Чечору.

На кожному кроці, хоч ми і не помічали, виблискували прояви нашої вікової культури у психіці й щоденному побуті людей...”

Саме завдяки О.Семененку стали відомі Єлисаветградські адреси Євгена Маланюка. Спершу йому довелося квартирувати в родині Резніченків, наприкінці Бикової, біля цегельні Бардаха та пивовара Лаєра. А пізніше, коли його хрещений батько Олександр Кузнецов перейшов на роботу до повіту, – в його родині на вулиці Церковній у будинку Журко, що навпроти Знамянської церкви¹. “Невеличкий будинок, так званий “парадний хід”, або вхідні двері з вулиці, малюсінька “передня”, ну й обов’язково “зала” (не українізуйте, так і вимовляйте – зала)...

Кілька кроків від Кузнецових, на цвинтарі, скромному, майже бідному – могила рідної сестри Тобілевичів, артистки великого сценічного чару, що вмерла молодою...”²

Зовсім поруч із мешканням Кузнецових був будинок, у якому протягом двох десятиліть жив і творив І.Карпенко-Карий; у якому виростили М.Садовський та П.Сакаганський, квартирував їхній однокласник по реалці Євген Чикаленко, жили Марко Кропивницький, Софія та Олександр Русови, часто бував Панас Михалевич. Неподалік мешкала родина ще одного реаліста Юрія Яновського.

¹ КОДА. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 10.

² Семененко Олександр. Харків, Харків... – С. 32-33.

Демократична околиця Єлисавета нічим не відрізнялася від Євгенового рідного Архангорода і була присутньою і невід’ємною складовою Єлисаветграда. Міста, яке за короткий проміжок часу дало українській, російській, білоруській, польській літературі таких митців, як Володимир Винниченко, Євген Маланюк, Ростислав Лашенко, Юрій Яновський, Ієремія Айзеншток, Дон-Амінадо (Амінадав Шполянський), Георгій Флоровський, Арсен Тарковський, Марк Серебрянський, Ригір Кобець, Ярослав Івашкевич, Міхал Хороманський та багатьох інших.

5. Географічне середовище світу дитинства

Ще в 1922 році біогеограф Л.Берг у праці “Номогенез, или Эволюция на основе закономерностей” висловив думку про “примусовий” вплив географічного середовища на всі організми¹. Проблема “природа і людина”, “етнос і ландшафт” глибоко досліджується в монографії Л.Гумільова “Этногенез и биосфера Земли”². А Юрій Барабаш у згаданій на початку розділу праці “Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков” здійснив спробу скористатися здобутками етнології в літературознавчому дослідженні. Спираючись на досвід попередників, він запропонував цікавий погляд на механізм зв’язку духовної культури з ландшафтом, дослідивши проблему формування особистості під впливом природи, географічного середовища певного типу художнього світовідчуття Миколи Гоголя.

Як же архангородська природа, національний ландшафт впливали на формування світобачення і світовідчуття Євгена Маланюка? Як “краєвиди дитинства” відізналися у творчості митця?

Щоб відповісти на ці питання, треба хоч ескізно схарактеризувати реалію степового ландшафту поетової малої батьківщини. Архангородщина, вочевидь, чи не одне з найкращих місць у межах річчї Південного Бугу і Дніпра. Поетове містечко обсіло хатами високий скелястий лівий берег Синюхи. До будинку Маланюків шлях крутосхилом стрімко збігає до мосту через річку. А майже перед мостом до шляху з правого боку приросла невеличка вулиця на якийсь десяток хат. Її дальній кінець упирається в колишню садибу Маланюків. А від неї вулиця бере круто вгору, до містечка. Виходить так, що хата Маланюків залишається самотньою на розі, відкритою усім вітрам. Саме

¹ Див.: Берг Л.С. Номогенез, или Эволюция на основе закономерностей. – Петроград, 1922. – С. 180.

² Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1990.

тому з її подвір'я відкривається прекрасна панорама Синюхи, розлогої долини з греблею.

Напроти хати, по той бік річки, – височенний торговицький берег. Лише трохи вгору від греблі на ньому кілька рядочків хат, а то відразу голий берег і до безкраю – степ. З подвір'я Маланюків, з городу, з глибокої долини, прорізаної багатовіковим плином степової Синюхи, полонить уяву бездонне, неймовірно високе небо, що ніби сферою від високих правого та лівого берегів накрило і плесо річки, і старезні верби, і хати Торговиці й Новоархангельська. Особливо вражає воно над Торговицьким степом, де стрімкий берег ніби вибігає від синьої води до синього неба і губиться в бездонності повітряної прірви. Архангородське небо – це цілий світ.

У долині повний штиль, але долинає якийсь дивний, незрозумілий шум, ніби ледь чутний віддалений свист голого віття на вітрі. То над степом співає верховий вітер. А несподівано з-за греблі, з півдня, увірветься гарячий подих степового вітру – і тоді заграють, загомонять верби над Синюхою, заговорить дрібною хвилею супроти течії сама річка. А біля хат “звірюхою херсонських вишень” озвуться садки.

Втім красу і неповторність місця, яке народило поета, передати неможливо. Його варто прожити і вистраждати.

Справа в тому, що рідна хата, річка, сад, “домашнє” небо, рідний вітер – то була Євгенова “*Fata morgana*” ще з його раннього дитинства. Він виснив їх, квартируючи вісім років у Єлисаветграді, навчаючись у реальній школі. Вони ще звідтоді були для нього скоріше символом, знаком рідного краю, аніж його реальністю. Можливо, саме тому вони стали константними мотивами поетової творчості. Як і отой з дитинства знаний і вгадуваний шлях від батьківської хати до Єлисавета:

*Нема землі коханої так палко,
Як та, що в ній, що не верста, то – балка,
А там – байрак, а там – горби могил
І хмари-велетні, і синій небосхил.
 (“Голоси землі”)¹*

У тих частих мандрівках кіньми в Єлисавет до реальної школи в різні пори року щоразу по-іншому зазвучав йому степ. Захоплювало й лякало його безмежжя, за могилами й хрестами ховалися таїни його багатовікової історії. Западали в душу барви просторів. Саме степ творив естетику поетової душі.

¹ Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк, 1954. – С. 146.

“Ви уявіть собі: я родився в степах, – писав у оповіданні “Зіна” письменник-єлисаветградець Володимир Винниченко. – Ви розумієте, що то значить “в степах”? Там перш усього немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройде з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо “гей” і знову собі поважно піде вперед.

А навкруги теплий степ та могили. Усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярк спуститься чорногуз м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожен знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо та степ, та могили, тому чоловік собі йде, не псуючи крові хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже, я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а у день ширина степів навівала сум безкрайности. В тих степах виробилася моя кров і моя душа”¹.

Щось подібне міг сказати і Євген Маланюк.

Тим часом у цьому своєрідному екскурсі у край Маланюкового дитинства були названі опорні елементи архангородського ландшафту, які “*виробляли кров*”, *творили душу* майбутнього письменника, а згодом шедро відгукнулися у його творчості. Це степ, вітер, небо, річка, сад. Зрозуміло, що цим переліком реалії національного ландшафту у творах Маланюка не вичерпуються, його можна продовжити (сонце, хата...). Зупинимось лише на константних елементах.

Як уже зазначалося, проблема “ландшафт і митець” загалом не нова в науці. Звернімося ще раз до питання механізму взаємозв'язку природничо-просторових реалій Архангородщини і творчості письменника. Своєрідна і специфічна природа і ландшафт рідного краю, безсумнівно, здійснювали свій вплив на особистість і творчість письменника. Проте, наголосивши лише на тому, що степ виступає наскрізним образом поетичної творчості письменника, ми не наблизимось до розуміння сутності питання. Необхідно говорити про складові частини цього процесу: сприйняття і засвоєння, осмислення, узагальнення, творення художньої реальності. Сприймався степ свідомістю юного реаліста через безмежність простору; перекази про Дике поле, Запорожжя, Польщу. Він поставав перед ним уявним полем бою і

¹ Винниченко В. Раб краси. – К., 1994. – С. 105-106.

реальним полем пшеничним; захоплював таємничістю народної демонології та могил і курганів. Зі степом був пов'язаний увесь плін життя його батьків і пращурів. Таким чином, степ увібрив у себе цілу галерею асоціативних образів, понять, уявлень, досвіду, виявів пам'яті тощо. Слово степ у свідомості ще неписьменника Маланюка стало, як мовлять лінгвісти, *складним фреймом*¹, тобто основою образу, концептуальним базисом для всього наведеного асоціативного ряду. Фрейм степ став виразником схематизації досвіду й уніфікованою конструкцією знань.

У поетичній творчості Є.Маланюка степ найчастіше втрачає природничо-географічні реалії і стає категорією метафоричного мислення. Це наступний крок в осягненні зазначеної проблеми. Внаслідок мистецької трансформації й узагальнення дійсності степ "перетоплюється" в художній свідомості автора в естетичний знак та синтетичний художній образ, за яким захований соціальний, національний, психологічний досвід, саме людське буття.

Отже, фрейм *степ* у творчій палітрі Євгена Маланюка. Власне степові в поезіях письменника відведене досить скромне місце. Натомість степ трансформується в образ-символ України (переважна більшість творів) та в окремих творах – в образ-символ малої батьківщини. Прикладом першої групи можуть бути уривки з віршів "Під чужим небом" та "Сонет про Орлика", другу ілюструє строфа з поезії "Не викреслити тебе в розлуці".

*А я на полум'ї розлуки
Назавше спалюю роки,
І сниться степ Твій, сняться луки
І на узгір'ях – вітряки.* (С. 98)

*О, плоских піль піски й хрести –
Прабатьківщина? Годі, годі...
Вся серця кров – отам, на сході,
Де ненароджена – Ти.
Отвором – даль. Степи та вітер.* (С. 283)

*О, як прозоро й сляно вмер би...
Але згадаю, як росте
Пшениця, як шумить крізь верби
Синюха, вітер, простір, степ...* (С. 198)

Образ степу як уособлення України надзвичайно складний і багаторівневий. Власне, степ у поета – це та призма, крізь яку він бачить увесь спектр буття Батьківщини. Простежити цю думку можна на прикладі групи віршів, у яких звучить мотив степу та долі нації. У багатьох творах Є.Маланюка образ степу постає як символ прокляття України: "Відвіку покарано степом і простір всю силу п'є" ("Відвіку покарано степом..."); "Бог покарав і прокляв суходолом" ("Варяги"); "Та ворон пророкує: "кар" Понад покараним простором" ("Біль") та інші. Ідея покараності степом не просто декларується поетом, але й реалізується в образі степу як творця людини, приспаної багатством чорноземів, безкрайністю піль, людини, байдужої до власної долі та долі нації:

*І люд, пригнічен низиною ниць,
Вколосаний в сумирний шум пшениць,
Позбавлен моря, грузне в землю Вієм...*

... А степ палає вічним суховієм...

("Прокліл, проклін степів чорнявим долам". С.162)

*І нарід шляхти степової,
Що згордував державну міць,
Плекавши мудрощі спокою
Над морем золотих пшениць.* ("Зеніт". С.222)

Можливо, саме тому у творчому доробкові Євгена Маланюка майже відсутня традиційна для свідомості українця асоціація степу з волею. Навіть навпаки, у вірші "А.Д. МСМXXXIII" степ виступає як антонім волі:

*Можє, скажеш: зійде? проросте? –
Поміж ребрами хат, по дорогах
Диким зіллям здіймається степ
І регочеться з неба і Бога.*

*Диким, древнім, монгольським виттям
Необмежена далек заводить.
Сірим попелом стало життя
Під огнем степової свободи.* (С.196)

У поета домінує степ половецький, Дикий степ, який поглинає творчу енергію людини, розчиняє у своєму просторі думки, ідеї й душі. "Зрадливая мета" губиться в "оросяних туманами" степах. Асоціативний ряд поетового бачення степу вибудований образами "глухого степу",

¹ Филлмор Ч. Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – С. 52-67.

“жорсткої широчіні” степів, “пустельним подихом померлих піль”, “степу – пустині”, “чорного степу”, “дикого простору” України тощо.

Синонімом степу виступає сон, як символ приспаності і краю, і людності, що його заселяє:

*Довгий сон під склепінням неба
В тиші твоїй занімілій,
Правкраїнське радіо степу –
Не дає ні вітру, ні хвилі.*

(“В твою далеку синь...”. С. 132)

Воля і степ пов’язуються у поезіях Є.Маланюка лише зі сподіванкою майбутнього пробудження краю. І тоді у творі “Ой у полі жито – копитами збито” виринає Шевченкова мрія про “огонь новий з Холодного Яру”¹.

*І, як мара, встає хоробрий
З Заліза кутий Залізник.
І ось пливе крізь душний воздух,
Мов мрія втілена степів.* (С. 62)

У кількох поезіях степ виступає як поле бою, де здобувалася багатовікова звитяга українського народу від княжої доби до славної Січі та до трагічних боїв за державність:

*Степ тремтів від залізного зойку війни,
Степ стогнав – гомін дунко котився гонами...*
(“13 листопада 1920 р.”. С. 154)

Осмислюючи крізь призму образу степу всю нелегку історію свого народу, Є.Маланюк і причину поразок у боротьбі за державність вбачає у знівелюванні “смаглявотучним салом суходолу” мілітарного духу нації – “Гармата – плугом, шабля – бороною, Історія – вітрами над простором” (“З “Варягів”). А всю силу своєї музи спрямовує на те, щоб “Подолати протрацію простору, Перелляти століття в літа” (“З “Варягів”).

Нарешті, степ – це золото пшеничного поля, діброви, байраки, могили, скитські баби й хрести, метафізика простору і символ вічності.

Незмінні супутники степових просторів у поезіях Євгена Маланюка – “вольний вітер Херсонщини, вітер-дудар” та “єдвабного неба синь”.

Образ *вітру* неодмінно присутній у традиційному переліку реалій поетової Архангородщини: “Все сниться гук весни і вітер, Веселий вітер світлих літ...” (“Під чужим небом”). Але його функція у творах письменника багатогранна. Образ цей надзвичайно динамічний, він –

¹ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у 12-ти томах. – К., 1989. – Т. 1. – С. 257.

уособлення руху, змін, протистояння, боротьби. Стихія вітру у багатьох поезіях прочитується крізь призму поетового розуміння і трактування долі України. Східний, азійський, чорний вітер символізує нищення поетової землі, його народу:

*Се він підніс – відданий на загладу
Вітрам азійським – золоте чоло,
Щоб стерести незбуджену Елладу
Над вируванням пристрастей і злоб.*
(“Київ”. С. 333)

*Підточена, поламана й затрута,
Рослиною, що вирвана з корінням
Ударами важких вітрів азійських,
Котилась Русь, як перекотиполе,
Чіпляючись останніх рубезжі.*
(“Уривок”. С. 418)

Поет сподівається, що сонну тишу заколисаної і приспаної батьківщини (“Тільки вітру остання хвиля Погасає на диких степах”) розбудить степовий вітер (“може, тиша обернеться вітром”). І тоді у кількох поезіях як протиставлення вітрові східному, азійському з’являється образ рятівного для степу вітру з моря:

*Повіє вітер з Понту. Скитський степ
Обудиться, зітхне, і буйна тирса
Зеленим морем знову проросте,
І побіжать зелені хвилі.*

Ширша

*За синє море встане широчінь...
О земле вічна, ти – одна на світі!
У небі глибиніє древня синь,
Внизу – прозора велетенська тіль
Від хмари, що жене південний вітер.*

(“Думи мої, думи...”. С. 175)

Поетова мрія, що “безнадійний”, “безпристрасний” вітер переросте у бурю, у дійсно “вітер – гостріше гайдамацького ножа” (“Чорна Еллада”), в поезіях “Варяги”, “Зеніт”, “Діва-обида” та інших, передається метафоричним образом “вітрів історії”:

*Вітри історії розсіють
Готичні сутінки століть, –
Жагу же зустрінути Месію
Водою днів не утолить.*

(“Вітри історії”. С. 127)

Архангельсько-єлисаветградські степові вітри дитинства відгукнулися в образному поетичному світі Євгена Маланюка колоритною гамою звуків: “Недоріганим звіром – вітер Проридас в страшний простор” (“Біографія”); “А вітер заголосить глухо...” (“Під чужим небом”); “Чому ж рида бандура вітру”, “Глухого вітру тропарі” (“Євангеліє піль”); “Панахиду вітер заводить” (“Горобина ніч”); “Вітром регоче – лихо” (“Діва-обида”); “Чорноморського вітру гуд” (“Варязька весна”) тощо. Таким чином динамічний образ вітру наповнює поезію ще й музикою степу.

В “еміграційних Сахарях” чужини у звичайному подихові вітру поетові вчувався “вітер з дальніх піль” (“Три присвяти”), у літньому пориві вгадувався “серпневий вітер... херсонський, майже степовий” (“Над Дністром”). І навіть у Новому світі, за океаном, йому “Вітер знайомий, мов зовсім свій, Рідний, херсонський сказати б...” (“Над Атлантиком”).

У поетичних ескізах *неба* домінує пейзажний малюнок:

*Пустельна паща неба спить,
Вже виссавши всі соки літа,
Земля, дощами не полита,
В осіннім полум’ї тремтить.*

*Заплющить небо хмари вії,
І, перед святом водоспаду,
Крізь сурми вітру буревій –
Заплаче в простір листопаду.*

(“Осінь”. С. 106)

Лише в окремих поезіях небо виступає символом вічності (“Рондо”), засобом творення образу України (“Біль”), свідком “буреносних, скажених епох” (“Ночі”), коли:

*Кривавляться сувої хмар –
Повстань червлені орифлами –
Й, під тиші похоронний марш
У тьму згорають над полями.*

(“Вечір”. С. 63)

Батьківський сад з “незайманою ніжністю вишень”, з “білою бурею пелюсток”, “коли забуває вишневий садок”, став майже виключно символом рідного краю, провідним ностальгічним мотивом у поезіях Маланюка:

*Все спитьсья молоко на вишнях.
Та не на цих, а тих, що там, –*

*Де рідне сонце славу в вишніх
Співа полишеним полям.*

(“Весна”. С. 105)

Так само і річка поетового дитинства Синюха жила у творах письменника переважно як спогад-символ малої батьківщини, як магічне видиво рідної землі: “Замкнути очі – і зника Дністер. І замість нього котиться Синюха”. Щоправда, у кількох поезіях Синюха переростає із образу малої батьківщини до образу-символу України: “...Десь Вісла, Синюха, і скелі, і плеса, Та пізно, о пізно вертатись назад” (“Тридцять п’ять літ”).

“Синюхи безустанний спів” відгукнувся у десятках творів письменника злиттям воедино двох образів дитинства – річки і пісні.

В кінці греблі

Шумлять верби...

*Бува, почувш пісню і спанеши
Пекучим болем пізньої любові –*

*І от – далечина Твоїх безмеж,
Твоїх небес нестримана повінь:
Пливе, пливе блакитна широчінь,
Росте, росте співучим колом обрій;
Від білих хмар лиш смарагдова тінь
Біжить ланами, лиш вітри недобрі
Напружують свій навіжений чвал...*

*О, як забудь Тебе, єдину в світі!
Твій зір мені ясніш за сонце світить
Твоя далека пісня, як хорал.*

*Моя весна. Моя, моя Земля! –
Яке ж залізне серце муку стерпить:
Оттут в недужих мріях увелять,
Як “в кінці греблі шумлять верби”.*

(“Одна пісня”. С. 372)

Оксана Керч у вступній статті до збірника “Євген Маланюк. До 15-річчя з дня смерті” писала, що згадувана у поезії пісня запам’яталася Євгену Маланюку з виступів на єлисаветградській сцені Марії Заньковецької¹. Немає сумніву, що Є.Маланюк міг бути свідком виступів знаменитої акторки в Єлисаветграді, міг він чути й пісню “В кінці греблі шумлять верби”. Проте безсумнівно й те, що майбутній поет

¹ Євген Маланюк. В 15-річчя з дня смерті. – С. 12.

був добре знайомий з нею ще до сценічної зустрічі з твором. Більше того, ця винесена з дитинства пісня стала поряд із Синюхою, степом, херсонським вітром ще одним символом рідного краю і України. Адже ж пісня буквально списана із реалій Маланюкового дитинства. Дідова хата очима дивилася на греблю через Синюху, а в кінці їхнього городу, що збігав до річки, шуміли старі-прастарі верби. Не випадково, що пісня і дійсність витворилися в єдиний образ:

*...І все частіш в мої безсонні ночі
Млин Низькодуба глухо двиготить,
Де гребля річку стримує струмками.
А в кінці греблі, зовсім як у тій пісні
(Там саме, де спіялися підводи),
Старезні верби гнутья і шумлять.
("Спогад". С.598)*

Пісня не лише збуджувала спогади географічно-просторових реалій рідного краю. Вона так чи інакше цілком спроектовувалася загалом на подальшу долю поета. Як і ліричний герой народного твору, він ще в 1916 році пішов "за Десну" на довгу п'ятилітню війну, з якої так і не повернувся до рідної хати.

Це вже аксіома, що творчу особистість письменника до кінця неможливо збагнути без осмислення світу його дитинства. Тому, реконструюючи його, хотілося наголосити на факторах, що впливали на формування національного світобачення, специфічних духовних запитах, естетичних пристрастях майбутнього митця. Водночас, надто пильна увага до періоду дитинства поета (залучення великої кількості архівних матеріалів, спроба відтворення родинної атмосфери, духовного портрета міста поетової юності – Єлисаветграда тощо) була свідомою і вмотивованою, принаймні кількома причинами.

Йдеться про малодосліджені сторінки життя Євгена Маланюка, про потребу введення в науковий обіг матеріалів, що висвітлюють роки дитинства та юності поета. А ще – Євген Маланюк належить до тих митців, у творчості яких легко простежується генеалогія роду, його поезія має досить відчутну просторово-географічну прописку. В умовах же вигнання, еміграції пам'ять малої батьківщини, візії дитинства і юності отримували для поета особливий зміст, що відчутно позначилося на його творчості.

І нарешті, трьома китами світу Маланюкового дитинства були – родина, реальна школа і степ (географічний простір).

РОЗДІЛ II. НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ І НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА (1914 - 1923)

1. "В апокаліпсі хижих літ...": етапи національного самоусвідомлення (1914-1920)

Період життя Євгена Маланюка 1914-1920 років найскрупіше представлений фактажем. Парадоксально, але Маланюк-поет майже не звертався до подій війни (світової і громадянської), хоч був її безпосереднім учасником. Дещо більше уваги відведено українській революції в Маланюковій прозі. Доступні на сьогодні архівні матеріали подають переважно суху статистику: служив, відзначився, підвищений у чині тощо. І це знову ж стосується як армії Російської імперії, так і війська УНР¹. Поза тим, названі роки надзвичайно важливі для дослідження еволюції та становлення митця, зокрема, для з'ясування "зовнішніх" і "внутрішніх" обставин національного самоусвідомлення Є.Маланюка як визначального фактора становлення його творчої особистості.

Сімнадцятирічний випускник Єлисаветградського реального училища навряд чи переймався проблемами власної національної ідентичності. Швидше навпаки. Амбітний юнак (вистачило ж духу з п'ятьма трійками з профільних дисциплін подати документи до столичного політехнічного вузу) прагнув якнайшвидше позбутися провінційності та скоріше почуватися громадянином імперії. Вже доводилося наголошувати, що цьому активно сприяла "національно недокровна" реальна школа, батькове бажання вивести сина в люди. Подальша доля майбутнього письменника тільки поглибила асимілятивні процеси. Євген Маланюк став курсантом Київської військової школи.

¹ Див.: Куценко Леонід."Ні, вже ніколи не покаюся..." (Євген Маланюк: історія ісходу). – Кіровоград, 1997. – С. 85-106.

Зрозуміло, що в обох випадках (реальна і військова школи) йдеться про звичайнісіньке дотримання ритму життя, диктованого самодержавною політикою, але аж ніяк не про якісь компроміси чи ренегатство. Вчорашньому реалісту таке й на думку не спадало. Потрібно було просто реалізуватися в житті.

Імперський дух військових шкіл Росії, ґрунтований на давніх і глибоких традиціях, значно підсилювався хвилею російського патріотизму, що прокотилася державою з початком світової війни. Не виключено навіть, що тим спалахом патріотизму був зумовлений і остаточний вибір Є.Маланюка (чи його батька) на користь військової школи. В усякому разі, наприкінці 1914 року він залишає Петербург і розпочинає навчання в Київській школі.

До навчання Маланюк ставився дуже сумлінно. А його захоплення військовою наукою, пошану до Марсового мистецтва, глибоке розуміння сутності поняття “дух військовості” прекрасно розкриває його невеличкий відгук на книгу В. Січаріва “Значення та доля старшин в армії”, яка вийшла в таборовому видавництві “Чорномор” (Каліш, 1922). “Вельми поважний старшина, – пише Військовик (за цим псевдонімом ховався Є.Маланюк), – старий військовий педагог, і педагог ідеальний, котрий на своєму віку виховав кілька поколінь зразкових старшин, кільком поколінням юнаків вдихнув дух військовості в найліпшім розумінні цього слова, – епічно спокійним, науково ясным і тверезим словом, позбавленим і найменшої тіні огидних за ці часи демагогії і пустих фраз, напам’ятовує нам те, що було колись добре відоме всім, але в намулі революції забулося й загубилося”.

Розпочинається представлення книги Січаріва читачам журналу “Наша Зоря”, яка видавалася як посібник для численних таборових старшинських курсів (включаючи навіть курси старшин Генерального штабу), своєрідним зізнанням Євгена Маланюка Київському військовою училищу: “Ця невеличка книжечка, дух котрої добре знайомий тим, хто мав честь перебувати у Київській військовій школі, наочно показує, як багато забуто нами військових аксіом і як багато цих аксіом зробилося за останні 4-5 років теоремами. Читаєш – і в пам’яті встає щось давно-давно забуте...”¹.

Та ризикована для таборових республік української військової еміграції фраза про “честь перебування в Київській військовій школі” найповніше характеризує ставлення Є.Маланюка до училища, яке йому довелося закінчувати пришвидшеним курсом за один рік. Як свідчить

¹ Див. Наша Зоря. – 1922. – № 18-20.

сам письменник, курсантський склад був на 90 відсотків сформований з українців¹. Йшла війна, і фронт потребував офіцерських кадрів. Водночас у тій цитаті знаходимо і відсвіт характеристики самого курсанта. Треба визнати, що імперська російська армія завжди мала у складі свого золотопогонного корпусу офіцерів-інтелектуалів. Є підстави гадати, що майбутній письменник прагнув бути саме таким. В усякому разі, згодом він залишить досить-таки несподіване зізнання особливої ролі училища в його житті: “Моя alma mater – в дійсності була Київська Військова Школа – старе вогнище міліт[арного] (і громадянського) виховання. Йй завдячую все: і здоров’я (фігуру), й характер, який він не є, але без КВШ, був би в стократ гірше, ц.т. жодний. Був би “російський” інтелігент і все”². Його учнівське захоплення російською поезією, театром заповнювало скупі хвилини особистого часу та звільнень у місто святої Софії, Лаври.

Із січня по серпень 1916 року йому випало служити в 39-му запасному піхотному батальйоні. “Перші місяці служби, – пише письменник, – пройшли в місті Шуя, Володимирської губернії – це порівняно недалеко від Москви... Декілька разів довелося побувати в Москві, в якій, зрозуміло, було чимало цікавого. Перш за все – Московський Художній театр, де вдалося подивитися найтиповіші для цього театру вистави – декілька п’єс Чехова, відомою комедію Грибоедова і дещо з перекладів”³. Саме в таких службових відвідинах столиць імперії випало йому особисто зустрітися з Ф.Сологубом, познайомитися в 1916-го року з новою книгою В.Маяковського “Облако в штанах” тощо⁴.

З 12 серпня 1916 року Є.Маланюк на Західному фронті у складі 2-го Туркестанського стрілецького полку. Як свідчать архівні документи⁵, служба офіцера-фронтовика складалася добре. Вже менше ніж через рік він був поручником і командиром кулеметної сотні, неодноразово відзначеним у боях офіцером. Загалом можна говорити про свідомого та зразкового офіцера російської армії. За особистим зізнанням письменника, його підрозділ був “предметом гордості цілого полку”, а солдати “цінували його авторитет і знання”⁶. За цим фактом захована

одна із цінних рис характеру майбутнього письменника, яку він в останні роки в одному з приватних листів сформулював так: “В понеділок я вже не мав йти на працю... (письменник хворів. – Л.К.). Але та “дурна”, “старовинна” сумлінність, що її вщепили колись мати, родина, школа та церков – змусила тіло йти”¹.

Ота сумлінність та почуття обов’язку й офіцерської честі змусили поручника бути зі своїм підрозділом навіть тоді, коли офіцери з літа 1917 року масово залишали фронт. Особливо після того, як солдатські комітети розпочали самочинні суди над командирами. З гіркими роздумами офіцера-фронтовика знайомимося у статті “Євген Мешковський”, “писаної в таборі Щипйорно, восени р.1922”², невдовзі після завершення довгої і жорстокої війни. Стаття ця дає можливість простежити непростий шлях Євгена Маланюка від *офіцера російської армії до старшини армії УНР*. Спогади про полковника Мешковського об’єктивно, без кон’юктурності, тверезо висвітлюють думки й почування, муки і сумніви самого поета, обставинами поставленого перед вибором майбутнього шляху.

“Було сумно, самотньо й гидко”, – пише Євген Маланюк, оцінюючи свій стан пізньої осені 1917 року. Справді, ситуація була майже безнадійною. Агонія армії, якій уже двічі присягнув молодий офіцер (вперше – вступаючи на службу 1914 року, а вдруге – у березні 1917 року, вже не цареві-батюшці, а Тимчасовому урядові), цілковита розгубленість перед завтрашнім днем. З’являлась перспектива вже українського Богданівського полку в Києві, але щось таки до часу (присяга, сумління, почуття відповідальності за роту?) змушувало залишатися в полку.

Несподіваний виклик командира кулеметної роти до штабу 1-го дивізіону 2-го Туркестанського полку та майже тримісячна служба у штабі дивізіону докорінно змінили долю здібного офіцера. Річ у тім, що в дивізіоні вже працювала українська рада. Думка про шлях на Київ ставала реальнішою. Спілкування з членами ради сприяло пробудженню національно-патріотичних почуттів. Проте найвагоміший внесок у розчищення призамулених джерел українськості, зароджених ще дідом Василем, родиною, Архангородом, вніс начальник штабу дивізіону полковник Мешковський. Доля впродовж довгого шляху війни за державність ще не один раз потім зведе Євгена Маланюка із цим “справжнім запорожцем, що чудом заховався до ХХ століття”, але тоді,

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 1567. – С. 23.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 166/36. – С. 45.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 16. – С. 2.

⁴ Див.: Маланюк Е.Т.Г. Шевченко. Кобзарь // Вісник. – 1934. – Кн. 11. – С. 854; Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 58.

⁵ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. 3424. – Оп. 1. – Спр. – 124, 135-136.

⁶ Маланюк Е. Євген Мешковський // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 264.

¹ Сембай-Галицька Оксана. Весна на віки. – С. 136.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 264.

в розбурханому морі стихії війни й революції, саме ця людина поступово, прикладом власного життя, на вернула старшину Маланюка на шлях правильного вибору.

“І отут-то я зрозумів, що таке органічний, з крові й виховання українець, хай “несвідомий” політично, та проте свідомий органічно, свідомий своїм національно-дітичним інстинктом, одержаним в спадщину від дідів і прадітів.

...Його світлий розум, його бадьорий оптимізм і віра, його чисто українська впертість в осягненні тої чи іншої мети і чисто українська сила характеру, становчість і спокій в найтяжчих, іноді безнадійних, обставинах, його уміння дисциплінуючи впливати на загал, вносити з собою ясність, систему і силу волі – спасли нас і наше життя і довели нас до “землі обітованої” – до Києва”¹.

Уродженець Полтавщини, випускник академії Генерального штабу, у першу світову війну кавалер усіх військових відзнак до ордена святого Володимира 4-го ступеня включно та Георгієвської зброї за особисту мужність, в час, коли стало можливим відродження державності України, без вагань визначив свою участь: пішов на поклик “золотого гомону софійських дзвіниць”. Проте свідомість відповідальності за долю офіцерів і солдатів дивізіону, а згодом уже в Луцьку й цілого полку, на довгі місяці затримала прощання полковника з російською армією. Увесь цей складний час поряд з начальником штабу був Євген Маланюк, пройшовши з дивізіоном шлях до Луцька і переживши два тяжких місяці у зайнятому зреволюціонізованими солдатами місті, до остаточної демобілізації полку. “Містом правила група солдатів, квінтесенція бандитського елементу Південно-Західного фронту, – характеризує стан Луцька Євген Маланюк у цитованій статті “Євген Мешковський”. – Кожен вечір чекали “єреміївської ночі”.

Лише завдяки мудрості й мужності Євгена Мешковського туркестанці не зазнали втрат і наприкінці лютого були демобілізовані. Тоді ж полковник Мешковський був зарахований до штатів армії УНР.

Євген Маланюк одночасно з демобілізацією із російського війська став “громадянином і вояком Української держави” та відбув у відпустку до рідного містечка. Пронизує ширістю та відвертістю розповідь письменника про усвідомлення ним шляху до армії УНР. В останні дні квітня 1918 року, вірний обов’язкові військовика, Є.Маланюк повертається на службу тепер уже своїй, рідній державі. Проте, наголошує поет, вповні він відчув свідомість своєї причетності

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 266-267.

до неї і відповідальності за її долю не у фронтових умовах дивізіонного життя, не в Луцьку, не в Архангороді...

“Як не радісно було вдома, як не потребувала душа й тіло відпочити по страшній європейській війні, як не вабила до себе рідна оселя, рідне містечко, могили батьків, померлих за час війни, – та не пора була сидіти в запічку. Розгортався з кривавим досвітком України її золото-лазуровий шлях, відкривалися великі горизонти, як вірилося світлого майбутнього. І десь в глибині душі народжувалася тривога, неспокій, зловісна думка, що це не все, що одвічний гнобитель не відпустить оттак легко на волю свого трьохсотлітнього невольника.

...Я вирушив до серця України, до Києва, де полковник Мешковський обняв визначне становище в Генеральному Штабі України. Виїзд мій попередило встановлення гетьманської влади. Може, це занадто сентиментально й пахне молодечим романтизмом, але признаюся, що тоді слово “Гетьман” було для мене синонімом слави, міці, багатства й сили Української держави. Скажу більше: тільки з встановленням цієї форми влади я почув вповні те, що зветься національною гордістю (курсив мій. – Л.К.). Правда, через яких півроку слово “Гетьман” було заплямоване і позолота його злізла. Боляче, гірко, тяжко було розпрощатися з сонячною мрією на довший час, але тоді – тоді були весна й сонце, і воскресіння”¹.

У Генеральному штабі армії на Банковій на Маланюка чекала посада начальника дислокаційної частини Оперативного відділу, звання обер-старшини, а згодом – старшини. Але головне – люди, з якими йому довелося працювати. І тут, окрім полковника Мешковського, слід назвати підполковника Василя Тютюнника, співпраця й спілкування з яким були надзвичайно важливими для остаточної викристалізації національно-патріотичного світогляду, національно-громадянських позицій майбутнього письменника.

Євгенові Маланюку випало не лише співпрацювати з В.Тютюнником в Оперативному відділі, але й після перемоги антигетьманського повстання, одним із військових керівників якого був В.Тютюнник, майже протягом року бути ад’ютантом генерала і командуючого Українською армією.

“Молодий старшина величезної енергії і працездатності, шляхетного честолюбства, дуже рішучий і настирливий, рідкої чесності і некорисливий. Військову справу він розумів і любив. Мав горожанську мужність і міг твердо висловити свою думку, хоч чортів в вічі. Палкий

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 277.

патріот”¹, – так характеризував свого колегу-полтавця Василя Тютюнника Генштабу генерал-хорунжий М. Капустянський.

Євген Маланюк із захопленням згадує про колектив Оперативного відділу, називаючи його “головним нервом тодішнього державного життя”. А про людей, які в ньому працювали, відгукується так: “Для такої праці – дисциплінованості й акуратності було замало. Потрібно було мати свідомість національно-державних завдань України, потрібно було мати активний творчий патріотизм і просто кажучи – самовідданість”².

На жаль, зовсім іншою була атмосфера Генштабу. Ця обставина теж мала значний вплив на формування світоглядних позицій майбутнього письменника. Штаб зібрав під прапором Української держави велику кількість російського офіцерства. У цьому середовищі було чимало не просто людей, байдужих до долі України, але й вороже щодо неї налаштованих. Наприклад, станом на 21 листопада 1918 року у Генштабі працював 101 генерал колишньої царської армії³. Частина з них вірою і правдою служила Україні, частина була лояльною до нової держави, а частина – ставилася до неї як до непорозуміння, хоч і утримувалася за кошти цієї держави.

Життя письменника в гетьманському Києві, за його ж свідченнями, проходило за мурами будинку на Банківській, 2. “Праця, праця й праця в сфері виключно військовій, з однією думкою про створення міцної Української Армії”. І все ж у захопленого світом мистецтва старшини Маланюка, безумовно, знаходився час і для відвідування вистав. Свідчить про те принагідний спогад письменника, народжений переглядом “Антигони” у Регенсбурзі (1946?). Письменник згадує про те, як співробітник Шульгінського “Киевлянина” Євген Кузьмін у 1918 році рекомендував йому (зрозуміло, як зятятому театралові) відвідати “Молодий театр” Л.Курбаса: “Якщо ви ще не були в Молодому Театрі, то зараз же підіть. Це вже не “ковбаса і чарка”, ні. Це – певно – найвидатніший театр сучасності”⁴.

Словом, були зрідка театри, салони, зустрічі... Зрештою, потрібно пам’ятати, що високому військовому чину з Генштабу УНР було всього-на-всього... 21 рік.

¹ Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу. – Мюнхен, 1946. – Т. 1. – С. 44.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 281-282.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 287.

⁴ Маланюк Е. Повернувшись з «Антигони» // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 400.

У гетьманському Києві Євгенові Маланюкові довелося стати свідком акту про федерацію України з Росією, підписаного гетьманом під впливом русофільських сил 14 листопада 1918 року. На той час у штабі вже не було В.Тютюнника. Він таємно залишив столицю й у військах готував повстання проти гетьмана. Згодом Київ залишили полковники Мешковський та Удовиченко... Маланюку разом з молодшими старшинами довелося у Києві чекати приходу військ Директорії.

Надзвичайно важливий період у житті майбутнього письменника розпочався з грудня 1918 року, коли війська Директорії зайняли Київ. Старшина Маланюк з кабінетного військового чиновника стає ад’ютантом заступника, згодом начальника Генштабу та командувача армії УНР Василя Тютюнника. Разом з армією 5 лютого 1919 року під тиском російських більшовицьких військ він залишає Київ. Після цього залишення столиці українське військо ще двічі (серпень 1919 та квітень 1920 років) повертатиметься до Києва, проте буде змушене під тиском російських військ (у 1919 році – Денікіна, а у 1920 – Червоної Армії) відступити. І останній раз – остаточно в період короткої історії УНР. “І від віків столичний город – вдовий: і князь, і каган одійшли навик...”.

Схематично шлях українських армій у 1919-1920 роках можна відтворити так: Київ-Збруч-Київ-Зазбруччя. Зрозуміло, що жодна схема не може передати ні втрат, ні трагедії України. Сталося так, що найжахливіші бої, найтрагічніші події випали на долю українських армій у листопадах 1919, 1920 та 1921 років. Учасником і свідком кривавих листопадів 1919 і 1920 років був сотник Євген Маланюк.

У вересні 1919-го отаман Василь Тютюнник з примхи військових інспекторів був відсторонений від керівництва українськими арміями. Опальний командувач зі своїм ад’ютантом протягом місяця мешкали в невеличкому готельчику у Кам’янці. Вже з Кам’янця Є.Маланюк відвезив до Головного отамана доповідь В.Тютюнника про стан армій та можливі виходи з кризи. Єдиний реальний шлях, який пропонувався відставним генералом, – це терміновий військовий союз українських армій. На жаль, тоді до цієї поради не дослухалися. А коли через місяць Симон Петлюра запропонував В.Тютюннику знову прийняти керівництво арміями, то військо УНР вже не можна було назвати арміями.

Посутньою тут буде характеристика стану армій, подана генералом О.Удовиченком: “Фізичні сили Української армії були остаточно зломлені, але дух був твердий. Рештки бійців, хоч і були босі, голі й голодні, але вирішили не здаватися на ласку ворога, а битися до

останнього. Шляхи відступу Української армії являли собою жахливу картину. На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки дірjavними шинелями. Важкохворих залишали на опіку селян, але й самі вони часто цілими родинами лежали в тифі. Військові частини зменшилися у своєму складі; у сотнях залишалось від 5 до 10 бійців, а полки доходили до 50-60 багнетів”¹.

Цим залишкам українських армій доводилося вести боротьбу на два фронти. Проти Добровольчої та Червоної армій. За спиною був польський кордон і полон. Стан на фронтах відчутно погіршився, коли 5 листопада Галицька армія перейшла на бік денікінців.

У статті “Пам’яті Василя Тютюнника” Євген Маланюк передає і агонію українського війська і надлюдські зусилля отамана Тютюнника по врятуванню становища на фронтах, особливо акцентуючи на “ворогові внутрішньому”. У найвирішальніший час “унтер-офіцер з малоросів” Волох у гайдамацькому полку в Любарі викрав державну казну та втік до більшовиків; стратегічно важливий військовий підрозділ у Пашківцях раптом оголосив себе самостійною і ні від кого не залежною республікою (так по-українськи), а корпус Січових стрільців – самодемобілізувався... З Волохом пішов хорунжий полку важкої артилерії УНР Петро Панч (тоді Панченко), а у 3-му гайдамацькому полку недорахувалися Володимира Сосюри.

«Любарська катастрофа, властиво, замикає період боротьби українського народу за державність під проводом Директорії, – робить висновок Р.Млиновецький у праці “Історія українського народу”. – Зрада Волоха, що наступила слідом за зрадою штабу УГА, довела до фактичного розпаду державного центру і армії. Коли б наші вояки не були такими патріотами і скористали з прикладу Січових стрільців – армія перестала б існувати”².

Маланюк залишався у складі залишків українського війська, захищаючи останній форпост рідної землі у важких боях кінця жовтня – першої половини листопада 1919 року. 22 листопада українське військо залишило Проскурів, а відступати було вже нікуди.

4 грудня хворий на тиф генерал В. Тютюнник, щоб зберегти військо, розробляє унікальну військову операцію. Залишки війська мусять вернутися у ворожий тил, на велику Україну. Запропонований отаманом план Зимового походу був підтриманий С.Петлюрою, і 6 грудня п’ятитисячне військо вирушило у похід. Отаман Тютюнник і його уряду

¹ Удовиченко О.І. Україна в боротьбі за державність. – К., 1995. – С. 134-135.

² Млиновецький Роман. Історія українського народу. – Мюнхен, 1953. – С. 583.

начальник штабу Мешковський з військом не попрощалися. Їх обох, скошених тифом, Євген Маланюк підводою доправив до залізниці, з звідтіля поїздом у Рівненський госпіталь. У лікарні Є. Мешковський у боротьбі з недугою вистояв, щоб за півроку загинути в бою. Серце В. Тютюнника не витримало. 19 грудня генерал на руках у ад'ютанта завершив свою боротьбу за Україну. А Є. Маланюк, провівши свого начальника в останню земну путь, пішов наздоганяти Зимовий похід.

І знову був цілий рік війни за Україну. Тільки штабний вагон попереднього року змінився для старшини солдатським побутом партизанського рейду. Дві з половиною тисячі кілометрів рейду тилами ворожих армій, останнє побачення з рідним містечком навесні 1920-го, прощання з Києвом у травні того ж року. Ще раз відродилася надія на свою, суверенну і незалежну державу у зв'язку з військовим союзом з Польщею із таким багатообіцяючим гаслом маршала Й. Пілсудського – “За нашу і вашу свободу”, запозиченим ним у Лелевеля ще з часів повстання 1830 року. П'ятитисячне військо знову виросло у велику Українську армію з дивізіями, полками, бронепотягами...

Ризька конференція Москви з Польщею завершилася перемир'ям, і Українська армія залишилася сам на сам з Червоною Армією. На відміну від ситуації листопада 1919 року, рішення вступити в нерівну боротьбу з переважаючими силами супротивника було прийняте одностайно. З 10 до 21 листопада українські армії тримали жорстоку оборону своїх позицій. 13 листопада бойова ситуація вже складалася на користь Червоної Армії:

*Степ тремтів від залізного зойку війни
Степ стогнав – гомін лунко котився гонами, –
Воскресали так страшно пророчи сни
І на захід ридали вагони.*

*Чорний полк – наметом – в останній наступ.
Скавучать навпростець останні набої,
А десь вже глухо стукає заступ,
Десь за межами бою.*

(“13 листопада 1920 р.”. С. 154)

21 листопада артилерія, бронепотяги і кіннота ще боронили плацдарм під Волочиским, а з 10-ої години ранку обози, піхота переправлялися через Збруч. На вечір, на сімнадцяту годину, віддали прощальний салют рідній землі, а за годину останні підрозділи сорокатисячного війська Української армії залишали Батьківщину.

“...І пригадується найстрашніше, – читаємо в одному з рукописів Євгена Маланюка з архіву його сина у Празі. – Безнадійно імлистий листопадовий день над Збручем. День, коли армія – згідно з якимсь там параграфом “міжнародного” права – віддавала зброю.

Востаннє гупали ще наші гармати, щоб за годину збільшити могильну купу мертвого заліза по другім боці трагічної річки. Востаннє йшла до атаки, забезпечуючи обеззброєння своєї армії, найжачена шаблями *наша* кіннота, щоб за хвилину нашвидку докинути їх до спільної зброєвої могили... Було щось несамовито страшне в тім добровільнім роззброєнні, щось значно гірше від звичайного обеззброєння поконаних і щось близьке до страшної процедури деградації вояка. Це був символ якби прилюдного позбавлення народу його мужескості. І – щонайтрагічніше – вояки в більшості свідомі справжнього сенсу події: якийсь юнак плакав вголос, не стидаючись, як жінка; хтось гарячий і лихий на все – дзвінко ламав гнучку крицю і з міцним прокльоном кидав уламки у Збруч; хтось побожно цілував святе залізо, прощаючись з ним, як з нареченою. А багацько – уникали дивитися у вічі і похмуро-нетерпляче чекало на кінець макабричної церемонії.

Хто пережив той день 21 листопада 1920 року, той не міг би за жодну ціну пережити його вдруге. І хто зна? – чи, опинившись в тій ситуації ще раз, не знайшов би він іншого, менш жакливого і більш простого виходу з неї.

Голодний крик “зброї” – з короткими перервами позірного доситу – протинав всі три роки воєнної нашої боротьби, щоб врешті захлинутися спазмою муки добровільного віддання зброї, вистражданої, часто здобутої в бою і боем освяченої”¹.

Євген Маланюк був одним із 3888 старшин, що перейшли Збруч. Щоправда, одним із небагатьох, хто жив життям армії у важкі 1918, 1919, 1920 роки, хто був свідком її блискучих перемог і трагічних поразок. Йому випало пізнати війну за незалежність як штабному офіцерові, *бачити її очима* С. Петлюри, В. Тютюнника, Є. Мешковського, В. Сінклера, М. Капустянського, А. Мельника, М. Безручка, О. Удовиченка. Збагнути її глибоко, масштабно, зрозуміти слабкі й сильні сторони мілітарного стану нації. Старшині штабу довелося *бути свідком* прийняття непродуманих, помилкових рішень як щодо військового, так і державного життя (лише уряд за час “вагонного життя” Директорії

¹ У рукописі статті (вступу) назва не збережена. Матеріал, присвячений “Святу зброї” (1940?). Празький архів Є. Маланюка.

змінювався щодва місяці, кількаразово мінялося вище військово-керівництво армії), амбіційності й недалекоглядності керівників УНР.

А в 1920 році Євгенові Маланюку довелося спізнати й війну Зимового походу та боротьбу за державність уже в ролі бойового офіцера. Він був зі своєю армією, коли її чисельність двічі сягала 180 тисяч, і не залишав її тоді, коли військо ледве налічувало п'ять тисяч бійців. Він бачив, як у романтичному пориві, покликани підсвідомим, *етнічним чуттям нації*, до українського війська добровольці йшли прямо із сільських мітингів. Так його земляк з Єлисаветградщини вчитель С.Климасенко засвідчує в протоколі ДПУ (лютий 1928), що у повстанні проти гетьмана взяла участь “вся інтелігенція с.Глодосів і гімназисти”. Зі справи іншого учасника цього повстання Г.Божора довідуємося, що село послало на захист УНР 120 чоловік¹. Глодосівець Ф.Артеменко (теж на допиті в ДПУ, 1929 року), детально передаючи історію формування своєї сотні, зазначає: “Я охотно принял восстание и пошел на Новоукраинку”. Більше року він воював в армії УНР, але під час останнього походу на Наддніпрянщину весною 1920 року, дійшовши разом з Є.Маланюком до рідного краю... кинув гвинтівку і подався до хати, до поля². Одною лише етнічного чуття нації не вистачило, а часу перетопити його в іншу форму свідомості не було. Євген Маланюк до останнього дня залишався вірним обов'язкові громадянина і старшини Української держави. Він був свідком постанови держави і бачив, як складно, як тяжко вона творилася, і захищав її до останку.

Багатий досвід трирічної війни за Україну був надзвичайно важливим для Євгена Маланюка, для його становлення і як громадянина, і як поета, історіософа, культуролога. Він прийшов до українського війська *романтично захопленим молодиком*, а залишав землю України мудрим чоловіком, її *воїном і громадянином*. Війна за УНР була останнім університетом Євгена Маланюка на шляху осягнення надзвичайно складної науки – націології. Він її пізнавав не зі сторінок бібліотечних манускриптів, а із суворой практики життя. Зрозуміло, що збагнути всі її тонкощі на полі військових баталій було важко. Потрібен був час для осмислення тих знань, осягнення пройденого і прожитого, час для погляду збоку на події трьох літ війни. Польські табори “щедро” наділять старшині місяці й навіть роки для роздумів.

Колишній міністр УНР Іван Огієнко згодом згадував, як відгукувався про українську революцію інший міністр Українського

Іван Липа: “Він завжди підкреслював, що ми свою справу таки вже виграли, напочатку – психологічно, духовно. Ми здвигнули цілий народ, українську правду ми яскраво показали цілому світові. І це вже немала наша заслуга, – ми зробили, що було в силі зробити. Решту закінчать наступні покоління. Ми ж переживаємо таку епохову добу, що її безмежних розмірів навіть не вміємо ще окреслити... Але українського духа, ідею української самостійності, думку про незалежну Українську Державу ми таки глибоко защепили не тільки сучасним українцям, але й наступним поколінням на яких сто літ”¹.

Цитовані рядки повною мірою стосуються і Євгена Маланюка з його національною, громадянською, духовною суверенністю, що народжувалася в горнілі української революції.

Отже, за роки першої світової війни та національно-визвольних змагань Євген Маланюк пройшов складний шлях від формування і становлення зразкового офіцера царської армії до свідомого старшини Української армії й громадянина держави. І йдеться не тільки про перипетії біографії митця. Метаморфози його особистого шляху згодом стануть основою глибшого осмислення долі народу, нації. Проте головний підсумок цього відрізка життєвого шляху Є.Маланюка як майбутнього письменника можна звести до того, що поразка визвольних змагань завершила перший, скажемо, романтичний етап національного самоусвідомлення і підготувала наступний етап національного, політичного, духовного й естетичного самовизначення.

2. Таборіві республіки: кристалізація життєвої мети та пошук ціннісних орієнтацій (1920-1923)

В.Винниченко, розмірковуючи про нашу “національну бідність” у переддень революції 1917 року, писав: “Українська нація на той час була до такої міри винищена руським імперіялізмом, її інтелігенція була до такої міри з одного боку русифікована, а з другого задушена царською жандармерією, що перший момент Центральна Рада не могла сформуванати уряду просто через брак відповідних людей і то... смішно сказати, через брак дорослих осіб”². Ця специфіка української революції, постанови і тривання УНР не залишилися не поміченими і молодим старшиною Є.Маланюком. Згодом він неодноразово наголошуватиме на дефіциті в добу УНР української державницької

¹ Шепель Ф. Уроки української... // Народне слово. – Кіровоград, 1994. – 15 квітня.
² Див.: КОДА. – СБ. – 635 д-99. – Спр. 94/75 УСО.

¹ Огієнко Іван. Світлий пам'яті Івана Липи // Наша Культура. – 1937. – № 8-9. Цит. за: Кур'єр Кривбаса. – 1998. – № 104. – С. 130.

² Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 25.

еліти, на катастрофічному розриві поколінь (старшого, “вихованого на традиціях драгоманівщини”, та молодшого, що лише творилося в борні за державність). Осмислюючи долю свого покоління (Ю. Дарогана, О. Стефановича, М. Гриви, М. Чирського), письменник зазначає, що воно “було назагал *спізнене*, захоплене Визвольною Війною зненацька, незміцненим, незавершеним, недозрілим. Мавши тоді коло 20 років, воно було в періоді “мутації” з молодика на мужа. Дозрівши на 3-5 років раніше, люди того покоління напевно знайшли б у боротьбі за Визволення поле діяльності значно ширше за круг обов’язків вояка чи молодшого старшини. Але дозрілість і свідомість (політична і культурна) прийшли до них уже в розпачливих обставинах таборів роззброєної Армії, в умовах безборонності й безсилля...”¹.

До речі, не варто розцінювати цю думку лише як таку, що продиктована виключно ситуацією поразки й еміграції. Ні. Письменник дає об’єктивну оцінку української дійсності загалом. Недаремно суголосні думки записав до свого щоденника вже в Україні радянській поет М. Драй-Хмара: “В революції інтелігенція не пережила в повній мірі національного моменту (не закріпила своїх позицій), і через те почуває себе “ні в сих, ні в тих” перед явищами суспільного порядку”².

Маланюку-воякові довелося пізнати війну за державність глибше і повніше, ніж багатьом його ровесникам-старшинам. Проте він залишався в першу чергу людиною суто військовою, а обставини служби не залишали часу для серйозного осмислення й узагальнення пережитого. Тому характеристика “спізненого покоління” вповні стосується й самого автора. “...Ту *“свою мудрість”* – на широку скалю – ми почали здобувати аж тоді, – писав Є. Маланюк у вступі до “Нарисів з історії нашої культури”, – коли перший, що так скажу, акт нашої історичної драми вже відбувся і наступив “антракт” еміграції”³.

Еміграційний “антракт” таборових республік посідає в житті Євгена Маланюка винятково важливе місце в першу чергу з огляду на ту обставину, що саме у таборах одночасно з процесом самопізнання він народжується як письменник. “...Найважливіше для біографії великого письменника, великого поета, – читаємо у нарисі “П’єр Корнель” Ш. Сент-Бева, – *це ввіймати, осмислити, піддати аналізу всю його особистість саме в той час, коли більш чи менш вдалий збіг обставин – талант, виховання, умови, що оточують його – вивернуть з нього*

¹ Маланюк Е. Леонід Мосендз (в п’яту річницю смерті). – Книга спостережень. – Т. 1. – С. 244-245.

² Цит. за вид.: Брюховецький Вячеслав. Микола Зеров. – К., 1990. – С. 27.

³ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 63.

перший його шедевр"¹ (курсив мій. – Л.К.). Спробуємо й ми простежити обставини, що сприяли народженню письменника.

Почуття душевного болю, завдане принизливою процедурою роззброєння, у таборах швидко поступило місцем свідомістю трагедії втрати Батьківщини, крахом ідеалу державницьких сподівань. На певний час минуло було відгороджене збручанським кордоном, а майбутнє зримо постало таборами за колючим дротом. Їх випало кілька на трилітні поневіряння інтернованого старшини Маланюка. Були землянкові містечка на кілька тисяч полонених і був "люксус" таборів Щипйорна, Каліша: "Займає він рівну площу в 7-8 десятин землі з піщаним ґрунтом. Увесь табір обнесено з трьох боків дощатим загорожею в чотири аршини заввишки, а з четвертого боку дощатим навісом, під яким міститься майно таборових стаєнь. Довкола табору ніде нема лісів. В самому таборі теж немає рослин"². Дерев'яні бараки вкриті толем з дерев'яними нарами на 5 тисяч чоловік. Шпиталь, церква, клуб.

Сьогодні маємо чимало публікацій про життя таборових республік³. У них належно висвітлюється й оцінюється громадська, культурно-освітня, видавнича діяльність, почасти героїко-романтичного відтінку набуває життя військових формувань. Проте, об'єктивності ради, картину життя таборів варто доповнити окремими фактами, які теж сприятимуть відтворенню умов постання і становлення української політичної еміграції (адже ж лише на території Польщі табори прийняли до 40 тисяч військовиків), які підкреслять силу духу Є.Маланюка, Ю.Дарагана, М.Чирського та багатьох інших, хто пройшов через табори.

24 грудня 1921 року генеральний інспектор війська УНР пише в листі до Голови ліквідаційної комісії Речі Посполитої у Варшаві: "Стан харчування в обох таборах погіршав. Вже другий місяць не видають цукру і кави. Звичайним явищем стало недодавання пайків. В таборах до 700 чоловік не мають ковдр і сінників. Сплять на голих нарах... За браком води лазні не було два місяці. Стан одягу значно погіршився. В

скрутному становищі знаходяться люди, які прибули з України – ходять просто в шматтях...".

У січні 1922 року польська комендатура організувала запис бажаючих для відправки в Росію. Тієї ж зими командуючий першою Запорозькою дивізією генерал Вовк подає в.о. командуючого Армією великого і болючого листа (більше 10-ти великоформатних сторінок машинопису), зміст якого лише частково може передати цитата: "...Вояцтво обдерте, голе і босе, розташоване в холодних бараках та вогких землянках, які навіть в останні морози не опалювалися... За відсутністю палива, трапляється, що їжа зовсім не вариться.

Наших інтернованих трактують як бидло, стосуються гірше як до полонених. Забороняють вихід за дроти, влаштовують труси".

15 березня 1922 року начальник дефензиви Генштабу доповідає по службі: "В деяких частинах помітно недовір'я, безнадійність на скоре повернення на Україну, а також в нашу визвольну боротьбу". Генерал Вовк у черговому листі вказує на деморалізацію "навіть серед вищого старшинського корпусу"¹.

На цьому невтішному тлі буття таборових республік українська еміграція не просто вистояла, вижила, але й спромоглася *на творення у вигнанні духовної держави, яка політично не відбулася на материковій Україні*.

Тут варто наголосити на специфіці української еміграції, яка не просто позначилася на всіх сторонах її життя (у тому числі й на завершених формування її інтелектуальної еліти зі "спізненого покоління"), але й значною мірою зумовлювала його. Українська еміграція мала **національно-політичний характер**. Її народила поразка національної революції в Україні: Крах визвольних змагань змусив залишити Україну десятки тисяч українських громадян. Це були переважно *найсвідоміші і найвідданіші ідеї Української державності люди*. Досить численний старшинський корпус і вояки, що боролись до останнього, державні урядовці і чиновний люд, великий загін української інтелігенції.

Попри розмежованість територіальну (наддніпрянці, галичани) і розділеність політичну українська еміграція все ж виявила **достатньо високу організованість**, яка реалізувалася у створенні екзильного уряду, численних громадських комітетів, організацій, розгалуженою мережею освітніх і культурних закладів тощо.

¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2: Спр. 827. – Арк. 44; Арк. 60; Арк. 127,127а; Арк. 367, 374.

¹ Сент-Бев Ш. Литературные портреты. Критические очерки. – М., 1970. – С. 49.

² ЦДАВО України. – Ф. 4465. Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 33.

³ Наріжний Симон. Українська еміграція. – Прага, 1942; Колянчук Олександр. Незабутні могили. – Львів, 1993; Kolanczuk Aleksander. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu. – Kalisz-Przemysl-Lwyw, 1995; Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994 та ін.

За досить короткий час українська еміграція еволюціонувала, готуючись до завдань, які ставило перед нею життя. Швидко минув перший період, коли у пересічного вигнанця жевріла надія на повернення. Перед усіма тоді стояло завдання *зберегтися, вижити фізично*, і ця ідея була **інтегруючою**.

Другий Зимовий похід, договір Польщі і Росії (Рига, 1921), якщо не поставили під сумнів можливість повернення в Україну, то принаймні віддалили цю подію у часі. Ця обставина змусила повністю перебудувати життя вигнанців. Еміграція ставить перед собою нові завдання:

- не зникнути як спільність, не засимілюватися державами, що прийняли її;
- стати духовним центром України в зарубіжжі;
- стверджувати ідею України, ідею державності;
- творити в еміграції те, чого не можна зробити на материковій Україні.

Таким чином, ідею збройного повернення на Батьківщину заступає **ідея політичної праці** задля відродження української державності. Розбуджений визвольними змаганнями процес національного самопізнання в еміграції виокремлюється як потужна інтелектуальна течія, що реалізується одночасно у сфері політичної, історичної, філософської, літературно-мистецької думки.

Власне, це логічно випливало із самої сутності національно-політичного характеру української еміграції. Якщо в російській еміграції "...політика хвилювала лише незначну частину інтелігенції та колишнього офіцерства"¹, то в українській ця ситуація була докорінно іншою. Інтерес до політики базувався не лише на соціально-політичному факторі (неприйняття більшовизму), але й на національно-політичному (свідомість колонізації України, народжена добою УНР, крах державності тощо).

У вирішенні завдань політичної праці винятково важливу роль відіграла робота у **сфері духовної культури**. Саме вона стає **інтегруючим чинником** не лише згадуваного другого етапу буття таборових республік, а й загалом міжвоєнного життя української еміграції. Саме вона сприяє створенню в Польщі, а згодом у Чехії потужних духовних центрів, які й уособлювали собою Україну-зарубіжну. Саме сфера духовної культури таборових республік (у 1920-

¹ Раев Марк. Россия за рубежом. История русской эмиграции. 1919-1939. – М., 1994. – С. 19.

1923 рр. там вийшло близько 70-ти українських періодичних видань; було видрукувано понад 40 книг; лише театр імені М.Садовського (Каліш) здійснив понад півтори сотні вистав; працювали національні таборіві школи, гімназії і навіть народний університет (Ланцут-Стшалков), цілеспрямована діяльність військового і цивільного керівництва була спрямована на "підняття загального культурного рівня та поширення національної свідомості серед усього вояцтва"¹) поступово компенсує збанкрутілу ідею мілітарного відродження держави і вже у таборах започатковує складний і надзвичайно важливий для еміграції, як національної спільноти, процес **національного самоосмислення**.

Наведена загальна характеристика української еміграції віддзеркалює зовнішні обставини життя Є. Маланюка. Нам же важливо простежити й те, як саме вони відбилися на долі письменника.

Допоки існувала ідея мілітарного відродження держави, доти вона формувала колективну свідомість вояцтва. Проте тверезі уми, а серед них і Є.Маланюк, уже перетнувши збручанський кордон, критично оцінювали всю складність свого становища. Поразка, втрата Батьківщини, "таборове задротянство" і цілковита відсутність перспективи раптом поставили перед ними цілий ряд питань, на які життя вимагало негайної відповіді. Ось як про це через роки згадував сам поет у статті "Дмитро Донцов. До 75-ліття": "Ми розв'язували загадки, ряд загадок, що їх поставила перед нами сама історія. Розв'язували – незалежно від наших службових рангів і бувших становищ в Армії... Як це так сталося, що ми, аджеж озброєні духом великої ідеї, опинилися в таборах? Як це сталося, що ми, аджеж ідейно непереможені, тепер – переможені й безсилі? Як могло так статися, що ми, сини Батьківщини, Батьківщину – покинули, і Вона – залишилася без нас, її вірних синів?"

На ці і подібні питання – відповіді ми не одержували ані від наших військових начальників (що самі собі ставили ці питання), ані навіть від тих політиків-цивілів, зазвичай міністрів, які вряди-годи відвідували нас в таборах...

Залишалось шукати відповідей самостійно, отже самотужки. Бібліотек, властиво, не було, отже, треба було починати з самих себе, з роздумувань у пущі, з лірики... І лірика заговорила перша. Але й лірика, хоч-не-хоч, керувала на ту саму генеральну тему: як сталося? чому **сталося?**"².

¹ З доповіді в.о. Військового міністра від 11.02.1922 // ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 827. – Арк. 155 а.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 372, 373-374.

Адресоване самому собі питання “як сталося?” зумовило пошуки причин у самому перебігу подій визвольних змагань. Відбувався колосальний процес їх переосмислення. Здійснювалася ревізія пережитого й побаченого не крізь призму пафосу героїки і перемог, а через пошук причин трагедії незреалізованої ідеї державності. Ця обставина вкотре – але і по-новому – вияскувала поставлені питання, проте не дала відповіді, а навпаки, породила нові, значно складніші, змусивши вже для їх з’ясування поринути в глибини історії і сучасного буття свого народу, в осмислення його феномена та захованих у ньому генетичних першопричин трагедії УНР. Таким чином питання “як сталося?” відізналося Є.Маланюкові новим, глибокого філософського змісту запитанням “що ми за народ?” (перші спроби знайти його розгадку зазвучали вже у його таборовій періодиці), відповіді на яке письменник шукатиме протягом усього свого життя. Проте тоді, у таборах, процес його осмислення митцем відбувався одночасно із процесом самопізнання. Кожне нове запитання, як і кожна віднайдена відповідь, оберталося одкровенням “а хто я?”, без відповіді на яке не можна було сподіватися на з’ясування попередніх запитань. Так завершувався процес формування національної свідомості, здійснювалася гальванізація національної ідеї як визначального фактора мотивації волі, думок і вчинків письменника і громадянина Євгена Маланюка.

Як наслідок, перед учорашнім старшиною, “людиною військової дисципліни і либонь військово-логічного думання” теж цілком логічно постає старе, як світ, запитання “що робити?”. Є.Маланюк обирає діяльність. Не лише як альтернативу безперспективності, невизначеності. Не лише як спосіб вижити, уникнувши до всього ще й духовної катастрофи. Але й діяльність, спрямовану найперше на пошуки майбутнього. Майбутнього свого, своїх співвітчизників у вигнанні, свого народу. Письменник за короткий час переступив межу трагедії становища і, найголовніше, визначив себе як особистість нової, історично сформованої ситуації, духовним лідером таборових республік. Усвідомлення особливої своєї місії не тільки дало можливість вистояти в суворих умовах таборів, але й сприяло виробленню в поета нового типу світовідчуття. Митця, що розуміє свою значущість і відповідальність перед часом і людьми. Тоді ж, у відповідь на назване вище запитання, завершується формування мети (ідеалу) всього його життя – словом своїм творити Україну, будити приспану століттями національну свідомість українців, творити з народу націю, стати одним із творців національної державотворчої ідеї.

Чи був цей вибір випадковим? Звичайно, ні. Він був логічно підготовлений усім попереднім життєвим шляхом Є.Маланюка. Хоч феномен еміграції, життя таборових республік, соціально-політичне й духовно-культурне середовище цієї України в мініатюрі, безумовно, сприяли швидкому виходові вчорашнього старшини на шлях духовного служіння народом: “...Однієї зброї в пекельній і складній боротьбі за суверенність Нації – не вистачає, – писав Євген Маланюк у червневому числі редакційної ним “Веселки” за 1923 рік. – Опинившись в таборах для інтернованих беззброєними, ми самою логікою життя повернулися до виконання своїх попередніх обов’язків. Беззброєні мілітарно, ми вхопилися за ту духовну зброю, яка під час фізичної боротьби спочивала в піхвах – зброю міцну, сильну, переможну: національне мистецтво...”¹. Варто наголосити, що писалася ця декларація таборового (Каліш-Щипйорно) літературно-мистецького товариства “Веселка”, з глибоким розумінням сутності і покликання духовної культури як націєтворчого чинника. Вчитаймося лишень у рядки січневої (1923) передовиці “Веселки”, приуроченої 5-й річниці УНР (написав її Є.Маланюк, а підписали усі п’ять членів редколегії часопису): “Тільки національна культура дає географічно-етнографічному тілу – душу й воно стає живою і непереможною нацією”². Говорячи про провідну, цементуючу роль духовної культури в процесах націєтворення, навряд чи орієнтувалися підписанти передової на подібні висновки, зроблені ще раніше В.Куоко в Італії, Й.-Г. Фіхте в Німеччині, А.Міцкевичем у Польщі, Я.Колларом у Чехії, І.Франком в Україні та іншими. Цей висновок їм продиктувало життя.

Водночас дещо перебільшеною у цитованій вище статті “Дмитро Донцов” видається оцінка впливу Донцова на усвідомлення “таборовим” Є.Маланюком своєї мети і покликання: “Але від того першого числа ЛНВ – вже дихнуло на нас *першим передчуттям* можливої відповіді (“як сталося?” – Л.К.). Це вже було щось якби *прорив облоги*, якби вихід в широкий світ... Так таборовий період нашого існування несподівано – і вже навіки – розколовся на дві частини: до ЛНВ (отже – Д.Донцова) і після ЛНВ”³. Можливо, винен у тому жанр ювілейної статті, але ретельне знайомство з таборовою творчістю (чого варта лише стаття Є.Маланюка “Перше завдання” з вересневого 1921 р., отже, додонцівського числа “Нашої зорі”) та

¹ Маланюк Є. Pro domo sua // Веселка. – Каліш (Польща), 1923, – № 7 – 8. – С. 4.

² Федір Крушинський, Євген Маланюк, Михайло Селегій, Іван Зубенко, Антоній Коршнівський. В 5-ту річницю Самостійної України // Веселка. – 1923. – № 1. – С. 3.

³ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 375.

діяльністю засвідчують закономірний процес власне національного самовизначення Є.Маланюка. Навіть більше. Є.Маланюк у числі 11-12 "Веселки" за той же 1923 рік виступає з досить агресивною критикою Д.Донцова і його ЛНВ. Називає редактора "Колумбом, що відкриває знані всім америци" і з притаманною молоді задержуватістю стверджує, що в молодих митців не може бути нічого спільного з доктором Донцовим¹. Визнаючи, проте, певний вплив (найперше – поглиблення теоретичних знань з проблем націєтворення) на молодого письменника з боку ЛНВ і Д.Донцова, потрібно наголосити все ж на достатньому боку ЛНВ і Д.Донцова, який формувався вже в таборових автономіях Є.Маланюка, який формувався вже в таборових республіках і був прикметною рисою протягом усього його творчого шляху.

А ось загроза не зреалізуватися, чи, принаймні, реалізуватися несповна у Є.Маланюка, очевидно, така була. Така думка народилася при знайомстві з листуванням Є.Маланюка, що збереглося в архіві журналу "Веселка"². Листи кількох його адресатів засвідчують прагнення інтернованого старшини вирватися з таборів тільки до Парижа. За цим би стояла втрата ним українського світу в Польщі і Чехії, втрата світу слов'янського, а чекав би на нього "російський" Париж, який навряд чи зміг би зберегти нам того Маланюка, котрого ми знаємо сьогодні.

На щастя, цього не сталося. Табори, як це не парадоксально, навпаки стали унікальною творчою майстернею. У цих маленьких українських республіках за колючими дротами саме культурна праця була часто єдиним реальним зв'язком з Батьківщиною. Журнали, газети, які виходили інколи тиражем у кілька десятків примірників, насправді зачитувалися до дірок. Друковані в них поезії вивчалися напам'ять. Чи мав ще якийсь письменник-початківець таку вдячну, таку спраглу рідного слова читацьку аудиторію? Більше того, творчість Є.Маланюка та інших його колег по перу заохочувалася мешканцями таборів. Скориставшись відомим прикладом з праці Х.Ортеги-і-Гасета "Дегуманізація мистецтва", можна сказати, що між автором та його творчістю і читачем була "найкоротша емоційна дистанція"³. Чи не тому цей та Подебрадський (Чехія) періоди його творчості (окремішність українського світу) були найпліднішими. Безумовний талант та налаштованість на діяльність, з одного боку, замкнутість і

самодостатність українського світу – з другого, зумовили багатогранність реалізації творчої особистості письменника. Є.Маланюк практично одночасно заявляє про себе як поет, публіцист, критик, перекладач, театральний оглядач, редактор кількох періодичних видань.

Табори стали для Є.Маланюка прекрасною школою самоосвіти і найперше цілим університетом українознавства для колишнього старшини двох армій, який у силу обставин мав чимало прогалин у цій галузі. У таборових бібліотеках (вони такі були) письменник знову звертається до Т.Шевченка, І.Франка, тепер уже для поглибленого вивчення. Знайомиться з творами інших авторів ХІХ – початку ХХ століття, відкриває для себе молоду українську літературу материкової України і стає одним із найзацікавленіших її читачів і критиків. Через сорок років поет зі щемом згадував: "Приходить до Щипйорна маленький пакет, де були такі твори: "В космічному оркестрі" Тичини, "На золотих богів" проза Косинки, Филиповича "Земля і вітер", Осьмачки "Круча" і біла, надзвичайно естетично видана, така блискуче біла книга Рильського "Синя далечинь". Дійсно, враження було колосальне"¹. Безпосереднє враження від прочитання цих творів зустрічаємо на сторінках "Веселки", "Українського голосу" та інших видань.

Табори відкривають письменникові нові імена західноукраїнської літератури. Тут започатковується багатолітня дружба з митцями Польщі (Л.Подгорський-Окулов, Ю.Гувім, Я.Івашкевич та ін.). Не забувається і давнє захоплення Ш.Бодлером, П.Верленом, Т.Готье, А.Рембо, В.Уїтменом... Загалом, у колі його лектури та інтелектуально-мистецьких захоплень Г.Сковорода, О.Потебня, Л.Білецький, М.Йогансен, М.Семенко, А.Белій, К.Бальмонт, Р.Тагор, О.Архипенко, Ш.Вольрак, Ф.Ніцше, А.Бергсон, Ф.Марінетті, П.Сезан, М.Чюрльоніс, О.Скрябін... Література й літературознавство, філософія, живопис, музика...

У таборах письменник із захопленням поринув у світ вітчизняної та світової історії, який буде предметом його студій і роздумів упродовж життя.

Нарешті, табори сприяли формуванню громадянсько-мистецької позиції Маланюка. Він постійно був у центрі суспільного і літературного життя таборів, був справді письменником-трибуном, який своєю

¹ Цит. за фонограмою доповіді «Максим Рильський в перспективі доби», виголошеної Є.Маланюком у Чикаго (1964), наданою мені О.Сембай-Галицькою (США).

¹ Маланюк Е. Про динамізм // Веселка. – 1923. – Ч. 11-12. – С. 46.

² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 84.

³ Ортега-і-Гасет Хосе. Вибрані твори. – К., 1994. – С. 246.

творчістю прагнув визначити, якою має бути українська еміграція і що вона мусить робити. Як лідер і провідник, він уже *був потрібен* українській еміграції. Тому, попри певні тертя, викликані соціалістичними колами еміграції¹, долею поета заопікувалися найвищі достойники з українського керівництва. Таборовий період закінчився вступом до Подебрядської господарської академії. Короткі витримки з листа до Є.Маланюка (його автора не встановлено) зможуть чудово проілюструвати викладені вище міркування: “Справа з Вашим переїздом в офіційний спосіб вирішена позитивно і що незабаром Ви обов’язково дістанете візу. Річ у тому, що й без того Ви прийняті до Академії і, певно, Академія вишле Вам візу, але й тут у Празі всі ми хлопчемо над тим, щоб Ви краще були захищені до Українського Вищого Педагогічного інституту в Празі...”

...Приїхав генерал Шаповал. Я з ним говорив у себе відносно Вас, і сьогодні уже внаслідок цих балачок він передав мені, що справа Маланюка стоїть дуже і дуже добре. Він говорив з братом (Микитою Шаповалом. – Л.К.), з паном Паливодою, а також з професором Білецьким.

Пане сотнику! Я надзвичайно щасливий, що Ви за свої страшні муки нарешті будете “людиною”, хоч і без того Ви завжди, навіть в тих жахливих умовах були взірцем кращої людини... Я певен, пане сотнику, що Вам добре буде тут, Ви зміцнієте, окріпнете, станете на ноги й поведете самостійну працю щодо збереження Української культури спочатку тут, на еміграції, а потім уже й на рідній Батьківщині”².

3. Таборова публіцистика Є.Маланюка: пошук відповідей на “прокляті питання” і спроба естетичного самовизначення (1921-1923)

Теза Є.Маланюка, що “лірика заговорила першою”, справедлива тільки почасти. Дійсно, перші поезії благословилися на світ ще в листопаді, грудні фатального 1920 року. Щедріше з’являлися вони наступних таборових літ (1921-1922), проте це були переважно поезії-сповіді, інтимна лірика, значно рідше його поезія зверталася тоді до тем громадянсько-патріотичного звучання. Тож із урахуванням друзів

¹ К.Гридень (М.Мухин) пише, “що за свої статті в таборовому тижневику “Сурмач”, в яких він (Є.Маланюк. – Л.К.) досліджував причини наших невдач у Визвольній боротьбі, Маланюк опинився в чорному реєстрі нелюбих для соціалістів осіб”. Див.: З минулих літ // Сучасність. – 1968. – Ч. 8. – С. 46.

² ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 28-29,31.

висловленого поетом (поезія мала б відповісти на запитання “як сталося?”, що УНР потерпіла поразку) справедливіше говорити про прозу, яка дійсно заговорила першою. Проза в отому Маланюковому розумінні жанру його “Книг спостережень” – публіцистика, есеїстика, критика тощо.

Очевидно, цілком закономірно, що в умовах еміграції мусила сказати своє слово оперативна публіцистика. “Наш нещасний болгарський народ, – писав у грудні 1874 року за цілковито ідентичних умов вигнання у своїй газеті “Прапор”, яка виходила в Бухаресті, болгарський поет Христо Ботев, – не має парламенту – трибуни, з якої він міг би висловити свої бажання, говорити про свої потреби і жалі. Єдиним засобом, який є в його розпорядженні у цьому сенсі, є журналістика”¹.

Навернення Є.Маланюка до публіцистики з одного боку було продиктоване гострою потребою оприлюднення, потребою не просто висловити виношене й осмислене в таборах, але й словом своїм вплинути на ситуацію, а з іншого – всіляко стимулювалося численними виданнями, які потребували того слова. Був ще один досить вагомий привід для народження публіцистичних матеріалів – це традиція академії та гуртків з рефератами і доповідями у таборах Каліш-Щипйорно. Наприклад, з березня 1923 року там працював філософський гурток, “який поставив собі за мету викласти цілий ряд рефератів, щоби зворушити думку перш у самих членів гуртка, а потім зацікавити й інших осіб”². Євген Маланюк виголосив реферати “Про Сковороду” та “Російський месіанізм”. У цей же час 17 травня 1923 року з нагоди першої річницї товариства “Веселка” поет виступає на урочистій академії з рефератом “Мистецтво – зброя”³.

Коли ж спробувати окреслити коло проблем, яких торкається у своїх публікаціях письменник, то варто просто повторити названі вже нами запитання: “як сталося?”, “що ми за народ?”, “що робити?”. Проте тепер він уже прагне дати на них відповідь. Зрозуміло, що йдеться не про широкі узагальнення і всебічні оцінки (для них потрібна була б, принаймні, більша часова дистанція). Євген Маланюк намагається переконливо й аргументовано, хоч подекуди й пунктирно, окреслити такі складні для нього питання, як причини поразки, витоки “деморалізування душі української” тощо.

¹ Христо Ботев. Избранное. – М., 1963. – С. 145.

² З українського життя на еміграції // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 5-7. – С. 187.

³ Див.: Хроніка // Веселка. – 1923. – Ч. 4-5-6. – С. 56.

Значно посутнішим він виявляється у з'ясуванні питання “що робити?”. Діапазон його висвітлення достатньо широкий. Це проблеми роззброєної, але ще організаційно й духово живої армії, досить категоричні претензії до екзильного уряду з комплексу питань життя еміграції, загалом проблеми українського суспільного життя – консолідації зусиль усіх партій і громадських організацій задля спільної справи, нарешті звернення до розробки завдань, що стоять перед сферою культури і бачення себе у вирішенні згаданих проблем.

Друкуючи на сторінках “Українського сурмача” статтю “В темряві федералізму” (1922), присвячену п'ятиріччю української революції, Є.Маланюк і розпочинає її запитаннями: “Як це сталося? Чому така трагічна іронія долі?” Відповідь на них знаходимо як у названій, так і в багатьох інших статтях 1921-1923 років. Письменник прагне розглядати цю проблему, комбінуючи аналіз перебігу конкретно історичних подій та їх наслідків з дослідженням передумов (причин). Оскільки події осмислюються *post factum*, то домінує саме пошук першопричин. У згаданій статті письменник найлаконічніше зводить їх “до трьох слів: брак національної інтелігенції”¹. А ще раніше у статті “Перше завдання” (1921) конкретизує цю тезу: “...Нечисельна, малосильна, малоосвічена українська інтелігенція і ще менше чисельний справжній активний національний елемент – то... причина наших нещастя на вже пройденому шляху”².

Констатуючи і ставлячи у вину неготовність “інтелігенції поневоленого народу” до подій 1917 року, Є.Маланюк прагне збагнути, у чому криється причина духового й організаційного паралічу провідної верстви, ставлячи перед читачем ряд запитань: “Чи мала тоді вона хоч приблизну національну ідеологію? Чи знала вона, чим є для нації держава? Чи знала вона, нарешті, хто є ворогом народу?” І хоч наведені запитання мають очевидно риторичний характер, автор статті “В темряві федералізму”, шукаючи на них відповідь, знаходить її у змісті I-III-го Універсалів, інших державних актів УНР. Варто наголосити, що знаходить не лише для читача, але й для себе самого, адже ж навряд чи міг свого часу поручник російської, та й згодом старшина української армії заглубитися в тексти тих документів. Лаконічними цитатами він ілюструє “приневолену” (цим словом розпочинається I-й Універсал –

¹ Військовий. В темряві федералізму // Український сурмач. – Щипйорно-Калиш, 1922. – Ч. 34. – 5 жовтня. – С. 4.

² Військовий. Перше завдання // Наша зоря. – Стрілково, 1921. – Ч. 16-17. – С. 2.

“нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю”) національну свідомість провідників народу.

Євген Маланюк скористався фрагментом відозви Генерального Секретаріату, прийнятої буквально в переддень історичного IV-го Універсалу, щоб передати глибину закоріненості федералістських настроїв в умах керівників української революції: “Всі чутки й розмови про сепаратизм, про відокремлення України від Росії – це тільки контрреволюційна пропаганда або просто несвідомість”. “Так проводирі національної боротьби, – робить висновок автор статті, – нап'ятували перший прояв української свідомості, називали її “несвідомістю”.

Наголошуючи, що за IV-м Універсалом, “федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії” мають вирішити Установчі збори, письменник знову констатує: “Котелок”, з котрого їли – 250 років – мав фатальний вплив на психологію творців і IV Універсалу!”¹.

Тема “спільного “котелка” в тандемі з “хохлацькою” орієнтацією на північного сусіда” провідників нації (Винниченка, Грушевського, разом з Мануїльським, Шумським, Ю.Коцюбинським, Затонським) розробляється Маланюком у статтях “Перші завдання” (1921), “Забуті” (1921), “Паки й паки” (1922) та ін. А ось проблема “деморалізації душі українського народу” 300-літньою спільною з Росією історією може претендувати на наскрізну для всієї публіцистики таборового періоду. При цьому вона носить не декларативний характер, а вибудовується на дослідженні психології українця, на доброму знанні історії свого народу. Так у статті “Перше завдання” Є.Маланюк наголошує, що цивілізована Україна середини другого тисячоліття в обмін на експортований росіянам європеїзм отримує “тавро московської азіатчини”: “Трагічна спадщина! Навіть після моменту визволення, після часів самостійного існування, вільного національного життя – гніт і гній цієї спадщини почувався й чувається на кожному кроці. Багато ще нашої інтелігенції оскільки деморалізовано московським духом, що й не чуває всю мерзоту його в собі – і легковажно зраджує своєму народові...”

Не буде помилкою, коли скажемо, що, власне, оця проклята спадщина й привела нас на чужину”². Отже, брак національної свідомості українців визначається письменником як основна причина поразки УНР.

¹ Військовий. В темряві федералізму // Український сурмач. – 1922. – Ч. 34. – 5 жовтня. – С. 3-4.

² Військовий. Перше завдання // Наша зоря. – 1923. – Ч. 31-33. – С. 8.

Дослідження її витоків він започатковує вже у таборах. Звернення ж до історичних джерел цієї справді національної трагедії народу підказує специфічний погляд на минуле через призму тотожностей. У статті “Трагічний гетьман” (1923), присвяченій Івану Мазепі, Є.Маланюк виводить причини поразки визвольного руху гетьмана Мазепи в 1709 році, фатального “нерозуміння широкими верствами українського народу своїх *національних завдань* в найбільш критичні моменти історії нашої” з “браку національно-державної традиції, частинної атрофії *державного інстинкту*, бо і *національно-державна традиція* і державний інстинкт могли розвинутися тільки в лоні власної держави”¹. Наголошуючи таким чином на глобальній тотожності повстання і вигнання Івана Мазепи з долею УНР та її еміграції, Є.Маланюк, досліджуючи гетьманську епоху, називає цілий ряд інших посутніх причин “підпадку державного інстинкту”, які в наступні десятиліття будуть предметом його скрупульозного вивчення. Це проблема “отаманщини”, *степу* і “*хижаків-сусідів*”, які віками котилися по ньому, знову ж “*мікроб невілницьтва московського*” та народжений історією *синдром яничарства і зрадництва, малоросійство* Лівобережжя та його *приспаність* тощо. Як бачимо, питання “як сталося?” цілком логічно переходить у проблему “*що ми за народ?*” і саме вона стає предметом пильної уваги письменника в часі його перебування в таборах.

Стосовно ж пошуку тотожностей, то Є. Маланюк не обмежував його історією власного народу. Надзвичайно цікавим з цього приводу видається посилання на Велику польську еміграцію 1830 року. В історії “філістримства” двох слов’янських націй справді багато спільного. Власне, у статті “Про роллю еміграції” (1922) письменник лише згадує про неї: “Мимоволі приходиться на думку аналогія з польським визвольним рухом, з роллю і завданням польської еміграції під час боротьби поляків з москалями.

Для уявлення цього можна порадити інтелігентним представникам нашої еміграції проштудіювати історію польської еміграції уважно: це – **найліпша лектура для нас на чужині**”².

Наведена цитата, як і спосіб думання автора, переконує, що, принаймні, перше знайомство з досвідом польської еміграції у письменника вже відбулося. Тим більше, що проблем з дефіцитом лектури про її історію Є.Маланюк не мав. На той час у нього було достатньо

¹ Маланюк Євген. Трагічний гетьман // Наша зоря. – Ланцут, 1923. – ч. 31-33. – С. 8.

² Військовий (Евг.М.). Про роллю еміграції на чужині // Наша зоря. – 1922. – ч. 28. – С. 19.

серед письменників-поляків і не виключено, що проблема тотожності двох еміграцій теж могла бути предметом їхнього обговорення.

Польська еміграція піднесла на щит ідею *месіанства* – як альтернативу знедержавлення нації. Ця ідея глибоко запала в душу таборянина Євгена Маланюка, а згодом склала основний зміст його життя і творчості.

“Досить вже складати всі наші нещастя на рахунок “об’єктивних чинників” і “браку перспективи” або інших схоластичних софізмів. Треба нарешті подивитися у вічі дійсності”¹ – з цієї категоричної заяви логічно було б розпочати розмову про розв’язання проблеми “*що робити?*” у публіцистиці Є.Маланюка.

Якраз категоричність, різкість і самокритичність в оцінці як еміграції і її лідерів, так і нації загалом, конкретність, точність і тверезе бачення глобальних завдань, що стоять не перед таборовим братством, а перед усією еміграцією і навіть нацією – це риси, притаманні публіцистиці цього періоду. Доречно все ж наголосити, що писалися ці статті не в столиці еміграції Гарнові, не у Варшаві та Празі, а “на самотніх островах інтернації... Тут – Гетто. Сюди ніхто носа не покаже, як до зачумлених; сюди ніхто не пришле ні гроша, ніхто не скаже жадного слова надії, ніхто не покаже хоч найменшого зацікавлення. Тут не знайдете жадного натяку на будь-яку зв’язаність гетто з рештою світу і з ... урядом, армія котрого тут спокутує не свої гріхи”².

Праця над формуванням національної свідомості, пропаганда ідеї національної єдності та активна культурно-освітня робота – це три основні завдання, які присутні майже в усій таборовій публіцистиці Є.Маланюка. Зазвучали вони на повну силу ще у вересневому числі (1921) найавторитетнішого таборового “літературно-політичного і громадсько-військового” тижневика “Наша зоря” у цитованій вже передовій статті “Перші завдання”. “Єдиний критерій, котрим оцінюється все, – пише автор, – поглиблення... національної свідомості мас як найміцнішої підвалини Української Державності”.

Є.Маланюк анатомує духовий стан еміграційної громади, визначаючи три її категорії: дуже куца група національно свідомого громадянства; присутність людей, ворожих ідеям державності; “шкідливого елементу”; левова частка пасивної середини. Виходячи з наявного розкладу сил, публіцист і політик визначає стратегію діяльності “активного українця” по обеззброюванню “шкідливого елемента” і вихованню “сирого українського елемента, викопуючи його з маси

¹ Військовий. Перше завдання // Наша зоря. – ч. 16-17. – С. 2.

² Військовий. Забуті // Наша зоря. – ч. 18-20. – С. 13.

байдужого загалу”. Найцікавіше, що письменник ставить досить серйозні вимоги перед самим “активним українцем”, наголошуючи, що однієї “щирости” замало для успіху справи. Для того важлива не тільки активна ідейна боротьба та суспільна праця, але й, що найголовніше, – завоювання скарбу духовного, стремління до самоусвідомлення, освіти, виховання...”. Примат високої духовної культури, освіти, як один із вирішальних чинників нації і державотворення, постійно присутній у статтях Є.Маланюка.

Нарешті єдина, на думку письменника, запорука успіху справи – це єдність усіх українських сил: “Організація наступить тоді, – наголошує публіцист, – коли у всіх українців буде загальний критерій – критерій національно-державної користі”¹.

Тема заблуканих “серед трьох партійних сосен” відбирала чимало площі у статтях письменника. Ще свіжим був досвід політичних протистоянь Грушевського, Винниченка, Скоропадського, Петлюри, недавньої війни зі зрадою Волоха, із “самостійними” Пашківцями, з переходом на бік ворога Січових Стрільців... Євген Маланюк констатує, що еміграція, “яка репрезентує ідею визволення України, являє собою, гірко сказати, – розв’язаний віник, котрий так легко можна, по різочках, переламати на шматки”. З пристрасною “реєстрового” публіциста письменник відзначає, що “Україна – це не “вотчина”, де той чи інший центральний комітет мусить знаходитись “на кормленні”, роблячи над її флорою і фауною різні, цікаві для комітету експерименти”².

Проте наприкінці третього року вигнання письменник приходив до висновку, що ідея політичного “єдиного національно-державного фронту” в тодішніх еміграційних умовах “зорить недосяжною метою”. Тому він з радістю вітає статтю “Нарешті!” запропоновану О.Сальківським (“Діло”) та М.Шаповалом (“Нова Україна”) ідею формування фронту національної культури. І йдеться в ній не про принагідні міркування, а подається ґрунтовна на глибоких переконаннях, виношена і виважена позиція автора. Адже ідея культурної праці як запоруки постанови національної інтелігенції, як передумови формування національної свідомості була предметом постійної уваги письменника. Тому й закінчує він статтю висновком, який логічно випливав з аналізу стану духовного життя української еміграції та бачення ним найнагальніших її завдань: “З цього-то й треба було починати. Бо,

¹ Див.: Військовий. Перше завдання // Наша зоря. – 1921. – Ч. 16-17. – С. 1-4
² Військовий. Паки й паки // Наша зоря. – 1922. – Ч. 21-21. – С. 10.

власне, чим же є політична боротьба, як не **боротьбою ідеологій**, як не боротьбою різних культур.

Ґрунт єдиної національної культури, що автоматично дає **єдину національну ідеологію**, усуне партійну боротьбу в обсязі **державності** і послужить основою для єдиного **політичного фронту**, без якого, все ж таки, наша боротьба не приведе до поважних наслідків і буде впрост **недоцільною**.

Ні зформування Нації, ні будову державної для неї форми, без єдиної національної ідеології – уявити неможливо”¹.

Висновок цей був підготовлений написаними Є.Маланюком навесні 1923 року двома спеціальними працями, які присвячені проблемі ролі й місця мистецтва в долі еміграції, нації загальною (опосередковано й у долі самого автора). Це згадуваний уже реферат “Мистецтво – зброя” (рукопис його з новою назвою “Зброя культури” зберігся в архіві журналу “Веселка”) та теоретична праця “Думки про мистецтво”, яка того ж року з’явилася друком у видавництві “Веселка” окремою книгою.

Підготовлений для публічного виступу реферат “Зброя мистецтва”, за стилем близький до розглянутих статей і звертається до вже частково висвітлюваних аспектів проблеми національної культури. Більше того, за задумом автора, він мусив виконувати те ж саме завдання – впливати на формування ідеології української еміграції.

Цілком закономірно, що від попередніх спроб осмислення зазначеної проблеми його відрізняє концептуальність, широта узагальнень і висновків, продиктованих не так особистістю розгляду, як підсумковим характером, базованим на попередньому досвіді самого автора і засвоєному з європейської історії. “Ні військо, ні фінанси, ні політику не можна вважати за гальванні чинників, що цілковито забезпечують самостійне життя національної держави. Кордони, економічна діяльність, промисловість і торгівля, – переконує автор реферату, – це тільки зовнішні форми, тільки рамки, в яких проходить дійсне живе життя нації в самостійній державі.

А цим дійсним життям нації, ширим змістом зовнішньої форми є внутрішнє життя національної культури, життя ідей безсмертних і вічних (і в першу чергу – мистецтво – авангард культури), бо історичні події, війни, перемоги й поразки, розквіти й упадки держав і народів, ціла рухлива маса історії є лише матеріалізацією тих чи інших ідей.

Щоб повстала або зникла держава, мусить, перш за все, існувати

¹ Військовий. Нарешті! // Веселка. – 1923. – Ч. 9-10. – С. 47.

ідея цього повстання або зникнення”¹.

Є.Маланюк ілюструє висловлену думку прикладами “матеріалізації ідеї в подіях” найближчої історії Європи (ідеї Гегеля і постання “могутньої Германської імперії”, витоки її історії і наслідків заховані у філософії Ніцше, народження в Італії футуризму і з’ява фашизму). Цитуючи Уайльда – “головним завданням дійсності є імітація творів мистецтва”, – Євген Маланюк зазначає, що “дійсними творцями життя є мислителі, апостоли ідеї. Справжніми пророками історичних подій є Митці і в першу чергу поети”². Тим самим, швидше інтуїтивно, вторуючи останньому рядкові Гейдерлінового вірша “Спогад”: “А все, що триває, постає завдяки поетам”. Значно пізніше, розмірковуючи над цитованим рядком з Гейдерліна, М.Гайдеггер майже повторить Маланюкову тезу: “...Сущє іменується тим, чим воно є, тільки завдяки істотному слову поета. Отже, сущє стає знаним *власне як сущє*. Поезія – це становлення буття з допомогою слова”³.

На переконання Є.Маланюка, саме відсутність теоретичного обґрунтування української ідеї, українського руху спричинила поразку революції 1917 року. Дещо гіперболізуючи ситуацію (данина жанру) письменник зараховує до активу української національної ідеї в переддень революції лише “солоденькі вірші про “неньку” і рабську надію імпотента, “що згинуть наші воріженьки, як вода на сонці”. Тож, запитує автор, чи могла бути іншою її реалізація в роках 1917-1920?

Наскрізний мотив реферату – відсутність у минулому й тепер “ідеї України”. І тільки з розвоєм і розбудовою національної культури пов’язує митець постання української ідеї: “Ідеї виростають й мужніють на ґрунті національної культури – от чому праця на царині культури є сьогодні хоч і запізненным, та проте загальноукраїнським ділом”⁴. Можна з достатньою мірою достовірності стверджувати, що його переконаність ґрунтувалася не лише на аналізі українського досвіду, але й на попередньому досвіді Польщі, Німеччини, Чехії та інших європейських держав, для яких “ідея нації як духовної спільноти, що впізнає і стверджує себе не в актах невіддільної од насильства політичної сили, а “відштовхують від себе завжди полохливий загаль”. З іншого боку, поет

¹ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 244-245.

² Там само. – Арк. 245.

³ Гайдеггер Мартін. Гейдерлін і сутність поезії // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред.Марії Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 198.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 12. – Спр. 83. – Арк. 254.

в актах матеріальної та духовної культури, стала в їхній ментальності відправним пунктом національного самоосмислення”¹.

Як уже зазначалося, публіцистичний пафос, певний дидактизм, адресованість загальної рідності реферат зі статтями таборової періодики. Проте в розмірковуваннях письменника про сутність і завдання мистецтва, про призначення і покликання митця, поета відчутно зазвучав і момент самоадресації висловленого самому собі. Інакше кажучи, ті високі завдання, які містить текст реферату, звернені не лише (а можливо, й не стільки) до абстрактного “будителя” нації, але й відчутно “приміряються” самим автором. Це не означає, що проблеми, до яких звертався письменник у попередніх статтях таборового періоду, не оберталися йому запитаннями “а хто я?” чи “а що маю робити я?”. Ні, вони були. Але досі йшов пошук себе, вибір шляху (наприклад, практична політика). І тільки весна 1923 року, “Зброя мистецтва”, а ще переконливіше й остаточно – завершення роботи над “Думками про мистецтво”, поставили крапку в цьому пошукові.

Огляд періодики дає можливість простежити еволюцію письменника від гострих публіцистичних виступів до статей, написаних пером політика (“Паки й паки”, “Навколо Генуї”(1922), “Про роллю еміграції”), знаменних ще й тим, що вони яскраво засвідчили його самовизначення як творчої особистості, свідомої того, що лише творчість буде найсуттєвішим вкладом у справу визволення нації. З цього часу єдиною політикою Євгена Маланюка буде слово, мистецтво.

Розмова про “Думки про мистецтво” умисне винесена особно. Ця спроба проникнути в таїни художньої творчості мала винятково важливе значення для Є.Маланюка не лише в час вибору ним шляху, але й упродовж усього наступного його життя.

Двадцятишестилітній автор мав за спиною реальну школу з доброю філологічною традицією. Але далі – п’ять років фронтів двох воєн і вже третій рік таборів за колючими дротами. Згадка ця необхідна для того, щоб іще раз наголосити на колосальній, буквально каторжній роботі письменника над створенням самого себе, про що красномовно свідчить названа наукова студія. Гроно імен з галереї наук і мистецтв. І все це в контексті європейському, в динаміці, з критичною оцінкою і власним баченням предмета. Мистецтво і світ, внутрішня сутність мистецтва, Геній (так у Є.М.) і талант, елітарність мистецтва, митець і світ, теорія і психологія художньої творчості, національне та інтернаціональне в

¹ Забужко О.С. Філософія української національної ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – С. 330.

літературі – ця низка роздумів вмістилася на кількох зброшурованих у книгу сторіночках.

Матеріал цієї наукової розвідки заслуговує на пильну увагу тим, що Євген Маланюк здійснив нею посутній внесок загалом у розвиток української естетичної думки про природу мистецтва. І все ж скористаймося працею найперше як матеріалом для характеристики самого автора. Безумовно, що інтерес до теми (а над розвідкою письменник працював протягом 1922-1923 років) був підказаний не тільки прагненням подати читачеві свої погляди на мистецтво, але й бажанням поета привести у певну систему свої погляди на місію мистецтва, яке все виразніше претендувало на роль його життєвого вибору, покликання. Поет мусив зримише досягнути параметри того світу і абстраговано відчутти себе в ньому.

Максимальна сконцентрованість, згущеність та афористичність думок, чіткість логіки і тезисність викладу свідчать не лише про певну завершеність, сформованість (у контексті часу) *системи поглядів на мистецтво і митця*, але й вказує на характер *програмовості* викладеного для самого митця, навіть на *творчий маніфест* поета.

Зрештою, у тому легко переконатися, спробувавши побачити названі доміанти праці саме як певну систему.

Мистецтво.

• Воно – “єдине і вічне”. Це “як абсолют, як певна стала величина, як рівновага, незалежна від часів і чисел”.

• Мистецтво глибоко антидемократичне. Це країна вічних революцій. Монархія, очолювана Генієм.

• Кризи рухають мистецтво, забезпечуючи його оновлення і оздоровлення.

• Мистецтво за природою своєю елітарне. Воно “не предмет для домашнього вжитку. В ньому голубом існує Дух Святий – і не спіймає його натовп ніколи, хоч відвіку мріє обдерти й цьому голубові крила”.

• Але й “у натовпі є інстинкт мистецтва”, без якого воно не мислиме.

• “Коллективний геній людства в мистецтві і є тим абсолютном, тією рівновагою, яка складає евангелію цієї релігії і переносить мистецтво в його абсолютній суцільності крізь грози й бурі революцій людського духу”.

• Процес творчості – містерія.

• “Зі всіх матеріалів мистецтва слово – найбільш живий матеріал”.

• “Душею мистецтва є **рух-ритм-музика** (первісність творча), що одухотворює матеріал (первісність косну) і обертає її у твір”.

• “Пролетарська” й “соборна” творчість – суть лише трагікомічні анекдоти нашої незвичайної доби”.

Митець.

• Для справжнього артиста мистецтво “завжди і перш за все – релігія”.

• “Монархом у мистецтві був і є – Геній”.

• Епохи криз народжують талановитих і Генія.

• “Талановиті – зброеносці Генія”.

• “Геній завжди – Пророк”.

• “Геній завжди частував юрбу поличниками”.

• “Геній поневоленої нації є завжди скаліченим Прометеєм”.

• “Інтернаціональним поет може зробитися, але народжується він завжди **нацією**. І чим міцніше його істота зв’язана з нацією, тим більшим, тим могутнішим є поет”¹.

Поза сумнівом, автор уже обрав у мистецтві свою релігію, зарахував себе до заgonу народжених часом (кризою) талантів, які, вибудувавши власну концепцію Генія, згодні претендувати на вакансію монарха мистецької республіки. Вибір цей не декларований, а обґрунтовано випливає з авторської ієрархії таланту і Генія: “Талант – здібність опановувати своєю геніальністю (що певною дозою аморфно є в кожній людині), дати їй людську форму – для зрозуміння загалу.

Талант – явище раціональне, він є силою *формічною* (техніка). Геній – явище ірраціональне і є силою *динамічною*, стихійною (дух)”.

Євген Маланюк, висловивши таким чином своє трактування ніцшеанського розуміння процесу творчості, реалізованого концепцією аполлонівського (у нього відповідно – талант) та діонісійського (Геній) начал, беззастережно віддає свої симпатії ірраціоналізмові, рухові, екстатичності, абсолютизації волі, вільній творчості, містицизмові, близькості до природи. Отже, діонісійському типові митця, включно з привілеєм “частувати юрбу поличниками”.

Викладена система поглядів письменника практично не потребує коментаря. Варто лише наголосити, що трактат засвідчив остаточність вибору Євгеном Маланюком *поезії* як свого магістрального мистецького шляху (принаймні на міжвоєнний період). Саме тому об’єктом його “думок” стають спеціальні мікростудії над природою поетичної творчості. Це, зокрема, згадані роздуми про “рух-ритм-музика” як суто авторську математичну формулу “артистичного твору” (вироблену, щоправда, на основі згаданих письменником П.Верлена, А.Белого).

¹ Див.: Маланюк Є. Думки про мистецтво. – Каліш, 1923.

Надзвичайно цікаві спостереження письменника над психологією поетичної творчості (процес “перекладу” задуму поета з його “позарозумової” мови на мову нації, залежність якості “перекладу” від технічних засобів творця – “температури ліричного хвилювання, напруження почувань” тощо) та над енергетикою поетичного слова (на диво, частину важливих думок письменник чомусь подав у примітках). Стосовно останнього, Є.Маланюк користується мовою притчі для вираження власного бачення проблеми: “Зі всіх матеріалів мистецтва слово – найбільш живий матеріал, його можна матеріалізувати хлібною рослиною. Слово росте, як колос, з зерна. Зерно – скристалізоване слово, слово в стані глибокої летаргії (слово-термін за А.Белим), позбавлене запаху й живого життя. Завдання поета зігріти його теплом душі до стану, коли зерно набухає й може дати росток, цебто виділити з себе *зміст*, що вже не вміщується в старій кожурі. Поезія в ідеалі мусить мати до діла не лише зі словом, зміст якого є більший, ніж той термін, який *формально* це слово називає. Є глибока *містика* слова, про яку таємниче каже євангеліст Іван. Поет мусить носити в собі власну словесну ниву, на якій він сіє зерна термінів і збирає *власні* слова, бо перше завдання поета в тому, щоб назвати предмет вперше, охрестити його ім'ям”¹.

Ця простора цитата ще наочніше перегукується з наведеним уже висновком М.Гайдеггера (спізненим на десятиліття від Маланюка, зате щедро цитована нашими літературознавцями), наведена, проте, не задля цього акценту. Це не тільки осягнення глибин таїни поетичного слова, але і вироблена ним азбука творчості, яка пізніше відгукується у статті критика словами, що “нема рядка, що про нього можна було б сказати, що його треба написати інакше... Маланюк також був і лишається поетом, що вміє остаточно і навкі викінченою фразою передати, як мороз спалює рідні вишні, як паморозь спізніла сріблиться сріблом смертним по ярах, як у ХІХ сторіччі розливалась псевдо-тиша і зрів динаміт зміжованих ідей”².

Нарешті в “Думках про мистецтво” віддзеркалилася естетична позиція молодого поета. Він однозначно відмежується від “рухів” та “шкіл”, що репрезентували тоді напрямки і течії модерної поезії. Віднаходячи в них елементи позитивного й корисного для мистецтва загалом, він все ж закидає представникам мистецтва “ізмів”, що вони

¹ Маланюк Є. Думки про мистецтво. – Примітка 8.

² Шерех Юрій. Влада се – серце. Євген Маланюк. “Влада” Поезій книга шоста” // Друга черга: література, театр, ідеологія. – 1978. – С. 238.

надто категорично відгукувався про орієнтацію на “соборну” творчість, яка видається йому як і “пролетарська” – “трагічним анекдотом нашої доби”. Поетична творчість таборового періоду лише намітила напрямки естетичної орієнтації митця, остаточно ж сформулюють її буквально наступні рік-два.

“Коли заходить мова про українську літературу з якимось з найближчих “сусідів”, то у цього сусіда біля уст змійється під час цілої розмови чудна і не без отрути усмішка. Та вибачте, де та ваша поезія, де та ваша література? І коли починаєш переходити в контратаку, то з прикрістю чуєш в собі якусь дійсно непевність. А може й справді немає літератури?”¹. Ці рядки зі статті Маланюка-критика, літературознавця певним чином визначають коло питань, на які письменник намагався давати відповідь у своїх численних критичних статтях, бібліографічних оглядах, рецензіях, відгуках. Коли ж спробувати в найзагальніших рисах схарактеризувати цю ділянку таборової прозової творчості письменника, то вона майже вкладається в пропоновану схему розгляду публіцистики. Це аналітичний погляд на український літературний процес минулого (“що маємо?” і “чому?”), який можна проілюструвати цитатою зі статті “Дарунок Києва”: “В нашій поезії завжди вражала ця колосальна диспропорція між генієм і інтелектом; майже не було в ній **майстра**, навіть **ремісника** в сфері поезії, яко галузі культури.

А коли й з'являлися культурні діячі такого типу, то вони, почувачи **ридательний брак** інтелігенції, або різали себе на шматки для обслуговування всіх галузей культури (Франко, П.Куліш) і загинули, або артистична суцільність, або занадто переростали суспільство і були трагічно самотніми (Коцюбинський), або ж підпорядковували свою творчість чомусь іншому (Л.Українка)”².

А на іншому полюсі було Маланюкове зацікавлення літературою сучасної йому доби. І специфіка цієї частини таборових публікацій полягає в тому, що поет намагається утверджувати у читачів думку, що “**ми вже маємо поезію**, котра вийшла на шлях загальносвітового розвитку” (“Напровесні”), вважаючи творчість П.Тичини, М.Рильського, П.Філіповича, Т.Осьмачки, М.Підгірянки за міцну основу формування фронту національної культури, з якої постане Україна. Так підсвідомо у Маланюка-літературознавця формувалася і в підході до критичних матеріалів критерій націєтворчості, який

¹ Маланюк Е. На провесні. Впійми з бльок-нога літератора // Український голос. – Перемишль, 1922. – 8 січня.

² Маланюк Євген. Дарунок Києва // Веселка. – 1923. – ч. 4-5-6. – С. 50.

вияскравиться в наступні роки. І саме прозова праця таборянина Євгена Маланюка не лише відіграла помітну роль у його становленні як майбутнього письменника, але й багато в чому зумовила спрямованість його наступної творчості як поета, історіософа, культуролога і певною мірою визначила й долю інтернованого військовика. Аж до буквального прочитання однієї з цитованих позицій з “Думок про мистецтво”: “Геній поневоленої нації є завжди скаліченим Прометеєм”. Вони таки стали сумним автопророцтвом і пролунали аж у далекому жовтні 1966 року рядками:

*І треба ж було все життя тремтіти,
І сліпнути у нетерпучім сльозі,
Щоб ось тепер знаєцька зрозуміти,
Що вірші були зовсім зайві.*

Над причинами того настрою нам ще доведеться поміркувати.

4. Поетичний дебют: слово як можливість націстворення (1920 – літо-осінь 1923)

Розпочинаючи розмову про поетичну творчість Євгена Маланюка таборового періоду, ніяк не можна обійти питання про час його поетичного дебюту. Адже тоді доведеться погодитися з думкою дослідників, що він “ймовірно не знав періоду учнівства, його твори 20-х років напоєні високою напругою внутрішньої енергії, інтелекту й адекватного образного вислову”¹.

То ж чи був період учнівства?

Донедавна в нашому розпорядженні було лише зізнання самого поета, що віршувати він почав ще гімназистом, у тринадцять років. Цілковито довіряючи поетові, ми не жодного твору з того періоду.

Тим часом Євген Маланюк писав у Київській військовій школі, віршував, напевне, в добу Гетьманщини, до залишення ним Києва у січні 1919 року. Маємо тому особисте свідчення поета в одній із кількох поезій, “епістол”, адресованих досі не розгаданій адресатці Ганні Редер (вона ж Ганна Ф.). Це твір “Лист” зі сторінок “Веселки”, який пізніше не включався до жодної із наступних поетових збірок.

*Не бійтеся: я не поет тепер! Ні!
Ваш Геро, від Хрещатика вирваний долею,
Шматком м'яса був кинутий в пельку Війни.*

¹ Гон М.Я. Из спостережень над поетикою Є.Маланюка //Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Євгена Маланюка. – Кіровоград, 1997. – Ч. 1. – С. 6.

*І тепер засилає останню Вам епістолю
– цих віршів залізне намісто –
Жовнір, а не Трубадур міста.¹
(17 вересня 1921)*

У таборах поет налагодив листування зі своєю київською адресаткою, завдяки якій і з'явилося це поетичне послання. Можливо, поет знав її ще з часів офіцерської школи, можливо, будучи вже старшиною армії УНР. У всякому разі, з січня 1919 року їхні шляхи розійшлися. “Трубадур” міста став воїном, наголошуючи рядком “я не поет *тепер*”, що був ним тоді, у місті їхніх зустрічей.

Залишалось нез'ясованим лише питання, чому ж пізніше поет не включив до своїх видань жодного із ранніх творів. Остаточну відповідь на нього дав архів письменника в УВАН у США, як і відповідь на запитання про період учнівства. Євген Маланюк – гімназист, курсант Київської військової школи, старшина Генштабу УНР – писав російською мовою. Більше того, в архіві поета в УВАН у США зберігається кілька російських поезій 1920-1922 років².

Натомість нам до сьогодні не відомо жодної української поезії, що написана раніше 1920 року, отже, з доєміграційного періоду. Два твори зі збірки “Серпень” (1964) “Ми за життя горіли в пеклі...” (1919-1929) та переклад з Бодлера “Людина і море” (1913-1963), написані відповідно 7 червня 1928 року (зберігся рукопис поета) і 1923-го року (друкувався на сторінках “Веселки”). Таким чином, жодних підстав говорити про українськомовну поетичну творчість Є.Маланюка до еміграції у нас немає. Тому й справедливіше було б вважати, що потрясіння поразкою УНР зробило Є.Маланюка українським поетом.

Осмисленню поетичного доробку Євгена Маланюка 1920-1923 років передувала певна підготовча робота. Необхідно було вибрати твори цього періоду зі всіх збірок письменника, систематизувати поезії, що друкувалися на сторінках “Веселки”, “На хвилях життя” (Петроків), “Нашої зорі” та інших видань, і вибудувати їх у хронологічній послідовності. Зробити це було не так просто, оскільки на перешкоді стало не лише те, що чимало творів у збірках “Гербарій” та “Стилет і стилос” не датувалися поетом (час написання більшості з них все ж вдалося встановити), але й та обставина, що поет при укладанні перших збірок надто часто подавав дату іншу, ніж це було зазначено у

¹ Веселка. – 1922. – Ч. 4. – С. 9.

² Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 209.

першодруках чи у збережених автографах.

Наприклад, поезія “Ісход” у збірці “Гербарій” датована 1920 роком і багато дослідників закономірно наголошують на миттевій поетичній рефлексії Маланюка на листопадову розлуку з Батьківщиною. Тим часом твір цей був включений письменником до дебютної збірки “Озимина” (1923)¹, де датований 1923 роком. А вірш “Юрієві Дараганові” у збірці “Стилет і стилос” датований березнем 1923 року, тоді як в автографі позначено – квітень 1922 року². Ці дрібні уточнення були б не суттєвими у студіях про поетику творчості письменника, але вони досить суттєві у розмові про перші кроки становлення поета. Скажімо, у щойно цитованій поезії “Лист” Євген Маланюк 17 вересня 1921 року каже, що він “не поет тепер”, а у творі “Юрій Дараган” у квітні 1922 року заявляє:

*Та знаю, що тримавший стилос, –
Стилет тримати не здола* (С. 37).

І хоч маємо в наступному рядкові претензію на “апостольські постолі”, хоч зроблений того ж року переклад “Альбатроса” Ш. Бодлера:

*Поете! Ти також є князем висоти,
І тільки угорі – ти і краса, і сила.
Та на землі, в житті ходить не вмієш ти,
Бо перешкодою – твої великі крила* (С. 459), –

безумовно, позначений пошуком аналогій і перегуків з особистими переживаннями і світовідчуттям – все ж 1922 рік ще не став переломним у свідомості поета. Саме тому цитовані рядки з “Юрія Дарагана” могли з’явитися тільки 1922-го року – на часі пошуку і самовизначення, бо вже наступного року Є.Маланюк писав у вірші “Творчість”:

*Побожно буду ждати зсисто
З колоссям вже достиглих слів,
Хоч час зловісним ворожбитом
Ворожить повідь згубних злив.* (С. 114)

Цей аргумент на користь доцільності бачення кожного твору у контексті часу наочно ілюструє еволюцію свідомості Є.Маланюка-митця. І справді, саме 1923 рік став роком, коли таборового публіциста, критика, поета переміг Поет, роком, коли бажання писати вірші переросло в усвідомлення неможливості їх не творити. Власне, розглядом філософія була служницею теології, так поезія в нас була служницею

цього аспекту біографії письменника варто і продовжити розмову про поетичну творчість Євгена Маланюка таборового періоду.

Не годилося б, говорячи про поезію, вдаватися до статистичних викладок, але в нашому випадку вони дають цікавий матеріал для роздумів. 1920-й рік репрезентує лише п’ять написаних поетом творів (і, принаймні, ще два з них – “Краків” (24.11.1920) та “Краків” (1920 – 1930) – під знаком питання), 1921 – 14; 1922 – 17; 1923 – 46. Зрозуміло, що ці цифри можуть уточнитися новими знахідками (не все з періодики вдалося досі знайти, не “розшифрованими” залишаються більше десяти недатованих поезій зі збірки “Стилет і стилос”), проте загальна картина навряд чи суттєво зміниться.

Наведені цифри дають можливість зробити певні висновки. Перший – навздогін уже висловленій думці, що не поезія заговорила першою. Другий – на спростування такої поширеної думки про Маланюка поета і трибуна, вже *щойно* після форсування армією Збруча. Щоправда, обидва вони потребують коментарю. Адже якщо довіритися авторським збіркам, то, скажімо, до згаданих нами п’яти поезій 1920 року (кінець листопада-грудень) потрібно додати ще п’ять. А серед них такі твори, як програмовий “Ісход”, “Кафе”, “По яких ще дорогах шукати причинної долі” (п’ята частина “Під чужим небом”, а у “Веселці” (1921) друга частина окремого вірша “Чорне”) та інші. За таких умов перед дослідником постає зовсім інша картина (ось де відгукується проблема нагальної потреби в упорядкуванні повного академічного зібрання творів Є.Маланюка), але, на жаль, вона не відповідає дійсності. Причини ж зміни дат у перших поетичних книгах зумовлені, очевидно, передусім ідеологією укладання збірок Є.Маланюком.

Аналіз основних мотивів поезій 1920-1922 років засвідчує відчутну перевагу у доробку митця творів інтимної лірики та особистісних переживань, навіяних чужиною, невизначеністю майбутнього, напливами ностальгії тощо. Лише кількома віршами поет звертається до долі України. Щоправда, втрата батьківщини, в усій багатоаспектності розуміння цієї трагедії, зримо присутня навіть у його найліричніших творах.

Чудовим зразком поетичного мислення Євгена Маланюка в зазначений період можна назвати твір “Держава Жовтня” (1922), який найповніше віддзеркалює не лише майже весь спектр думок і почувань автора, але й може стати своєрідною анотацією до всього, що було на ту пору написане поетом.

¹ Озимина. Альманах трьох (М.Селегій, М.Осика, Є.Маланюк). – Каліш, 1923.
² ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 8.

На перший погляд, це – прекрасний зразок чисто пейзажної лірики. Такий собі гімн автора “Ясновельможному Жовтню”, “золотому Гетьману”:

*Ти одягнув гаї й ліси
В гетьманський кармазин і золото,
І, поки не роздягне сльота,
Вони пишуться в красі.*

Проте в цьому поетичному циклі, поряд з одою золотій осені, присутня надзвичайно сильна, хоч і талановито захована психологічно-особистісна лінія. Жмут осінніх акварелей поєднується з психологічним портретом душі ліричного героя. Інколи пейзажна й психологічно-особистісна лінія живуть у творі паралельно:

*Ввійди і освяти едаб
Булавним блиском із правиці,
Мою весну сюди приваб –
Осінім сумом отруїться...*

А інколи зливаються воедино, народжуючи несміливу таємничу строфу у пастельній тональності осіннього пейзажу і настрою.

*Ще біле пір'я гордо грас,
Ще на киреї – золото слав, –
Він не мечем тепер керує,
Лише спокоем мудрих слів.*

Це пізніше вона виграниться і зазвучить по-новому у вірші, датованому 30.08.1924 р., що відкриває збірку “Стилет і стилос”:

*Стилет чи стилос? – не збагнув. Двоє
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши у глиб надійний якор,
Пливу й пливу повз береги краси. (С.32)*

А в січні 1925 року в поезії “Напис на книзі віршів” (згодом нею Є.Маланюк розпочне збірку “Земля і залізо”) та, можливо, навіть мимовільна думка, підсвідомістю вплетена в палітру художника, що творив образ осені на тлі своєї душі, викристалізується у поетичний маніфест митця, “трагічні терези” якого визначилися у виборі:

*Напружений, незламно гордий,
Залізних імператор строк, –
Веду ці вірші, як когорти,
В обличчя творчих катастроф. (С.130)*

Весна, Жовтень, Листопад у “Державі Жовтня” несуть подвійне навантаження. Легко прочитується пейзажна лінія твору. Складніше розшифрувати ці символи у лінії психологічно-особистісної, адже на

неї працює суто пейзажний малюнок. Осмислення минулого, ще того, з мечем у борні за державність, відгукується в душі поета символом весни, зі “снами добра і зла”, з усіма “проминувшими хвилинами”. “Жовтий Жовтень” символізує пору бабиного літа душі ліричного героя, заглибленого в осягнення минулого й пізнання дня завтрашнього, пори, розбавленої доброю долею гіркоти сучасного буття. Вірш народився 1922 року, коли у творчості Є.Маланюка ще виразно не зазвучала тема фатальних “кривавих листопадів”, продиктована гіркотою поразок армії УНР. Проте, безсумнівно, що остання строфа третьої частини твору, оцей, здавалося б, чистої проби пейзажний “прогноз”:

*Ще сонцем сяє маєстат...
Сльозами жє золото проржасить
І вирєє булаву держави
Від тебе чорний Листопад¹, –*

у ліричного героя асоціюється з останнім акордом Державності УНР, коли за Збручем у листопаді 1920-го, воїни здавали священну зброю, коли “чорний Листопад” позбавив державу булави. Вона ніби й залишилася, але блискуче схарактеризованим поетом єдиним образом-символом – територією без булави. А втім, у “реєстрації” емоцій, народжених золотою осінню (і життям), автор нітрохи не грішив перед читачем і собою. Тут і захоплення “гетьманським палацом... осіннього лісу”, і тривога, навіть страх від передчуття проминальності “сліпуче-золотого zenіту” осені, і потреба зазирнути в завтра, за межу “чорного Листопаду”, хоч емоційну доміанту твору передають настрої жовтого Жовтня.

Зрештою, та емоційна лірична доміанта, як уже зазначалося, була найхарактернішою ознакою першого періоду таборової творчості, який досить умовно можна визначити рамками названих 1920-1922 років. Це не означає, що лише нею обмежувалася поетова муза. Адже наскрізні образи-метафори наступних десятиліть поетичної творчості Євгена Маланюка – “листопад”, “весна”, “чорне” – зазвучали навіть у розглядуваному циклі пейзажної, настроєво-психологічної лірики. Тим часом апробувалися вони у поодиноких зразках творів, які започатковували лірику громадянського звучання. Наприклад, у вірші зі сторінок “Веселки” “Чорна ніч над твоїми обшарами” (1921), який не включався пізніше митцем до своїх збірок:

*Чорна ніч над твоїми руйнами,
І ідемо ми до тебе крізь ніч*

¹ Цит. за першодруком, поданням у збірці “Озимина”. – Каліш, 1923.

*І, як факел, несем на Україну ми
Знов весною палаючий клич.¹*

Аналіз творчого доробку 1923 року дає підстави зробити висновок ще не про баланс поезій інтимно-особистісної тематики з творами громадянсько-соціального спрямування, але про значне посилення позицій останніх. Над причинами цієї, на перший погляд, абсолютно зрозумілої переакцентації, варто поміркувати. Найчастіше, коли заходить мова про естетичну спрямованість творчості Євгена Маланюка, то, як неспростовний і очевидний аргумент, висловлюється думка про те, що в нього не було вибору предмета своєї поетичної творчості. Волею долі позбувшись мілітарної можливості боротися за свою державу, старшина Маланюк обирає своєю зброєю слово. Аксиоматичність і очевидність цього факту безсумнівна. Тим більше, що така позиція і поруч третього еміграційного року вже була достатньо аргументована поетовою публіцистикою. Проте шлях до усвідомлення цього вибору у Маланюка-поета був не такий простий і однозначний. Можна навіть сказати, що в поетичній, наголосимо – саме в поетичній творчості до певного часу першим опонентом такого вибору був він сам. Вихований з дитячих літ та юності на естетичних традиціях європейської літератури та російського “срібного віку”, Євген Маланюк свідомо чи підсвідомо орієнтувався на естетичну природу мистецької творчості. Він бунтував проти впрямання поезії до громадських справ. 1922-го року в одній із критичних статей він писав: “В святій простоті наша духовно-демократична інтелігенція вірила, що тільки поезія, втиснута в “громадські мотиви” і оздоблена “терновим вінцем”, – має право на існування, і тим нищила дійсну національну поезію, не розуміючи, що якби Тичина в своїх творах ні разу не написав слова “Україна”, то його поезія ні на йоту не перестала б бути могутньою істотно, вперше після Шевченка – **органічно-національною**”².

Ця ж думка відлунює і в роздумах над естетичною природою поетичного мистецтва, і в іронічному закидові на адресу “соборної” творчості в його “Думках про мистецтво”. Здавалося б нелогічним, але майже одночасно зі згаданою розвідкою в поезії Є. Маланюка активно заявила себе тематика громадянського звучання. Але ж пам’ятаймо про цьому, що також одночасно поет чітко визначився у своєму виборі служіння національній справі. Незадовго до смерті, звертаючись до думки у ті далекі роки, Євген Маланюк говорив: “Як у середньовіччі

національної справи”¹. Цей висновок Є. Маланюка за формою дещо спрощений, але справедливий за своєю суттю. Зрозуміло, що не гола ідея народила нову якість творчості поета (хоч маємо приклад, коли така ідея творила цілу літературу). І навіть не сама ідея, а свідомість її відсутності в умах цілого народу. Але й ця думка не розкриває глибини причин змушеного навернення письменника до служіння національній справі з допомогою слова. У ній бракує першопопитовху, про який писав Є. Маланюк у статті “До роковин Лесі Українки” (1961): “Як у хемічних реакціях часто буває потрібен т. зв. каталізатор або просто поштовх чи струс, так у біографіях великих творців часто зустрічаємо не конче аж життєву катастрофу, але душевну рану, психічний шок, психічну травму, що якби відкривають нове творче джерело, або й обертають його в рвучку річку”². Його життєвою катастрофою була поразка визвольних змагань, але роль каталізатора зіграв процес дослідження й осмислення **причин поразки**. Вони стали для нього шокуючим одкровенням, відкриттям Кулішевого “народу без пуття, без честі, без поваги”, стали “душевною раною”, що довгий період живила “річище” його поетичних рефлексій.

Хронологічний аналіз доробку Є. Маланюка дає можливість легко визначити час цього переломного моменту в поетичній творчості – літо-осінь 1923 року. Отже, можна було б вести мову про другий період таборової творчості, але логічніше саме із зазначеного часу розпочинати відлік нового періоду творчості поета, що отримає свій повноцінний розвиток у Чехії і триватиме до середини другої половини 30-х років у Польщі. Період, творчу доміанту якого буде визначати ідея нації-державотворення.

Тим часом своєрідне протистояння, точніше – умисне протиставлення письменником двох струменів таборової поетичної творчості, відізнавалося навіть у композиційній побудові першої, упорядкованої письменником, збірки “Гербарій”. Принагідно варто наголосити, що смак до ретельного продумування композицій своїх книжок виробився у поета ще при укладанні дванадцяти віршів у спільній збірці “Озимина”, яка вражає виваженістю ідеології.³

Зовнішній поділ на частини у збірці “Гербарій” відсутній, проте він прочитується внутрішньою логікою побудови книги. Обидві частини композиційно розпочинаються творами, зверненими до відправної віхи

¹ Наша зоря. – 1922. – Ч. 15.

² Маланюк Євген. Дарунок Києва // Веселка. – 1923. – Ч. 4-5-6. – С. 49-50.

¹ Фонограма доповіді Є. Маланюка “Максим Рильський в перспективі доби” (1964).

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 96.

³ Детальніше про це див.: Куценко Леонід. Літературний дебют Євгена Маланюка // Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 8-10.

таборового буття – залишення Батьківщини. Першу – розпочинає поезія, задумана як титульний вірш (теж традиція, яка повториться і в наступних збірках) книги:

*Покарано... На наші кров і нім
Прийшла орда. Лишили оltарі ми.
Шукаєм путь в туман незаних Римів
Врятовані від варварських копит. (С. 76)*

Наступні ж поезії продовжують осмислювати мотиви туги, безмістовності існування, втрати минулого, ностальгії. Настрої цієї частини збірки можна передати навіть назвами, підряд взятими з книги, “Вже все згубив: юнацтва подих...”, “Як завше, дні повиті крепом...”, “Не треба мрій! Уяв і снів не треба!..”

*Ви мовчите. Я п'ю безсило
Міцну отруту самоти.
Життя всі мрії підкосило
І більш нема куди піти.*

(“Як завше, дні повиті крепом...” С. 84)

Кількома поезіями (“Під чужим небом”, “Кожен день тут проходить пустельний і легкий...”, “Весна”, “У вітрі серпня – подув осені...”) продовжується діалог письменника із самим собою та з рідним краєм. Скомпонований із поезій 1923-1924 років твір “Демон мистецтва”, приурочений вічній темі ролі й призначення мистецтва та покликанню поета, вносить певний дисонанс карбованим словом третьої частини, щоправда, написаної і включеної до збірки вже у 1924 році. А перша і друга частини твору залишаються в річищі мінорної тональності першої частини книги:

*І в мертвих книг закуті труни
Поклав я трупом почуття,
І вже душі замерлі струни
Не воскресити для життя. (С. 102)*

Другу частину започатковує вірш “Ісход”, ніби ще раз нагадуючи читачеві: “Не забути тих днів ніколи / Залишали останній шмат...” Це своєрідне нагадування цілком умисне, бо ж як попереду фатальне залишення “олтарів” породило настроїв першої частини, так само пам'ять про “ісход” дає зовсім інший погляд поета на світ.

Найперше слід зазначити, що до цієї частини увійшли твори, майже виключно написані влітку та на початку осені 1923 року. Отже, їх появі передувало написання реферату “Зброя мистецтва” та теоретичної розвідки “Думки про мистецтво”, у яких знайшла теоретичне обґрунтування громадянська і мистецька позиція Євгена Маланюка.

Точніше, саме названі праці зумовили зміст поетичної творчості останніх місяців таборового життя письменника.

Наприклад, наступним після “Ісходу” у збірці розміщений поетичний цикл “Євангелія піль”. Він надзвичайно важливий не лише для композиції збірки, але й для з'ясування зазначеної нами на початку підрозділу проблеми народження Поета. Цикл складають три твори, написані у різний час, об'єднані філософськими роздумами над долею рідної землі і своєю особисто.

Перша частина (датована у збірці “Озимина” 1920 роком) – це осмислення “під похорон осінніх марш” фатального полонення “скаженим гуном” отчої землі, в невизначено кому (мені – цебто ліричному героєві? комусь третьому?) адресованих рядках: “Знайти за машкарою хмар / Сліпучий промінь Твого раю”:

*Розплавить сталь височини
Й крізь синь небесного віконця
Все сіять, сіять сльиво сонця
В війноу зорані лани. (С. 111)*

Натомість, друга частина (“Озимина”, 1922) – це пристрасний монолог, ні, таки діалог без відповіді ліричного героя, що намагається бути почутим, що прагне докликатися до Батьківщини, але у відповідь лише “померлих піль пустельний подих / Глухого вітру тропарі”.

Тепер доречно нагадати, що весь цикл супроводжується епіграфом із поезії польського поета Леонарда Подгурського-Окулова, з котрим Євген Маланюк познайомився в таборах. У тих рядках польський поет виклав одвічну сутність “Євангелії піль”: оранка, сівба і жнива. Поле, лан, степ (у Біблії – світ) у Євгена Маланюка символізує Україну, яка “раненим тілом не відбула / Цілу Євангелію піль” (курсив мій. – Л.К.). Тобто, вона не запізнала радісної вісті, щастя відродження, не знала колосу і жнив, вона не звершилася. Вона

*Німа, як ніби й не шуміла
Єдвабом золотих пшениць...
О, земле! Чорна мати мила!
До Тебе – знову. Знову – ніць. (С. 122)*

За образом шуму золотих пшениць легко прочитується “золотий гомін” української революції, що так само не пізнала радісної вісті.

Третя частина (написана, як і четверта, у липні 1923 року і тоді ж друкowana на сторінках “Веселки” в однойменному циклі з назвами “Очікування” та “Жнива”) побудована на біблійному сюжеті сподівання для рідної землі Месії, Христа, провідника. Ліричного героя в ній заступає збірний образ – ми. І він виправданий, вмотивований

очікуванням Месії і землею (полем), і ліричним героєм та його сучасниками, і всіма “мертвими, і живими, і ненародженими”, що прагнули відродження України. Хоч найперше автор має на увазі найближчі за часом розчарування у відсутності свого Мойсея (в роках 1917-1920) і, безсумнівно, крах безперспективного “очікування” громадянства таборових республік.

Перед тим, як розглянути заклjučну, четверту частину циклу “Євангелія піль”, звернімося до праці Хосе Ортеги-і-Гасета “В пошуках Гете”, у якій автор наголошує, що першим завданням, яке стоїть перед авторами життєписів митців, є потреба “віднайти життєве покликання біографованого, яке, напевно, було нерозв’язаною загадкою і для нього самого”¹. Було б дивним уже тепер пропонувати відповідь на питання про життєве покликання, але ключ до його розгадки лежить таки у четвертій частині.

“Жнива” – складний ліричний твір, у якому автор умисне в прямих та алегоричних біблійних образах і символах закодував стан глибоко особистісних переживань і почуттів: він збагнув у *поетичному слові* своє життєве покликання (Ортега-і-Гасет). Ще точніше – своє *життєве призначення*. Отже, четверта частина “Євангелія піль” це своєрідний тропар радості, панегірик автора відкриттю самого себе. Реалізація фіхтевського вчення про “Я” як активного творця світу. Текстом “Жнив” ліричний герой каже, що це він мусить знайти “сліпучий промінь Твого раю” (I), це він має докласти зусиль, аби Україна “відбула цілу Євангелію піль” (II), нарешті вирізняє себе з тих “ми”, “що самотньо дійшли до хреста, не зустрівшись ні з ким” (III), означивши себе провідником, покликаним, ба, навіть і Месією (IV). Саме *масштаб самоусвідомлення* себе продиктував потребу стенограми почуттів у завуальованій формі (прозора й доступна форма тих переживань висловлена у поезії “Творчість”, що продовжує збірку).

Зрештою, в останній частині циклу “Євангелія піль” автор прагне протиставити себе всьому попередньому життю і творчості:

*Все забув: мої смутки і скрути,
Мої грішні, бездушні слова, –
Тут, на царині, Книгою Руті
Розгортаються справжні жнива,*

*Про святий пророкуючий голос,
Про Месію над морем пшениць,
Тут дзвенить обітницею колос,
Під косою схилиючись ниць.*

Як свого часу автор “Повчання дітям” Володимир Мономах шукав розради у Псалтирі, так перед ліричним героєм “Жнив” “знову Біблія літа розкрила”. Відома старозавітна історія про те, як з кількох колосків, віднайдених на полі Рут героїнею однойменної біблійної книги, започатковується рід царя Давида, з яким християнська традиція пов’язує месіанські сподівання, як з прародителем Ісуса, стає раптом для нього одкровенням, надихаючи, спонукаючи до зухвалих самопроекцій, даючи нову істину про себе.

*Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниці буття.
І зерно мусить вмерти, щоб дати
В життєдавчому житті – Життя.*

Знайомий з дитинства мотив притчі про сіяча (Зерно – це Слово Боже. – Лк. 8, 11) відкрився героєві крицевим словом, його вибором слова, його урожаєм на ниві слова, про що й промовляє високим регістром словоспіву алегорична картина останньої строфи тропаря:

*Сонця співом дзвенять гострі коси,
Сонця спів в стиглім золотім нив,
І шумлять під косою покоси,
І в’язальниця доноситься спів. (С. 113)*

І, ніби підтверджуючи правильність прочитання останньої частини циклу, наступним твором у збірці стоїть написаний місяцем раніше (6.06.1923) вірш “Творчість” з уже знайомими рядками: “Побожно буду жати жито / З колоссям вже достиглих слів”. Як зазначалося, твір виконано цілком у дусі традиції поезій про суть і покликання митця (пригадаймо Шевченкове: “Орю / Свій переліг – убогу ниву / Та сію слово. Добрі жнива / Колись-го будуть”¹).

*Все жну жита, неборимий,
Від поту праці вже слівий,
І Муза перевеслом рими
Ось в’яже строк моїх снопи. (С. 114)*

Як разуче він контрастує з цитованими рядками перших двох частин із “Демона мистецтва” і як блискуче в ньому зреалізовані роздуми про сутність поетичної творчості, висловлені в “Думках про мистецтво”.

¹ Ортега-і-Гасет Хосе. Естетика. Філософія культури. – М., 1991. – С. 441.

¹ Шевченко Тарас. ПЗТ у 12-ти т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 291.

Однією з приметних особливостей другої частини збірки "Гербарій" є те, що твори до неї практично не добиралися з написаного, а творилися і відразу лягали до компонованої поетом в останні місяці його перебування у таборах книги. Так, окрім творів, датованих червнем-липнем, книгу продовжують концептуально важливі для реалізації задуму, вже навіть не лише другої частини, а всієї збірки загалом, поезії, написані переважно в перших числах вересня ("Псалми степу" (3-7.09.1923), "Сни" (1923), "Біль" (дата не встановлена), "Вчора" (6.09.1923), "Сьогодні" (7.09.1923). Отже, ця частина збірки дає можливість простежити еволюцію поетичного мислення письменника-таборянина, тим більше, що вона має свій внутрішній сюжет, свою драматичну колізію, вибудовану виключно на боріннях творчої душі митця у пошуках власного погляду на світ.

Саме благовістя свідомості свого високого призначення, здеклароване "Євангелією піль", свідомість будителя і провідника народу зумовили зміст, спрямованість і пафос наступних поезій збірки "Гербарій" і, без перебільшення, усієї міжвоєнної поетичної творчості Євгена Маланюка.

Героєм, єдиним адресатом і предметом поетичного осмислення всіх наступних творів збірки виступає Україна – Мати (і мати), сестра, степова бранка, зрадлива коханка, весталка. До образу Батьківщини поет звертався і раніше, проте "Псалми степу" започаткували зовсім інший спосіб бачення Вітчизни. Письменник обирає для свого діалогу з Україною, здавалося б, цілковито етично неприйнятний прийом інвективи, несподівано подаючи читачеві, зболеному розлукою з рідною землею, змученому ностальгією за нею, замість ідилічного образу з вишневими садками та біленькими хатами, викривальну, різку, гнівно-нищівну її характеристику. І хоча художня природа інвективи (для посвячених) та її реалізація в доробкові Євгена Маланюка вказують на позицію співпереживання, особистого болю і щирої зацікавленості автора в предметі свого зображення, все ж поет знаходить і надзвичайно доречний жанровий мотив псалму.

Обраний мотив, наслідуючи традиції Давидових псалмів, ніби узаконює поетів гнів, але й одночасно підкреслює високість і святість адресата молитовного послання. І тут доречно наголосити на ще одній приметній особливості другої частини збірки "Гербарій". Ідеться про специфічне використання і відповідне переосмислення поетом біблійних мотивів, загалом про біблійну стилістику всієї другої частини, започатковану вже віршем "Ісход". Нагадаймо, що твір за першим

рядком "Не забути тих днів ніколи..." розпочинав добірку поетових віршів у збірці "Озимина". У ньому подано лаконічний ескіз останнього боку, рокована неминучість чужини і свідомість втрати Батьківщини. А ще ледь відчутний відтінок приреченості і навіть фатального кінця.

Упорядковуючи збірку "Гербарій" в останні місяці перебування в таборах (спершу збірка мала залишитися для видання в таборовому видавництві), Є.Маланюк дає цій поезії назву "Ісход", саме вона наповнює твір новим змістом. Мимоволі з'являється асоціація з відомою біблійною книгою про кількадесятилітні поневіряння народу ізраїлевого на чолі з Мойсеєм, і хоч залишаються незмінними ті ж самі мотиви твору, проте назвою митець стверджує протилежне – це має бути не кінець, а хай трагічна і сумна, проте таки відправна початку, "виходу", найперше для українського народу в мініатюрі, що опинився у вигнанні. Це початок довгого шляху, який має свій сенс і своє покликання. Автор уже глибоко це зрозумів, і мотиви, розвинуті в "Євангелії піль", стають підтвердженням того. А звідціль і цілком закономірне народження "Псалмів степу" – наступних хронологічно і у збірці. Їх покликав до життя конфлікт між усвідомленням митцем свого призначення, розумінням покликання свого народу відбутися як нація, як держава, – і катастрофічним духовим станом народу. Хай не лякають надто сміливі аналогії, але, послуговуючись мотивами, почерпнутими з Біблії, автор, безперечно, подумки звиряв свою позицію з відомими сюжетами Святого письма, зі старозавітними царями і пророками. Це також додавало впевненості у праві і справедливості саме такого змістовного наповнення "Псалмів степу".

Власне, із чотирьох частин "Псалмів степу" найвиразніше репрезентує поетику інвективи лише друга частина, але й ця обставина має своє логічне пояснення. Твір складають чотири частини (псалми), які умовно можна визначити як молитовні (1 і 3), учительний (2) і покаяний (4) псалми. Така специфіка композиційної побудови зумовлена складністю і суперечністю бачення письменником образу України.

Символічною метафорою білого лебедя, закутого ворожим "лютим пономом", у супроводі пристрасного слова співучасті та співчуття його станом, бачиться вона поетові у молитовному першому псалмі. І саме така тональність цього псалму допомагає контрастнішому сприйняттю псалму другого, який починається вбивчим зізнанням:

*Ні, Ти – не мати! Шал коханки
У чорнім полум'ї коси,*

*В обличчі степової бранки
Хміль половецької краси. (С. 115)*

У ньому кожен рядок – гнівне звинування, кожна характеристика (“в очах звабливий морок ночі”), кожен штрих до образу (“привабливо-безсила”) мають довершувати плекані й набуті віками рабства неприйнятні для автора риси Вітчизни. Вони у відчай народжують рефрен третьої й останньої строф: “Тебе б конем татарським гнати / Поки аркан не заспіва”, у котрому відлунює давня традиція об’їжджування коней, усмирнення “дикої крові”.

Поет був свідомий категоричності й різкості своїх оцінок і характеристик України, але пам’ятав і Давидове застереження: “Гніваючись, не грішіть” (Пс. Псалом 4: 5). Тому наступний, третій псалом, знову має характер молитовного:

*Хижі птиці летять зі Сходу
На червоному тлі пожеж, –
Бачу, бачу Твою Голготу
І згадую, з моїх мертвих меж. (С. 117)*

Різниця лише в тому, що перший і другий вірші “Псалмів степу” осмислювали долю і драму України в площині широких узагальнень і у великому часі, а третій вірш звертається до конкретної і найближчої її трагедії – втрати державності у змаганнях 1917-1920 років. Україна, що не відбулася, – пустеля, “едваб золотих пшениць” з “Євангелії піль” обертається “диким житом”, посіяним в Україні “новим сіячем”. Тут, у першому і другому випадках, перегук з мотивами біблійної притчі про кукіль – “добре насіння – сини Царства, а кукіль – сини лукавого” (Мт. гл.13: 38).

Четверта частина – псалом покаянний: “Прости, прости за богохульні вірші, Прости тверді, зневажливі слова!” Одночасно у ньому дається поетом точна характеристика і “золотих пшениць”, і “дикого жита”:

*Деся мудрим сном в архівах спали книги,
Ми з них хіба палили цигарки.
Навіюрусини, напімеченіги,
Наш навіть сміх був хмурий і гіркий. (С. 117-118)*

Строфа – ескіз історичної долі, а далі наслідок – сумна отаманщина (“і кожен рвав до себе і радів”), яка й погубила державу.

Попри “зневажливі слова” Україна залишається для ліричного героя найбільшою святинею, при якій він почувається лише... “невтішним митарем”. І цей вияв самоусвідомлення ніскільки не суперечить

заявленому у четвертій частині “Євангелії піль” замірові на пророка і провідника, навпаки, він врівноважує сприйняття авторської позиції. Адже йдеться про різні вияви самоусвідомлення: *ким я маю, мушу, повинен стати* для України і *ким я є*. Поки ж автор розуміє, що для матері-землі він “не син, не син Тобі ще, Бо й ти – не мати, бранко степова!” А це зізнання в свою чергу відлунювалося свідомістю вибору шляху: я маю збутися і маю творити Україну, яка стане матір’ю.

Ця дилема все відчутніше зазвучала в поетичному слові Є. Маланюка. Вона осмислюється символом обраного Україною “бездоріжжя”, замість власного шляху у “Снах”, відчувається у низці адресованих рідній землі риторичних запитань із вірша “Біль” (“Чи сниться ураган повстань? Чи мариш ароматом крові?), у прикінцевих запитаннях поезії “Вчора”, звернених до самого себе: “Куди ж іти? І як молитись? Де той тропар? Де той псалом?”, щоб вибухнути новим одкровенням для себе і читача у поезії “Сьогодні”:

*Ні! Не тропар і не псалом!
Не молитви, не плач до неба, –
Свячений ніж, стиснутий злом,
Свячений ніж – оце нам треба. (С.123)*

Якщо поезія “Євангелія піль” засвідчила завершення процесу самовизначення й усвідомлення Євгеном Маланюком свого призначення як поета, то твором “Сьогодні” він зробив остаточний вибір естетичної орієнтації, яку трохи пізніше сам вбере в поетичний образ – “залізних імператор строф”. А літературознавці і критики будуть писати про “суворий вірш, що не допускав як неокласичного замилювання красою, так і орієнтації на модерністичну поетику”¹.

Пригадується, у статті “Франко незнаний” Є.Маланюк писав стосовно Т Шевченка та І.Франка, що “породила обидвох” їх “історична доля нації”². Можемо беззастережно адресувати ці слова і самому Є.Маланюку. Особливо переконує в тому наступна строфа поезії, яка так перегукується з Євшановою характеристикою Франка (коли й не підказана нею): “Для ідеї служіння мистецтва громадянству Франко готовий убити свій внутрішній голос”³.

*В жорстоку ж хижу ніч життя,
В оцю страшну, страєну годину, –*

¹ Ільницький Микола. Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів, 1995. – С. 219.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 82.

³ Євшан М. Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – К., 1913. – Т. 63. – Кн. 7-9. – С. 288.

*Здуши гадюку почуття,
Забий, забий в собі людину!* (С.123)

Внутрішній механізм такого перепідпорядкування мистецької позиції Є.Маланюка можна розкрити, скориставшись зізнанням В.Вордсворта, який у “Передмові до другого видання “Ліричних балад” (1880), що стала естетичним маніфестом англійського романтизму, писав, що “справжня поезія являє собою стихійний вилів сильних почуттів... але характер моїх розмірковувань, я гадаю, так впливав на мої почуття і так їх направляв, що опис предметів, які сильно збуджували ці почуття, як ви побачите, завжди виявляється підпорядкованим якій-небудь меті”¹. Поставлені часом три глобальні питання “як сталося?”, “що ми за народ?”, “що робити?” зумовили специфіку естетичного самовизначення і Маланюка-поета.

Свого часу Ж.Сент-Бев у праці “Прагнення і надії літературно-поетичного руху після революції 1830 року”, приуроченій майже ідентичній ситуації, писав: “При кожній великій політичній і соціальній революції змінюється й мистецтво, яке є однією із важливих сторін суспільного життя; в ньому теж здійснюється революція, але вона стосується не внутрішніх принципів – основа мистецтва незмінна – а умов його існування, способів його вираження, його відношення до предметів, що оточують, явищ, почуттів і ідей, які воно відображає, зарівно як і джерела натхнення”².

Формування у Євгена Маланюка політичної свідомості України пройшло тривалий і тернистий шлях через фронти з перемогами і поразками, через втрату державності та еміграцію, через землянки та бараки таборових республік Польщі й цілком логічно доповнилося у таборах усвідомленням зв’язку з вітчизняною літературою. У Євгена Маланюка-письменника практично не було вибору предмета своєї літературної творчості. Вона стала продовженням його збройної боротьби за Україну. Вже в таборовому періоді апробувалися практично всі вектори наступної поетичної, історіософської та культурологічної творчості, як і її головна підстава і призначення – націстворчість.

¹ Вордсворт У. Предисловіє к “Лирическим балладам” // Писатели Англии о литературе. XIX-XX вв. – М., 1981. – С. 21.

² Сент-Бев Ш. Литературные портреты. Критические очерки. – М., 1970. – С. 99-100.

РОЗДІЛ III. МІЖ ДВОХ ІСХОДІВ: УКРАЇНА В СИСТЕМІ МИСТЕЦЬКИХ РЕФЛЕКСІЙ Є. МАЛАНЮКА

1. Поетове “Я” і його зовнішні обставини (1923-1939)

Табори скінчилися для Євгена Маланюка восени 1923 року. Семестр уже розпочався, і в Подебрадській господарській академії вирувало студентське життя, коли на гідротехнічному відділі з’явився новий студент. Як свідчать спогади сучасників, його поява не залишилася непоміченою. Про Є.Маланюка відразу ж заговорили як про вже знаного серед еміграції українського поета. Очевидно, що новий студент-гідротехнік гідно прийняв цю ситуацію, а невдовзі кількома виступами остаточно ствердив, що українська Чехія і Подебради мають цікаву творчу особистість. І цей факт впливу нових обставин на формування митця не варто залишати поза увагою. З цього приводу доречно звернутися до статті Євгена Маланюка “Спізнене покоління”. З висоти літ письменник подумки звертався в ній до першопричин народження української еміграційної поезії, наголошуючи на впливові фактора зовнішніх обставин. “Прихід політичної нашої дозрілості в розпачливо-таборових умовах обеззброєного війська і спричинив своєрідну “психічну травму”, яка повела наше покоління в науку (Подебради), в мистецтво, а нашу групу завела в літературу (переважно поезію).

Бо про логічніший для декого з нас вихід – у чинну політику – не можна було мріяти: “старші” заздрісно тримали на це монополію, підсвідомо вважаючи себе за не смертєльних, а наше покоління до сивого волоса уходило за “молодь”...

З тієї групи лише Юрій Дараган та Олекса Стефанович були поетами уродженими. Та ще уродженим критиком і літературознавцем був дещо старший – Михайло Мухин”... Усі вони пішли в літературу тільки тому, що серед безвихідности – то був, може, єдиний вихід для дальшого ведення перерваної війни вже не військовою зброєю, лише зброєю мистецтва й культури, а зброєю поезії – в першу чергу”¹.

Аргументуючи свою думку, письменник зазначає, що Ю.Липа мав би стати “лікарем, біологом-філософом”, Л.Мосендз – ученим і керівником промисловості, О.Ольжич – політиком, М.Чирський – актором і режисером. “Але брами полоненої Батьківщини були замкнені. Поля для життєвої діяльності – бракувало”².

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т.2. – С. 174-175.

² Там само.

Тим часом, у складних умовах еміграційного життя Ю.Липа таки став добрим лікарем, Л.Мосендз захистив докторат із хімії, О.Ольжич став ученим-археологом і здійснював успішні експедиції. А що ж сам автор?

Богдан Бойчук у статті “Відбронзований портрет Євгена Маланюка”, розмірковуючи над цитованими рядками, не без іронії зазначає, що “з цього, зрозуміло, виходить, що єдиному Маланюкові призначено бути великим поетом...”¹. Як бачимо, Б.Бойчук, намагаючись подати портрет Є.Маланюка без сяйва бронзи, почасти використовував жовч. На жаль, ця суб’єктивна оцінка перекочувала і в праці деяких материкових дослідників Є.Маланюка.

Подебради ж насправді завершили процес “співпадіння” Євгена Маланюка з його життєвим покликанням – поезією. Послугуючись словами самого письменника, його теж варто віднести до поетів “уроджених”: поезія, література загалом, склали головний зміст його життя. Є.Маланюкові таки було призначено стати великим поетом. Це через призму вже власного досвіду він писав, звертаючись до поетів-початківців у статті “Ще одна порада” (1932): “Кожен молодик переживає мистецький “кір” (звичайно – у слов’ян найчастіше – віршовий) між 14-20 роками. В 999 випадках з 1000 кір цей проходить безслідно. В однім лише випадку приймає характер хронічний і в сприятливих умовах людина ця робиться невільником демона мистецтва і, фактично, говорім одверто, викреслюється зі списків “нормальних” людей. Треба, отже, посідати й відчувати в собі внутрішні причини для оправдання переходу на самозгубне становище поета, та ще й українського, що позбавлений можливості організувати сьгоднішнє життя й сьгоднішніх людей, творячи завжди в майбутнє й будучи завжди людиною інших часів”².

Ще раз наголосимо, що в Подебради Євген Маланюк приїхав із цілковитим усвідомленням свого “переходу на самозгубне становище поета”. На перешкоді вибору не зміг стати і чужий поетові інженерний факультет, дарований як визволення від таборів. Тож і нарікав на нього в листах до друзів: “Нічого не пишу. Не можу фізично. В час коли наростали строфи, – бухала по голові математика і дерев’янів”³. “Я гвалтую себе на інженера(!), – із гіркою іронією поет в іншому листі, – і це мені дуже дорого коштує. Хотя б вже тому, що майже нічого не

¹ Маланюк Євген. Земна Мадонна. Вибране. – Братислава, 1991. – С. 388.

² Вогні. – Львів, 1932. – Ч. 10. – С. 5.

³ 3 листа до Н.Лівицької-Холодної від 29.02.1924 р. // Матеріали до історії літератури і громадської думки. – Т. 3. – С. 251.

пишу”¹. Так само згодом буде нарікати письменник на своє вимушене інженерство.

Так вияскравилася проблема, яка в контексті розділу потребує окремого розгляду, – поетове внутрішнє “я” і зовнішні обставини. Адже, ведучи мову про еволюцію письменника, недостатньо обмежитися лише студіями над формуванням суто мистецьких уподобань та інтересів письменника. Слід звернутися до з’ясування світоглядних позицій Є.Маланюка як узагальненої системи його поглядів на світ, зосередившись, зокрема, на політичних і філософських поглядах та ідеалах, моральних та естетичних цінностях з урахуванням соціального статусу української еміграції в Чехії та Польщі між двома війнами.

На вирішальному впливові політичного характеру української еміграції на Є.Маланюка вже наголошувалось, як і на моменті його вибору в таборах між практичною політикою й творчістю на користь останньої. Перемогло (враховуючи об’єктивні фактори, зазначені у вищенаведеній цитаті поета) мистецьке начало. Проте, думається, перемога та була відносною, бо в основі політичних поглядів Є.Маланюка, громадянина й поета, був єдиний ідеал – незалежна Українська держава. Маланюк-письменник, спираючись на традиції “духовного Мойсея нашої нації”² Т.Шевченка, на досвід П.Куліша, І.Франка, Лесі Українки, враховуючи здобутки польського пілігримства та чеських “будителів”, взявся за реалізацію надзвичайної ваги політичного завдання – обґрунтування ідеї українського месіанізму. У програмовій статті Варшавської мистецької групи “Танк” Є.Маланюк писав: “Кожна нація на світі має ідеологію свого існування (Rule, Britannia, до великої війни “реванш” у Франції, італійський футуризм, навіть у б. Росії – “протоки”, чи тепер “міровий пожар”). І вже зовсім ясно, чому кожна поневолена нація озброюється місіанізмом, найвищою (часто, може, й пересадною) формою національної ідеології”³. Отже, в основу чину лягла потреба словом розбудити приспані дух і волю народу, щоб подвинути його на самовідродження, на самостановлення як повнокровного члена світового співтовариства. Саме у міжвоєнний період письменника полонить ідея сильної держави та вольової особистості. Певною мірою цей момент суголосний сформованій у Європі атмосфері культу сильної держави, політика, громадянина-державника, сильної особистості. Поетична творчість

¹ 3 листа до Ю.Липи від 05.02.1925 р. – Архів Національної бібліотеки у Варшаві. Тут і далі цитую за копіями, наданими донькою адресата М.Липою-Гуменецькою.

² Маланюк Е. Репліка // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 74.

³ Група “Танк”. – Варшава, 1929. – С. 7.

Є.Маланюка (див. “Поштова картка” (1934), “2.10.1935”¹ та ін.) живилася цими європейськими ідеями. Автора захоплюють приклади Італії, Чехії, Польщі, певний час і Німеччини, оскільки вони подали приклад самореалізації державотворчих прагнень своїх народів. Ці настрої не оминули українську творчу інтелігенцію. Згадаймо, що ідею українського месіанізму прагнув реалізувати також Микола Хвильовий, але за обставин УРСР.

Втім практична політика певний час не давала спокою поетові й у студентські роки у Подєбрадах. Так восени 1925 року з ініціативи студента Подєбрадської господарської академії М.Сціборського відбувається злиття трьох націоналістичних організацій, і в Празі постає “Легія Українських Націоналістів”. Є.Маланюк був у числі її організаторів. Він редагував друкований орган ЛУНу “Державна нація”. Проте невдовзі порвав стосунки з ЛУН, – як зазначав П.Шох, “не з ідейних причин. Просто йому вже тоді була затісна всяка партійна коліска”². І дійсно, заміри партійно-політичні бачаться надзвичайно вузькими у порівнянні з усвідомленням обширу завдань, що постали перед Маланюком-письменником. Мабуть, це була чи не остання спроба поета долучитися до партійно-громадських справ. Він справді, як пише в цитованій уже статті Б.Бойчук, надалі “не включався безпосередньо в політичне життя, не запрягався до нічийного партійного воза й нікому не служив, хіба лише майбутньому Україні”³. Але ж це так багато.

Поза тим, варто наголосити, що вибір Є.Маланюком ЛУНу був цілком логічним, підготовленим еволюцією його національного світогляду. У неймовірних вихорах партійно-політичного життя української еміграції ЛУН єдина ставила націєтворчі завдання, які збігалися з поглядами Євгена Маланюка, щедро увібраними його поетичною творчістю міжвоєнного періоду, а згодом сформульованими в щоденниковому записі письменника від 13 грудня 1941 року: “Родичі Мيني Мазайла на еміграції (часом дипломовані) глибоко переконані, що потрібна літературна пропаганда “літературної України”, ц.т. плекання так званої “національної свідомості” по лінії мозку й “думок”. У дійсності ж національна свідомість – це своєрідна пульсація крові, це серце, а не голова. Національну свідомість можна обудити, але ніколи не можна “прищепити” чи “вмовити”. (Причини моєї нехиті до “суспільних справ”).

¹ Вісник. – 1936. – Ч. 4.

² Шох Петро. Євген Маланюк (спомини) // Євген Маланюк. В 15-річчя від дня смерті. – С. 34.

³ Маланюк Євген. Земна Мадонна. Вибране. – Братислава, 1991. – С. 389.

Національна свідомість це “Style qui est l’homme meme” (Сутність самої людини (фр.) – Л.К.), а не азбука й арифметика. Їй не можна навчитися – і Мазайли того не розуміють, хоч може серцем чують і тому так ненавидять всіх тих, хто сміє говорити правду. Переборення всілякої літератури в українство – ось завдання дня!”¹.

Як бачимо, наведені міркування письменника найперше дають додатковий ключ до розкодування поезики інвектив на адресу України, її громадянства, розкривають основу естетичної спрямованості поетичної творчості Є.Маланюка, як і прояснюють причини його “нехіті” до суспільних справ.

Національний світогляд загалом зумовив і філософсько-естетичні цінності та орієнтації письменника міжвоєнного періоду. На їх окремих аспектах вже наголошувалося в попередньому розділі, проте варто дещо узагальнити.

Народжений національно-визвольним рухом 1917-1921 років світ української політичної еміграції створив передумови формування у Є.Маланюка домінанти неоромантичного світосприйняття. Назвемо основні психологічні стимули відродження доби неоромантизму:

- У середовищі української політичної еміграції створилися найсприятливіші умови для розвитку і реалізації національної ідеї і, в першу чергу, її зрощення з мистецтвом. Ідея самостійної держави стала потужним джерелом для цілого “спізненого покоління”.

- Атмосфера еміграційної “України в мініатюрі” сприяла усвідомленню митцем своєї самоцінності, свого духовного призначення творити свій народ і твердої переконаності в нагальній потребі та ймовірності успіху своєї справи.

- У пореволюційні роки склалася ситуація, яка багато в чому повторювала соціальні та історичні передумови народження романтизму в європейській літературі першої половини ХІХ століття, “який виразив не стільки піднесення, породжене грандіозним суспільним переворотом, скільки глибоке розчарування його наслідками”².

Українська революція (як позитив), точніше, її поразка, насправді не могла живити тематику еміграційної літератури (на відміну від літератури материкової України). Тому письменники еміграції знаходять теми, сюжети, героїв найперше в історичному минулому своєї Батьківщини. Так свого часу робила перші кроки романтична традиція

¹ Архів Б.Маланюка у Празі.

² Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література ХІХ сторіччя. Доба романтизму. – К., 1997. – С. 9.

української літератури 20-40 років ХІХ століття. Розпочинається пора потужних історіософських пошуків, які зумовили народження в літературі еміграції таких літературних явищ, як Празька та Варшавська поетичні школи. Вони не мали жодних статутно-митецьких об’єднаних засад, хіба, частково, Варшавська група, яка засадничо гуртувалася навколо групи “Танк”, видавництва “Варяг”, що мали свої програмові документи. Наприклад, “гаслами журналу (“Танк”. – Л.К.) є окциденталізм як засіб, радикальна сепарація від російської культури, ідея великодержавності, культ героїзму і шляхетності, боротьба з масовізмом у культурі, конструктивізм і культ енергії”¹. Породжували ж і об’єднали їх історіософські осмислені глобальні проблеми сучасності:

- Україна як проблема (слідом за М. де Унамуно).
- Осмислення вітчизняної історії.
- Осягнення національної сутності свого народу.
- Прагнення творити його, формувати його самосвідомість.

У світоглядній системі поета винятково важливе місце займали його релігійні погляди і переконання. Складність цього питання полягає у тому, що релігійне життя – це надзвичайно особистісний і глибоко інтимний бік життя письменника. Проте християнська свідомість Євгена Маланюка знайшла значний відгук у його творчості. Мова йде не про звичайне звернення до біблійних образів та сюжетів, але в першу чергу про осмислення долі й трагедії України через призму біблійних істин та історії, з’ясування з їх допомогою причин цієї трагедії.

Що в такому разі має робити дослідник? Шукати витоки релігійності митця лише в традиційній атмосфері дитинства? Очевидно, що цього замало. Потужним стимулом звернення до Бога стала еміграція, апокаліпсична атмосфера, народжена втратою Батьківщини, чужиною і відсутністю перспективи. І це стосується не лише таборового періоду, а всього еміграційного життя поета.

У листах до різних адресатів, у щоденникових записках знаходимо зізнання письменника: “самота є моїм фахом”². Йдеться про самотність як стан душі. А в одній із праць Х.Ортеги-і-Гасет знаходимо роздум про те, що саме “християнство відкрило самотність як сутність душі... Немає іншого способу опинитися поблизу Бога, як через самотність, тому що

¹ Група “Танк”. – Варшава, 1929. – С. 12.

² Лист Є.Маланюка до Є.Пеленського від 2.02. 1932 року. – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Фонд 232. – Од.зб. 75/2. : Далі посилення на листування з Пеленським подається в тексті.

тільки в стані самотності душа знаходить своє істинне буття"¹. Зрозуміло, що у випадку з Є.Маланюком йдеться не про вияв релігійного фанатизму, лише про рівновагу душі, яку давав йому християнський світогляд.

Водночас активна націєтворча літературна діяльність письменника, його будительство стали найпотужнішим джерелом самоти. Цей шлях уже пройшли Т.Шевченко, І.Франко, зрештою, започаткував його ще біблійний пророк Єремія, який мусив навернути народ іудейський до істини, знаючи добре, що його поклики поки що не будуть сприйняті.

Феномен самоти і страждальності як зворотного боку будительства добре досліджений О.Забужко на прикладі творчості І.Франка в її праці "Філософія української ідеї та європейський контекст". Євгенові Маланюку довелося сповна відчувати "фатальність приділу українського інтелігента "будителя"² в нових історичних умовах.

Майже одночасно з усвідомленням свого призначення приходить до Маланюка й розуміння саможертвності українського письменника як лідера і провідника нації. "Український письменник (справжній), – писав Маланюк у листі до Ю.Липи від 8.05.1927, – це завше – хрест і трагедія. Мені завше фізіологічно зрозуміло, чому умерли Франко і Леся Українка, й Коцюбинський: зовсім тут туберкульози й люєси не при чім, – тут страшніше".

Так само майже одночасно намітився й конфлікт між поетом-провідником і веденими. І мова навіть не про те, що вже в таборах національний, державотворчий радикалізм письменника відзивався йому спершу більш ніж річною затримкою за колючим дротом з вини просоціалістичних кіл Допомогового комітету у Празі, а потім інженерним факультетом у Подебрадах, а не філологічного – в Празі (аби подалі від Праги). Хоча наведений приклад – складова частина цього конфлікту. Мова про значно складніші проблеми стосунків поета і маси (у її найширшому розумінні). Табори останнього періоду (після краху сподівань на повернення) лише намітили цей конфлікт. Так само, як і студентська республіка Подебрад на перших порах. Проте вже на початку 1925 року Є.Маланюк пише до Ю.Липи: "І все ж скажу: щасливий Ви. Щасливий, що сховались десь у Познані від емігрантщини, від шоденного шуму, від зайвих слів і зайвих дратувань".

¹ Ортега-и-Гасет Х. Что такое философия? – М., 1991. – С. 144-145.

² Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – С. 66.

Еміграція тут потрохи відцентровується – грубо кажучи – розкладається і навіть "запашок" недобрий чути. Що ж – це життя! Воно ніколи не вкладається в рамки нашої романтики" (лист від 5.02.1925).

"Відцентровування" еміграції – це не тільки масове збайдужіння до політики, до української ідеї на зрізі обивательському, але й "розтягування" й анатомування цієї ідеї численними партіями, які поглиблювали розклад еміграції. Обиватель ще любив зустрічі з поетом на студентських вечірках, академіях, він ще слухав поета, але вже вмів не чути. А партійні боси вчилися робити ідеологічні оцінки поетової творчості. Еміграція швидко перетворювалася на катастрофічно скупе коло одержимих і загал, який своє українство декларував (коли ще декларував) розцяцькованими українськими гербами-завісами на вікнах, як це зробив полковник УНР Поцілуй-Шапко, який тримав у Празі українську ідальню.

У тридцятих роках ситуація в українській еміграції ще більше ускладнилася. Відповідно ускладнилися стосунки між нею і поетом. Їх характер передасть уривок із листа Є.Маланюка до Є.Пеленського: "Щодо Варшави так з нею зв'язаний міцно. І, певно, це добре. Між земляків – мені зле завше. Навіть тут вони так денервують, що стараюся бачитися рідко. Бо Ви ж добре знаєте, що то є – "землячок" наш en masse!" (лист від 3.10.1931). Отой наголос на Шевченковому типі "землячка" знімає потребу коментувати досить гостру оцінку поетом своїх співвітчизників у вигнанні. Є.Маланюкові все важче стає достукатися до їхніх сердець. Його поетичні інвективи на адресу України й громадянства, що так приваблювали десятиліття тому, починають викликати спротив і навіть агресію в пересічного вигнанця, у свідомості якого всі донедавні візії України заступилися ностальгійними видами етнографічного плану. Скупе коло інтелектуальної еліти розтяглося по партійно-групових келіях. Принагідно партійно "приватизувалися" періодичні видання, чітко регламентувалося коло авторів. Будительська позиція Є.Маланюка в новій ієрархізації діаспори влаштовувала далеко не всіх.

Навколо поета все відчутнішою стає стіна відчуження й самоти. Самоти і страждальності від усвідомлення своєї правоти, від розпачу нерозуміння, від несприйняття його ідеї. Проте ситуація народжує не відчай, а зятятість не відступити від обраного шляху. Більше того – не зрадити йому жодним твором, принаймні оприлюдненим.

Середина 30-х років ще більше загострила процес відчуження митця. У 1934 році з'являється друком його "Земна Мадонна", скомпонована

переважно із поезій двадцятих років. Попри те, що збірка виходила спізнено, частина творів уже була відома читачеві, поет бачив її ідеологічно важливою. Проте на нього посилалися негативні рецензії і досить гнівні звинувачення. Вони стали сумною несподіванкою для поета, оскільки йшли, в основному, від своїх просторій з України. С.Доленго (А.Крижанівський)¹ у своїй досить просторій з промовистою назвою статті “Поет тьми і хаосу” був нищівним, некоректним у засобах характеристики і творчості, і особистості поета (далося взнати розходження Є.Маланюка з редколегією журналу “Ми”²). У рецензіях С.Гординського, Ю.Липи поетові дорікалося за вузькість тематики, повторі і навіть за творчу вичерпаність. Прозвучав присуд: він уже “ніколи не дасть нічого несподіваного і нового”³. Львівська газета “Назустріч”, подаючи підсумки літературного конкурсу Товариства письменників і журналістів за 1934 рік, устами В.Дорошенка віщувала: “...Вартий був однієї з перших нагород Маланюк – поет, що видав оце вже четверту збірку й займає в українській поезії своє окреме місце як трубадур національного визволення... Проте остання збірка його, на думку більшості журі, не робить жодного кроку наперед у порівнянні з попередніми, хоч поодинокі вірші є гарні”⁴.

Зрештою, не варто було б так багато уваги приділяти цьому питанню, коли б за ним не стояла проблема глобальніша. Справа в тому, що у частини літературно-наукових кіл еміграції та Західної України поступово зріло концептуальне неприйняття Маланюкової поетики інвективи, його бачення долі України і шляхів її розвитку.

Внутрішній зміст цього конфлікту найглибше розкриває пізніша читата із поетового нотатника (23.02.1941): “Я кажу (до мого народу): – Мусиш бути собою, ц.т. не калікою, а собою – здоровим, природним, повним, не щербатим.

А приходять Н “діяч” і “письменник”, приходять пан Липа, автор віршів, роману, статей і “теорії української раси” і т.д. (йдеться найперше про статті “Українська доба” (1936), “Українська раса” (1937) та книгу “Призначення України” (1938). – Л.К.) і каже:

– Ні, будь собою, так як є ти сьогодні, будь таким, яким ти тепер став, з ранами, з каліцтвом, з щирими хворобами й пороками, з малоросом внутрі душі, з вижертим серцем, з безстрашністю хохла, з задавленою

глупотою – це ж і є ти, і ти є твоя раса, і власне таким ти давав Святославів і Хмельницьких. А Мазепа чи “А.М.” (Лівницький) тож все одно.

І в результаті мене ніхто не слухає. А п. Липу носять на руках. Бо то ж таке приємне і таке “файне”: лежати на власнім гноїщі, а не тривожитися єреміями якогось там маланюка (“москаля”)¹.

Причини неприйняття мистецької позиції Є.Маланюка частиною громадянства, зрозуміло, не лише у протиставленій його позиції концепції “відпорності і наступу раси” Юрія Липи. Частково вони вже пояснені “відцентруванням” української еміграції, тими процесами, які вона переживала наприкінці 20-х та в 30-х роках. Частково вони зумовлені демонстративним розривом Є.Маланюка із Варшавською групою, що об’єднувалася навколо видавництва “Варяг”, журналу “Ми” (справедливості заради зазначимо, що поет таки прислужився проблемі власної самоізоляції). Частково – його підкресленою відданістю Д.Донцову і “Віснику”, як, зрештою, і “втомою” надто радикального, на думку певного кола читацької аудиторії, бачення поетом образу України. Зрозуміло, що західноукраїнського читача не завжди влаштовувала така характеристика України.

Окресливши в найзагальніших рисах окремі аспекти феномена самоти і страждальності, відзначимо, що стан цей не міг не позначитися на особистості та творчості митця. Саме в цей час у його поезії з’являється ще один наскрізний мотив – мотив самоти: “Так пустельно, так порожньо й лунко, Тільки – вітер та самота” (С. 178). А в листах до приятелів частіше зустрічаються рядки на кшталт: “Стан мій досить тривожний і скомплікований: нема де друкуватися. Адже ж, зважаючи на “письменницьку” психологію, Ви розумієте, що перо випадає з рук” (лист до Є.-Ю.Пеленського від 04.10.1932).

Настрій цих слів більшою мірою стосується вже Варшавського періоду життя поета. Між тим, питання ролі двох слов’янських світів (Чехії та Польщі) у його долі теж потребує бодай ескізного висвітлення. Попри те, що Є.Маланюк у Подебрадах нарікає на “емігрантщину” (“Ви щасливий, що сховалися десь у Познані від емігрантщини”) і прагне вирватися з Чехії до Польщі, “бліже к мілому пределу”², саме життя у Чехії було найпліднішим періодом його поетичної творчості. Тут поет мав вдячну аудиторію (ту ж саму “емігрантщину”), українське середовище і досить потужну трибуну для публікації своїх творів.

¹ Архів Б.Маланюка у Празі.

² Листи до Ю.Липи від 05.02; 08.05.1925.

¹ Доленго С. Поет тьми і хаосу // Ми. – Варшава, 1935. – Кн.4. – С. 113-134.
² Див.: Лівницька-Холодна Н. Видавництво “Варяг” // Сучасність. – 1980. – № 11.
³ Гординський С. Чотири реторти лірики // Назустріч. – Львів, 1935. – Ч. 2.
⁴ Назустріч. – Львів, 1935. – Ч. 3.

Переїзд до Варшави в часі майже збігся з процесом поступового згортання українських урядових програм у Чехії та Польщі, завершення якого прийшлося десь на середину 30-х років. І саме цієї пори у Польщі починають наростати хвилі антиукраїнських настроїв.

Можна погодитися з Уласом Самчуком, що “Варшава з її радісними фантазмагоріями величавості та її стигматикою мученичества була для повногрудого степовика своєрідним, ностальгійним відпочинком після походів і боїв на тлі багряних шовків і оксамитів. У кліматі Сенкевича і Пілсудського, у кліматі Дмовського, Грабовського та інших заглоб козак-Мамай завжди знаходив для себе частину Січі...”¹. Проте Польща і Варшава відкрилися Є.Маланюкові й зовсім іншим, дуже важливим для світогляду письменника боком.

У березневному 1933 року числі тижневика “Wiadomości literackie” було надруковано поезію Є.Маланюка “Біля пам'ятника Міцкевичу” в перекладі Юліана Тувіма під назвою “Warszawa”. Львівські “Дзвони” напустилися на поета, звинувативши в написанні “гімна на честь столиці Польщі”². “Новим “тріхопадением” Маланюка назвав вірш Д.Донцов³. А проте за захопленням поета “легендарною владою”, котра зуміла вирватися з міцних об'ємів Російської імперії, критики не прочитали акцентованої характеристики “чорне місто твоє Міцкевич”, рядків: “Бельведер під висп'янськими млами Петербурзьким зітхає туманом” (С. 432). Юліан Тувім робить блискучий і напрочуд точний переклад цілого твору й зберігає змістовне навантаження і тонке нюансування акцентів і цих рядків:

W mgłach wyspianskich Belweder, owiany
Petersburskim tumanem mrocznym⁴.

Безсумнівна для Маланюка спорідненість Петербурга і Варшави, зокрема в їх імперських амбіціях, у їх ставленні до України, цілковито очевидні (порівняймо для певності з рядками твору “До портрета Мазепи”: “Гул погребовий полтавського маршу / Крізь Петербургу затруті тумани” (С.313)). Не помітила цього критика. Але цілком конкретно, надзвичайно болоче лунала ця тема для Маланюка. Через те, що поетові доводилося жити у Польщі, вона майже не знайшла відображення в його творчості. І все ж таки – майже. Бо варто лише вчитатися в цикл “Мазовше”, як тема імперської ментальності польської

влади зазвучить у кожній частині. І це попри те, що остання, 5-а частина циклу так і залишилася лише на сторінках письменникового нотатника. Поет не наважився її друкувати.

*Вже пімщено забріханість і зраду,
Акторський жест в украденім вінку –
Нечутно лиш крізь мжичку листопаду
Зойк Наливайка в мідянім быку.*

*Фатальне місто – кін кривавих жартів
Історії – лжепатетичний жест, –
Тут шулер доручив фальшивій карті
Сумління й честь, апостольство і хрест.*

*І власне тут припало заживати
Похмуру туго осеней і зим,
Шукаючи Шевченків слід крилатий
І вгадуючи Кулішевий дім¹. (13.05.1941)*

Польська тема, тема спорідненості Варшави і Петербурга-Москви, зокрема, в їхньому розумінні України, провідна в нотатниках 1936-1941 років. Власне, нею і розпочинаються записи: “23.10.1936. Ніщо не віщувало доброго. Ані артистична агресія Сенкевича, виразно спрямована на полудневий схід, а не на Москву, ані зловіща назва “малопольськи”, ані вибір тіла незнанного жовніра з побоевиськ галицьких, ані всі ті, дрібні часом, ознаки психічні, що в сумі, одначе, не залишать жодних сумнівів.

Лише Матейко і Бобжинський (почасти Висп'янський), як і Краков взагалі, пробували переорієнтувати агресію ментальності. Даремно: Це є temento для Польщі. Втім, власне, полягає все лихо польсько-українських стосунків, що творять Гордіїв вузол”².

Проблема ця заслуговує окремого дослідження, адже ще попереду знищення понад сотні православних церков у Польщі, закриття шкіл, переслідування українців. Тут же згадано про неї з іншого приводу. Частково ще в польських таборах, частково в підпорядкованих Чехословаччині землях Закарпаття (1925-1928 роки – гостини у родичів першої дружини в селі Порошково), але сповна вже у Варшаві поет на собі відчув справжній дух митрополії і зримо побачив *свою землю колонією*, “відкривши” для себе Західну Україну, на початку 30-х років, коли з'являвся там наїздами. Адже ж будьмо справедливими – не міг

¹ Самчук Улас. На білому коні // Дзвін. – Львів, 1993. – № 1. – С. 40.

² Гімн на честь Варшави. Дзвони. – Львів, 1933. – Ч. 4. – С. 202.

³ Лист до Н.Лівницької-Холодної від 27.03.1933. Матеріали до історії літератури і громадської думки. – Т. 3. – С. 462.

⁴ Див.: Wiadomości literackie. – Варшава, 1933. – № 12 (483). – С. 1.

¹ Архів Б.Маланюка у Празі.

² Архів Б.Маланюка у Празі.

Євген Маланюк цього сповна пізнати свого часу, за короткий відрізок його громадянства в Російській імперії.

Очевидно, картина слов'янського світу буде неповною, коли не зупинитися і на окремих аспектах проблеми – поет і Україна. Батьківщина була постійно в полі зору Євгена Маланюка. Він ретельно відстежував абсолютно всі процеси, що відбувалися в УРСР, часто безпомилково пророкуючи подальший розвиток подій. Наприклад, виступаючи у січні 1929 року в Празі з доповіддю, присвяченою новинам красного письменства в Україні, поет відгукнувся на каяття М.Хвильового: “Хвильовий ще, може, буде каятися не раз, може Політбюро КПБУ його докаїть аж до смерті”¹. А в листі до Ю.-Є.Пеленського від 2 лютого 1932 року письменник пише: “Щодо статей про потойбічних авторів, то я не розділяю думку Вашого знайомого, бо 1) я пишу про людей “абречених” вже і 2) все рівно кожен з інтелігентів українських там дочекається своєї черги (хіба два-три роки тому сподівався Грушевський, що буде в Соловках – NB – я, особисто, був в цім певен!) раніше чи пізніше, незалежно від т.зв. “переконань” і “наставлень”. Політика Росії виразно закреслилася на фізичне винищення інтелігенції, як перед тим “куркулів”. Звернімо увагу: це ще тільки січень 1932 року.

Проте доцільно наголосити на іншому. Євген Маланюк адресував свої поезії в першу чергу материковій Україні. Він був свідомий того, що ці твори доконче потрібні найперше там, як і того, що його поезія таки доходить до співвітчизників. “Правдами й неправдами дістаються наші друки до Києва і там просочуються між громадянство, – писав поет до Н.Лівицької-Холодної (01.06.1929), – напам'ять і в списках, – я це точно знаю. Оповіді хіба про мою невеселу славу: ім'я моє “на юге Рассії” стало синонімом всіх советських жахів. Рідка літ. стаття обходиться без нього”². Подібних прикладів, що засвідчують намір поета адресувати свою творчість великій Україні, маємо доволі. Але тут умисно наведена цитата, яка вже ставала предметом уваги критиків. Зокрема Ю.Шерех, розмірковуючи над нею, говорить, що в процесі літературної дискусії 1925-1928 років ім'я Маланюка “перетворилося із власного на загальне... Чи усвідомлював це тоді Маланюк? Він говорить про поширене вживання цього імені, але не згадує про знання

¹ Маланюк Е. Головні явища сучасного українського життя // Шляхи незалежності. – Варшава, 1929. – Ч. 1. – С. 7.

² Матеріали до історії літератури і громадської думки. – Т. 3. – С. 264.

його творів на Україні. Можливий здогад, що йому не було чуже певне вдоволення “популярністю” свого імені”¹.

Шкода, що акцентується саме цей аспект. Адже ж нижче сам Ю.Шерех наголошує на тому, що літературна еліта таки знала твори Маланюка.

Перелік фактів “знання” доробку Маланюка на Батьківщині зайняв би тут не одну сторінку. І йшлося б не про відомі вже імена – В.Сосюра, М.Хвильовий, М.Зеров, Я.Савченко, Ф.Якубовський, М.Куліш, А.Хвиля, С.Єфремов, Ю.Лавріненко – і факти. Наприклад, Григорій Епик у статті “На поточні теми” виказує достатню обізнаність з поетичним доробком “лисаветградського дячка” Євгена Маланюка.² О.Семененко в листі до поета від 27.3.1957 року пише: “Деся у кінці 20-х ходило по руках і було літературною подією Ваше “Послання”³. Книги Є.Маланюка фігурують навіть у “розстрільних протоколах”. Так у червні 1941 року при арешті Макара Русанівського вилучено “Гербарій” Є.Маланюка поряд з “Патріотизмом” та “Націоналізмом” Д.Донцова, “Проклятими роками” Ю.Клена.⁴

Втім, наголосимо ще раз: принаймні до середини 30-х років поет був свідомий того, що його творчість “правдами й неправдами” таки дістається хай хоч “літературної еліти” України. І ця певність теж була важливим чинником естетичної спрямованості його творчості, що, на жаль, недооцінюють окремі дослідники.

Зрозуміло, що подебрадський та варшавський періоди життя і творчості Євгена Маланюка були багаті різноманітними літературними, культурними зібраннями, академіями. Були цікаві зустрічі та співпраця з митцями Чехії й Польщі. Були захоплюючі видавничі проекти тощо. Про те вже чимало написано. Тут же хотілося дещо узагальнити, а поряд з тим наголосити на певних аспектах життя поета у вигнанні, які не ставали предметом уваги дослідників.

2. Ніщо та суше в художній моделі світу поета

Дослідники поетичного доробку письменника не проминали наголосити на тому, що “у всесвіті Маланюка існує Бог. Він

¹ Шерех Юрій. Скарби, якими володіємо // Сучасність. – 1993. – № 6. – С. 156.

² Пролітфронт. – Харків, 1930. – №1. – С. 11-18.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 638.

⁴ Русанівський Ігор. І знову пам'ять повертає... // Слово просвіти. – 1997. – Ч. 10. – С. 11.

старозавітній. Бог пророків Ізраїля...". Що "у суворій тематиці та дикий... є щось свідомо старозавітне – можна провести багато паралелей між тоном Ісаї чи Єремії та тоном першої збірки Маланюка"¹. Маланюкове "ієреміядство" почасти навіть ставилося йому у вину: "Маланюк був людиною і поетом пози – коли він гримів мало не ветхозавітними ієреміядами проти сучасників у своєму "Посланні", з гіперболізованими пантелеймоно-кулішівськими інтонаціями виклинав спроституйованих, мовляв, предків і саму батьківщину – "повію ханів і царів", "втіху ката і мати яничар"..."². І перший і другий приклади, кожен по-своєму, стверджують, що у Маланюковому "всесвіті" таки був Бог. На жаль, безсумнівна перспективність наукового пошуку в цьому напрямку досі зреалізована недостатньо.

Помітний прогрес у вивченні згадуваного напрямку зроблено вітчизняним літературознавством протягом останніх років. Так О.Астаф'єв, досліджуючи динаміку катастрофізму в ліриці Є.Маланюка, розглядає мотиви тотальних і гіпотетичних катастрофізмів як таких, що вибудовані на біблійних мотивах. Проте автор дещо звужує свій погляд на проблему, зосередившись лише на аналізі апокаліптичної моделі світобачення митця³. Ю.Войчишин, розмірковуючи над світоглядом поета, теж не обминає окремих аспектів його християнського світобачення⁴. Наголошуючи, правда, що лише на схилі літ "віра в Бога поширилася і поглибилася", а релігійні мотиви прибрали "суто християнське звучання". Релігієсофські мотиви поетичної творчості Маланюка (життя і смерть, добро і зло, катастрофізм буття) були предметом дослідження О.Прохоренко⁵, а О.Нахлік обрала темою своїх студій біблійні образи і мотиви в поезії та есеїстиці Є.Маланюка⁶.

І все ж проблема – Бог у системі художньої свідомості Є.Маланюка, – яка не давала спокою науковцям, цілком логічно потребує окремого розгляду в контексті цього дослідження.

Леопольд фон Ранке, розмірковуючи свого часу над першопричинами і закономірностями історичного процесу, наголосив на тому, що в його

¹ Бойчук Б., Рубчак Б. Євген Маланюк (1897-1968) // Координати, антологія української поезії на Заході. – Мюнхен, 1972. – Т. 1. – С. 36, 37.

² Шерех Юрій. Скарби, якими володіємо // Сучасність. – 1993. – № 6. – С. 155.

³ Астаф'єв Олександр. Лірика української еміграції: еволюція стильових систем. – К., 1998. – С. 102-123.

⁴ Войчишин Ю. "Ярий крик і біль тужавий..." – К., 1993. – С. 53.

⁵ Прохоренко О.Ф. Творчість Євгена Маланюка і "Празька школа" українських поетів. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ, 1999.

⁶ Нахлік Оксана. Письменник. Нація. Універсум. – Львів, 1999. – С. 84-97.

основі лежить здійснення Божого плану управління світом¹, а найперше завдання дослідника (в автора – історика) – пізнати цей Божий план. Коли ж спробувати визначити завдання, яке поставив перед собою Євген Маланюк у творчості та історіософських пошуках, то його беззастережно можна трактувати як пошук божого плану стосовно України.

*Дзизьчать параболи епох
І, догорівши, догасають –
Все визначає вічний Бог,
Всьому велить, всього сягає.* (С. 358)

Аби висловлена теза не сприймалася як декларація, спробуємо знайти їй відповідну аргументацію. Для цього ще раз повернімося до аналізованого вже твору "Євангелія піль". Талант, натхнення, базовані на християнській свідомості автора, спричинили його прорив за межі сушого – у сферу абсолютно духовного. З буття у потойбіччя, породивши при цьому новий погляд на себе і суще, не регламентований нормами буття. Наголосимо ще раз поет позасвідомо, несподівано для себе, на хвилі натхнення, отримав одкровення, зробивши перший крок до усвідомлення своєї обраності, свого причастя, свого духовно-суспільного призначення. Це на десятиліття визначило спрямованість його творчості. Сам поет невдовзі у статті "Поезія і вірші" (1935) зазначить, що "творчість є перш за все прорив, прорив духа до звитязства над "дійсністю"². Людині поетизуючій Ніщо (абсолютно духовне) розкривається саме через прорив, наголошує філософ Т.Возняк. "Імператив Ніщо, поклик Божий, Його любов, втрапляючи в нас, розкриватимуться для людини поетизуючої і вибраної тим покликом і любов'ю, так як і Він обраний нами, коли ми Йому віддаємося, віддаємося, не розраховуючи ні на що, бо віддаємося невідомому... Віренню розбудовується в Ніщо, корегуючи тим самим і моральні установалення"³.

Оцей прорив за межі сушого пояснює і "ієреміядство" поета, і загалом картину його поетичного світу. Найперше цікава деталь, яка безпосередньо стосується категорій позасушого і буття. В поезиці Є.Маланюка вони реалізовані образами-метафорами височини і низу. Найчастіше це опозиційна пара з класичним протиставленням сушого-

¹ Цит. за: Прицак Омелян. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Тойнбі Дж. Арнольд. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 2. – С. 372.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 141.

³ Возняк Тарас. Що є мораль? // Сучасність. – 1994. – № 5. – С. 148.

низу з усіма його земними колізіями позасущому-височині – бажаному, меті, мрії, вічності.

*Ми – нанизу в сліпій імлі,
Вгорі – далекі зорі неба.
І недосяжність – вже навів,*

І вічна спрага – вічним болем... (С. 147)

Зрештою, прикладам немає числа, оскільки знову йдеться про наскрізні образи, принаймні в поезіях 20-30-х років. Тим часом цікаво у динаміці поспостерігати за позицією ліричного героя поета. А перед тим варто устами Г.Сивоконя ще раз наголосити, що в Маланюка зв'язок між ментальністю, біографією і творчістю “рідкісно красномовний”¹.

Ще в таборовій поезії “За мармурові мури мрій...” (1922) височина як мрія раптом бачиться йому не поглядом із землі, а візією з неба:

*Так близько вічність. Диха синь.
В орбітах космоса-сонати...
О, коли б міг цілком не знати
Земної чорної краси!* (С. 79)

Розвиває і певним чином закріплює цей мотив (“я” у височині) один із титульних віршів (безсумнівність композиційної продуманості його місця на початку книги очевидна) збірки “Стилет і стилос” “Внизу – землі людська короста”. В молитві до Бога перед брамою вічності ліричного героя твору захоплює “дзвінкий воздух висі”, “міцне вино височини”. Безсумнівна і його причетність до “сині й спокою небуття”, в усякому разі, поет прагне утвердити свого читача у цій думці. Ось тільки з порога брами вічності не дає спокою низ.

*Чому ж часами тут так страшно?
Так зимно диха самота.
Таке тяжке – прозоре брашно,
Так вабить діл і суєта...* (С. 34)

Для поета-емігранта, для людини, безмежно відданої своїй Україні, але відірваної від неї, характерне панорамне, просторове бачення рідного краю, осягнене з висоти, з відстані. Проте це було б дещо спрощене прочитання авторської позиції. Поет, навпаки, свідомо прагне наголосити, що його ліричний герой – обранець висоти і неба.

*Крилю голодний зір за обрій,
Обтятий Богом шестикрил,
Мій лютий плач, мій сміх недобрый,
Всі корчі демонської гри...* (С. 127)

¹ Сивокінь Григорій. Авторська ментальність і біографія у творчості Євгена Маланюка // Дивослово. – 1994. – № 8. – С. 25.

Ось така самопроєкція автора-ліричного героя в поезії “Вітри історії” (1924). Немало й небагато, але, хай і обтятий Богом, все ж серафим, особливо наближений слуга Господній, посередник між Богом і людьми, перший ангельський чин. Очевидно, поета влаштовувала саме місія посередника і найперше – вісника. Людини, що має дати низові нову істину про нього, людини, яка прагне майже неймовірного, нездійсненого – наблизити низ до височини.

Щоправда, оте “обтятий Богом” змушує замислитися. Що за ним? Внутрішній цензор? Отой, що зазвучав ще в поезії “Юрієві Дараганові” (1923) рядками, до яких уже доводилося звертатися:

*Та знаю, що тримавший стилос, –
Стилет тримати не здола,
А так бажалось, так хотілось
Апостольського постола.* (С. 37)

Чи суголосними їм рядками з поезії “Особисте” (1925) з недрукованої рукописної збірки “Чорні вірші”:

*Життям жорстоким, як жорства,
Проходжу трудно, крок за кроком.
Хотілось быть вогнем! пророком! –
Але душа іще черства¹.*

Той, душа котрого “...біля руїн держави” “іще не з’якла, не взялась / Палючим пломенем любові”. Безумовно, й він теж. Та в першу чергу глибинна сутність “обтятого Богом шестикрила” захована у визначенні, даному поетом ще в “Думках про мистецтво” – “геній поневоленої нації є завжди скаліченим Прометеєм”. Як тут не послатись на Пушкінського “Пророка” (1826), ліричному героєві якого теж з’явився шестикрилий серафим, “и внял я неба содроганье”...

*И Бога глас ко мне воззвал:
“Восстань, пророк, и видьжь, и внемли,
Исполнись волею моею,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей”².*

Чи як не згадати розмірковування Т.Шевченка про “присносущність” поета (той, що існує вічно), про митця як посередника між Богом і людьми у творі “Мені здається, я не знаю” (1850):

¹ Архів Б.Маланюка у Празі. Далі посилання за першодруком: Маланюк Євген. Чорні вірші. Публікація Л.Кученка // Вежа. – Кіровоград, 1996. – № 2. – С. 26.

² Пушкин А.С. Избранные сочинения. В двух томах. – М., 1978. – Т. 1. – С. 256.

*Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах¹.*

Тим часом тема обранства небом варіюється поетом і в подальшій творчості. Так, у вірші “Ночі” (1930) ліричний герой ототожнює себе з біблійним героєм Самсоном. При цьому відомий біблійний сюжет найперше підпорядковується задумові наголосити на обставині назорейства ліричного героя – отже, знову богообраності. Як Самсонові було призначено рятувати Ізраїль від філістимлян (Суд. 13: 5), так і ліричний герой усвідомлює себе покликаним на служіння Україні. Але ж одночасно доречно наголосити на не випадковості аналогії: уярмлений філістимлянами Самсон і поет поневоленої нації.

Отже, не варто дошукуватися тут псевдопатетики чи пози. Одночасно митець прагнув надати цим вагомості й переконливості своїй поетичній позиції. А з іншого боку – це ще й спосіб самозахисту, пояснення і виправдання своєї жорсткої позиції в діалозі з низом. А нерідко – ще й поетичний монолог, звернутий до себе, адже життя давало поетові чимало підстав для сумнівів та розчарувань. “Щоденний низ – суворих днів поділля, / Де доля бродить відьмою безкарно” нерідко надиктовував і такі рядки: “І висота, і самота – намарно!”. Розпочавши ними третю частину “Горобиної ночі” (1925), поет у наступній – четвертій – рефреном повторює риторичне:

*Де висота і самота?
В твердій руці несхибний стилос?
Вже за туманами мета,
Яка пекла, яку хотілось... (С. 145)*

У такі хвилини “епічних буднів” з-під пера поета народжувалися і поезії, адресовані собі – поетові та громадянину.

*О, витримать! Затерпи пальці зимні
Держати древно ліру. Тишина.
В далечині туманній, темній, димній
Злилися низина і вишина.*

(“Епічні будні в привидах утопій...” С. 354)

Проблема митця у Маланюка осмислювалася в літературознавстві досить об’ємно. Спробуймо поглянути на це питання крізь призму категорій височини і низу. Погодьмося, що висота вибору митця

¹ Шевченко Тарас. ПЗТ у 12-ти томах. – К., 1990. – Т. 2. – С. 206.

вимагала неабиякої відповідальності. Адже таким чином він виводить проблеми і “прокляті питання” нації й народу на найвищий реєстр звучання. Поет свідомий свого “ієреміядства”, як і покликання творити міф нового Ізраїлю – України. І тут немає жодного місця для фальші – інакше все фарс.

*Він з пекла й грому міст,
В яких пульсує електричність,
Поємою будує міст
Туди – у недосяжну вічність (С. 72)*

Розгляньмо три поезії, які поєднані мотивом молитви: Маємо прямий діалог поета з Богом, часто вживаний у творчій практиці митця. На молитовне звернення поета у творі “Так фосфор пристрасті спалив...” (до 1925) він не знаходить ні відповіді, ні розради. У поезії “Молитва” (1927) письменник уже знає відповідь і просить небо і Господа: “Припонтійським степам породи степового Месію, / Мадонно Диких Піль!”. Натомість зміст і самоадресація “Молитви” 1933 року очевидні:

*Вчини мене бичем Твоїм,
Ударом, вистрілом, набоем... (С.374)*

У Подебрадах (1924-1928) у Є.Маланюка викристалізовується свідомість *найвищої місії слова*. “На хресті слова розіп’ятий / Цвяхами літер” (С. 103), – скаже про себе митець, завершуючи перший рік навчання. Того ж, 1924, року у поетичному маніфесті “L’art poetique” “неустанний хімік слів” визначить мету свого поетичного слова – наблизити, піднести низ, що “здіймається диким зіллям”, до прозріння, до пізнання себе самого, свого і Божого шляху у світі, до неба-височини. Наголошуючи згодом, що “...Той, хто посилає іспит”, “диригент і компоніст” не лише світових катаклізмів і пожовклого листка, але відгучний

*І в віршах мого пеану
Степам неплодної землі.
 (“Послание”, 1925-1926)¹*

А в поезії “Марії Башкирцевій” (1927) Є.Маланюк конкретизує своє розуміння сутності і призначення слова, яке відкрилося йому (“Мені крізь згарища століття, в чорнім димі, / Вже прозоріють / Пломінні контури, ще людям невидимі, / Здійсненні мрії”), одночасно вказуючи на джерело свого натхнення і шлях до одкровення, до “свята духу” для “витоптаної ордами Еллади”.

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 462-463.

*І знаю –
Новий Бетховен
Громами й бурями продиригує
Нову Сонату Патетик.
І от – широким рокомом барокко
Враз д'горі, в синь, в зеніти Бога-Слова
Вогненним святом духа завирує
І вибухне ХХ вік! (С. 251)*

Отже, проблему “непідлеглої небу землі” (С. 212), що “регочеться з неба і Бога” (С. 196), поет прагне підняти до висоти вічних істин Бога-Слова і Слова-Бога. З позиції поетового самоусвідомлення (височина) виростає змістовна наповненість, дієвість, сутність його слова-зброї у царині творення українського духу, що зазвучала в багатьох його поезіях, і зокрема, в часто цитованих рядках з “Напису на книзі віршів” (1925).

*Напружений, незломно-гордий,
Залізних імператор строф, –
Веду ці вірші, як кагорти,
В обличчя творчих катастроф. (С. 130)*

Цікаві міркування в контексті заявленої проблеми богообраності таланту знаходимо у листах Т.Шевченка: “Творчістю називається велика божественна тайна, і... завидний жребій великого поета, великого художника. Вони браття наші по плоті, але вдихновенні свище, уподобляються ангелам Божим, уподобляються Богу і до них тільки відносяться слова пророка: їх тільки створив він по образу і подобию, а ми товпа безобразна і нічого більше”¹. Думається, що таємниця творчого акту осмислювалася Маланюком саме в такому емоційному реєстрі.

Нарешті, у багатьох творах Маланюка всесвіт Бога розгорнуто в традиціях Старого Заповіту. Ця умисна, свідомо акцентація, безсумнівно, продиктована *разючим збігом тотожностей*, які після вимушеної розлуки з Батьківщиною відкрилися поетові з біблійних книг пророків, з історичної долі народу ізраїлевого й народу українського. Чим глибше письменник пізнавав, осмислював причини національної трагедії України, тим очевиднішими і прозорішими ставали названі аналогії. І це стосується не тільки, скажімо, концептуального – першопричин кари народові юдейському, спустошення землі його, зруйнування святинь, полону вавилонського тощо. Але й дрібних деталей на кшталт нашестя північного сусіда (“з півночі виростає зло на всіх мешканців землі” (Єр. I: 14). Між тим, і це не головне. Найважливіше

¹ Киевская Старина. – 1887. – Т. XVIII. – С. 291.

те, що осмислення історії, викладеної пророками, їхнє бачення причин гріховності богообраного народу, допомогла поетові збагнути історичну драму народу власного.

Мотив тотожностей у долях українського та єврейського народів не новий в українській літературі. Він відізнався ще у творчості поета-романтика А.Метлинського; в його лірико-філософській медитації “М.М.М.” (1844), історичний Вавилон, “що огид / Бо він топгав чужії діти”¹, прозоро спроектовується автором на Вавилон-Росію, а за “нашим Єрусалимом” прочитується Україна. Безсумнівно, Є.Маланюк цього твору не знав, оскільки він так і не був надрукований. Зате добре був знайомий з інтерпретацією Святого Письма і, зокрема, відповідних мотивів Т.Шевченком, причому прочитання їх поетом було саме через призму проблем національно-духовного життя українського народу. Звісно, був знайомий з біблійними ремінісценціями Лесі Українки, з приводу яких М.Євшан писав: “Те все мусить вичитати і до себе віднести сучасний українець – з творів Лесі Українки. Бо для кого ж писані такі твори, як “Вавилонський полон” або “На руїнах”, про кого пише вона, зображуючи протрацію, духовну розтіч та рабство гебреїв “над вавилонськими ріками”?”². Знав Франкового “Мойсея”, поему, в якій розробка біблійного сюжету найґрунтовніше віддзеркалила стан національно-духовного та соціального життя України початку ХХ століття.

Є.Маланюк, безперечно, спирався на досвід попередників. Проте, на відміну від Лесі Українки та Франка, у його творчості майже відсутні послідовні розробки біблійних сюжетів, переспіви, прямі ремінісценції, інтерпретації текстів Біблії, як, наприклад, “Вавилонський полон”, “Плач Єремії”, Саул”, “Самсон” та інші у Лесі Українки або “Мойсей”, поезії “З книги пророка Єремії” у Франка.

Є.Маланюк свідомо відмовляється від шляху, на якому попередниками вже було чимало зроблено. Натомість, його потужне опертя на Книгу Книг вибудовується на посиланнях читача до історій зі Святого Письма і сформованих на їх основі у його (читача) свідомості біблійних істин. Наприклад, подаючи рядок “Наш хмурий Бог нас вивів і покинув...” (“Еміґрація”, С. 125), поет дає могутній поштовх читачеві для асоціацій неволі української зі знайомим сюжетом виходу народу Ізраїлевого з єгипетського полону. Відсилання читача до цього ж сюжету

¹ Могила Амвросій, Галка Іеремія. Поезії. – К., 1972. – С. 123.

² Євшан Микола. Леся Українка // Євшан Микола. Критика; Літературознавство; Естетика. – К., 1998. – С. 162.

вгадується і в поезії “Пам’яті Куліша”, щоправда, у ньому цей мотив глибше філософськи осмислений. Тут уже немає посилання на Мойсея, “що нас післав в туман”, як у шойно цитованому творі, але безсумнівний перегук не лише із фрагментами історій виходу з полону, але й загалом із глибоким змістовним наповненням Біблії:

...Тим простиш, тим страшніш мені в очі
Насувається шлях Куліша.

Він змійтється, протоптаній мукою,
Одкриває самотні сліди,

Він отруйно сичить гадюкою:

– Хочеш? – виведу. Стань – і йди. (С. 43)

То не випадково вжита множинна форма “історій”, оскільки в цитованому уривку волею автора поєднані обидва виходи з полону. “Малоросійський Єремія” – Куліш, – який бачиться поетові пророком з часів вавилонського полону, і ремінісценція сюжетного мотиву з книги Вихід у рядкові: “Хочеш? – виведу. Стань і йди”. Адже це вже інтерпретація Мойсеевих слів до своїх співвітчизників з часів єгипетського полону. У цьому ж ряду варто згадати і наведені вище приклади про назорейство та “обтятого Богом шестикрила”.

Маланюкові, безсумнівню, ближчий Шевченко, який часто вдавався до переспівів та інтерпретацій текстів із Біблії, але при тому вся його творчість, “фактично, весь “Кобзар” не що інше, як **бесіда зі Всевишнім**”¹. Так само і Євген Маланюк в основу естетичної концепції своєї творчості, зокрема, бачення долі України (а творчість поета між двох іходів суворо регламентована ідеологією націєтворення), поклав осмислення біблійних морально-етичних категорій **кари, переступу** (гріха) і **покаяння** (шляху спокути).

Цитований уже Л. фон Ранке наголошував, що тільки пошук Божого плану дасть можливість знайти відповідь на запитання: “Як це сталося?”. Євген Маланюк саме через дошукування Божого плану стосовно України зумів знайти відповідь на “прокляті питання”. При цьому вони, власне, і творять умовну пару з провідними для міжвоєнної творчості поета мотивами:

“Як сталося?” – кара;

“Що ми за народ? – переступ;

“Що робити?” – спокута.

Зрозуміло, що прийшов поет до цього не відразу і на перших порах підсвідомо. Натомість згодом цей біблійний шлях до істини став творчим

¹ Пахаренко Василь. Незбагнений апостол. – Черкаси, 1994. – С. 47.

принципом поета, і віддзеркалився навіть у композиції збірок. Коротко підсумовуючи, варто наголосити на окремих аспектах проблеми:

• Плетениця життєвих катастроф і еміграція актуалізували у свідомості та світогляді поета засади віри й зумовили глибше повернення до світу Біблії. У вірі він знаходив духовну свободу взамін окраденості вигнання. З іншого боку, у пошукові опори у Біблії віддзеркалилася закономірність шляхів світової літератури – у період національних потрясінь звертатися до віри.

• Осмислення долі народу крізь призму вічних біблійних цінностей, через призму християнської ідеї, через віру – виводить цю проблему на найвищий рівень її осягнення. А з іншого боку – автор свідомо прагне через ідею християнську відродити віру та *ідею України*.

• Святе Письмо дає митцеві відпрацьовану віками систему усталених поглядів на світ, яка стає для нього відправною у пошуку істини для себе і для свого народу.

• Як “поетизуюча людина”, Є.Маланюк знаходить у діалозі з Книгою Книг обґрунтування власної місії обранства й “апостольства” на ниві слова й виправдання характеру бачення ним свого народу і його долі.

3. Мотиви кари, переступу та спокути у поетичній творчості Є.Маланюка

Очевидно, сама постановка питання може викликати питання. Чому, наприклад, саме названі мотиви визначені як провідні у творчості Євгена Маланюка між двома іходами? Адже досі дослідниками віддавалися пріоритети історіософським пошукам, реалізації ідеї українського Риму, дослідженням катастрофічних мотивів (О.Астаф’єв), мотивам “кохання й жінки, краси і дії, поезії й поета” (Б.Рубчак)¹ тощо.

Перший аргумент на користь запропонованого бачення визначальних мотивів у творчості поета той, що названі морально-етичні біблійні категорії вбирають у себе пропоновані дослідниками перелічені вище мотиви творчості Є.Маланюка. По-друге, і що важливіше, – названі мотиви кари, переступу і спокути самим поетом покладені в основу його мистецького бачення світу між двома іходами. Це його художня концепція, його свідомий вибір – підпорядкувати свою творчість саме такій логічній схемі. По-третє. Саме життя змусило поета спрямувати свою музу на служіння справі націєтворення, “соборності”. І саме запропонована схема якнайповніше віддзеркалює (скористаймося

¹ Рубчак Богдан. Потала нешадних спраг. Про ранню поезію Маланюка // Світovid. – Київ – Нью-Йорк, 1997. – Ч. 4. – С. 58.

формулою Б.Рубчака) “планове перетворення плинного життєвого досвіду в постійні об’єкти поетичного мовлення”¹. Нарешті, по-четверте, Кара, переступ та спокута – це дійсно “постійні об’єкти”, наскрізні елементи поетичного світу письменника. І хоч найуживаніший, найчастотніший загалом у всій поезії між двох іходів образ-символ кари, а наступні два зустрічаються рідше, точніше, рідше називаються поетом, вони передбачувані внутрішнім кодом домінуючого образу-символу кари.

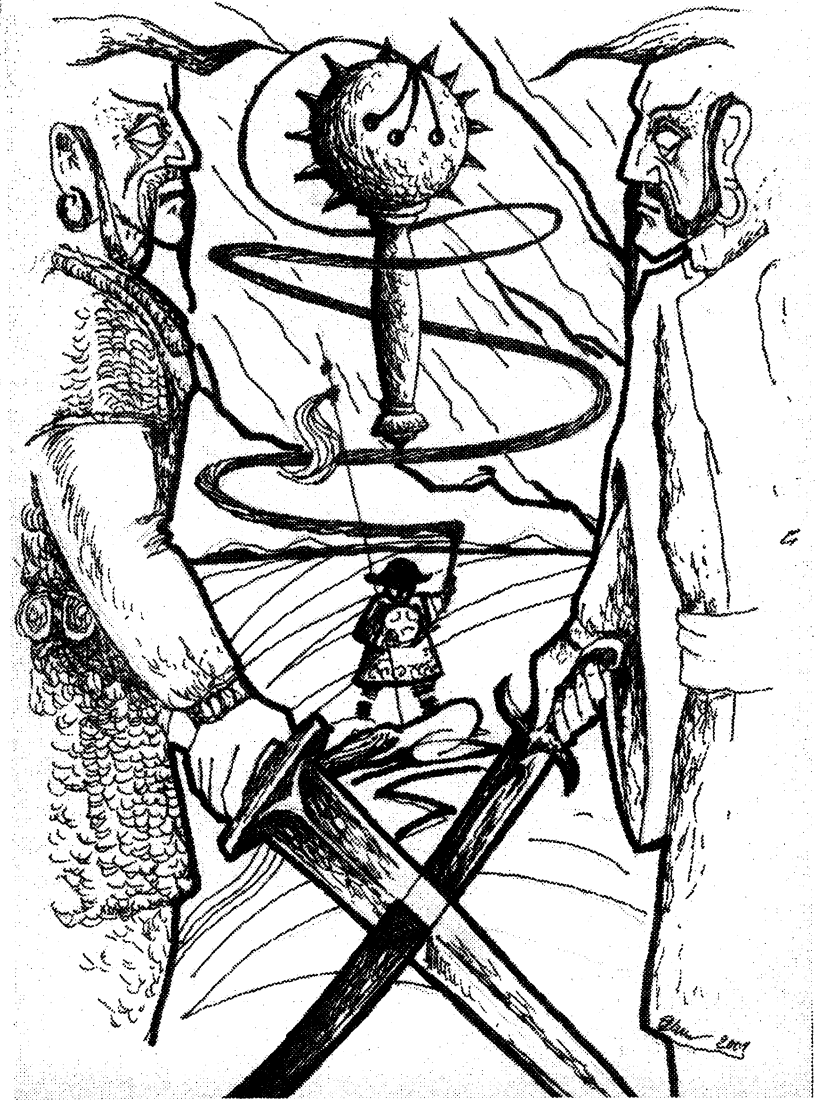
Названі морально-етичні категорії нерозривно пов’язані між собою і взаємозумовлюють одна одну. Інколи просто неможливо провести між ними межу. Наприклад, покара полоном, неволею одночасно прочитується і як гріх, переступ. Адже у Біблії неволя – гріх. І все ж спробуймо простежити еволюцію кожного з названих мотивів у поетичній творчості Євгена Маланюка.

3.1. Кара

Мотив покари, прокляття, гніву Господнього прямо присутній у кожному третьому вірші з доробку поета міжвоєнної пори. А опосередковано розвинутий Є.Маланюком майже у половині творів зазначеного періоду. Тож найперше потребує з’ясування сам феномен кари у світогляді поета. Витоки його легко знаходимо в атмосфері кари у світогляді поета, коли “в горобині ночі, коли страшно / християнського дитинства поета, коли “Карало небо, я молився Йому” (С. 243). Акцент на цьому не випадковий, оскільки розмірковування над феноменом кари як світоглядною категорією має пояснити й очевидну на перший погляд алогічність першості кари у логічному ланцюжкові з переступом і гріхом. Відповідь на це питання захована у феноменології віри, отже, у тому, що людина усвідомлює в переживанні віри. В еволюції релігійної свідомості саме кара (страх покарання, мотивація нещастя, незгод, навіть першопоштовх усвідомлення віри часто народжуються зі страху кари: а раптом Він таки є?) була завжди первинною. Про це писав ще Лукрецій, пояснюючи причину походження віри: *timer fecit deos* (страх породив віру).

Тож трагедія поруйнованої віри в казку Української державності, разом з усім комплексом бід, які впали на старшину Маланюка і його побратимів, логічно пояснюється поетом у зазбруччі традиційною першореакцією на будь-яку біду – кара.

¹ Рубчак Богдан. Потала нещадних спраг. – С. 55.

*Носив навік єдину віру,
Що знову казка задзвенить,
Та зимним подувом Сибіру
Життя скарало навіки.* (1920. С. 81)

Типовий зразок емоційної оцінки біди з традиційними її (оцінки) складниками:

- це нас покарано – “життя скарало”;
- і скарано без вини;
- і покарано зовнішнім чинником – “подувом Сибіру”.

Така пильна увага до раннього восьмирядкового вірша не випадкова, оскільки перелічені складові не просто відображають психологічну першооцінку мотивації людиною біди – мене (нас) покарано – без вини моєї (нашої) – винен хтось. Тут подано логічну схему для подальших спостережень над осмисленням митцем мотиву кари у власній творчості.

До речі, мотив кари, зазвучавши спершу в ранніх поезіях (“Носив навік єдину віру” (1920), “За шал жагучої жадоби” (1920)) лише як вияв емоційної оцінки, актуалізується в творчості поета 1923 року, коли життя поставило перед ним “вічні питання”. Саме цей рік, точніше, останні місяці перебування Є.Маланюка у Польщі, започаткували шлях осмислення кари від емоції до філософського усвідомлення її першооснов. Він став визначальним у наступні десятиліття, давши відповідь на “прокляті питання” і допомігши пізнати глибинну сутність **вини** (чи була вона? чия?) та її першопричини.

Спостереження над художньою реалізацією мотиву кари в період таборової творчості Є.Маланюка дає підстави зробити певні узагальнення.

1. Пошук відповіді на запитання “як сталося?” повернув поета до проблеми кари. Не випадково першими рядками, які відкривають книгу і з якими Євген Маланюк мав прийти до читача дебютною збіркою “Гербарій”, стали саме ті, що трагедію краху Української держави, драму еміграції десятків тисяч творців і захисників цієї держави подають не інакше як кару:

*Покарано... На наші кров і піт
Прийшла орда. Лишили олтарі ми.
Шукаєм путь в туман незнаних Римів
Врятовані від варварських копит.* (С. 76)

2. В останній таборовий рік мотив кари з особистого, притаманного лише ліричному героєві (мене “життя скарало” (С. 118), мені “вогненна кара крил блисне” (С. 78)), переноситься не тільки на увесь загаль

еміграції, а й стає критерієм характеристики долі України, її народу загалом. Україна покарана, вона несе “страшну покуту” (С. 115), вона покарана своєю Голгофою (С. 117), її шлях – це поступ “навік проклятим полем” (С. 119).

3. Мотив покараності України ще тільки апробується в таборовому періоді, але вже тоді вимальовується його спрямованість від психологічно продиктованої емоційно-оціночної категорії, до руслу християнської традиції, до опертя на асимільовані літературною традицією біблійні сюжети. Так, покарана Україна асоціюється у Маланюка з Голгофою, хоч одночасно звучить докір: “Якого ж ще тобі Сінаю, Мадонно дикая степів?” (С. 120). Зрештою, в цитованих чотирьох рядках із вірша “Покарано... На наші кров і піт...” переплелися і відомий біблійний сюжет про залишення ізраїльтянами Єрусалиму (“лишили олтарі ми”), і сюжет античного автора про пошуки “незнаних Римів”.

4. Роздуми над карою Україні вже в таборовій поезії сусідять із першими спробами пошуків її першопричини. Їх діапазон – від “демона зла”, найузагальненішого втілення злого начала на землі, що “б’є останню карту, перемагаючи добро” (С. 37), до “хижацького сходу” (С. 123), який кілька віків господарює на Україні. Вочевидь, у таборах ні друга частина із “Псалмів степу” (“Ні, Ти – не мати!..), ні “Сни” з рядками:

*Чужим богам приносиш жертви,
Весталко самозгуб-пожеж,
Та сум тяжкий, відвічно мертвий
На грудях камнем березеш* (С. 120), –

ще до кінця не усвідомлювалися самим поетом в низці першопричин кари.

5. Так само окремими творами ледь намічався поетом і шлях спокути для України. Його визначення було складнішим, ніж усвідомлення митцем свого призначення. Наприклад, чотири строфи вірша “Біль” побудовані на риторичних запитаннях, спрямованих на “воскресіння” України, на її “повстання”, “помсту”, “жагу кари”. Проте наголос на приреченості покари України (небом) залишається домінантним:

*Осіньне небо з-поза хмар
Лиш дивиться байдужим зором,
Та ворон пророкує: “кар”
Понад покараним простором.* (С. 121)

У Подєбрадах мотив кари стає домінантним у творчості Євгена Маланюка. У формулі “покарано – без вини – кимось” Бог з’являється

не на підсвідомому рівні, а як першопричина. Біда України – то кара Господня. Доля України, трагедія її невідбуття подаються поетом через призму біблійної історії єврейського народу. Таким зразком старозавітного мислення письменника стала третя частина циклу “Еміграція” (1924):

*Наш хмурий Бог не став нам оборонцем,
Він присудив горбату путь скорбот.*

*Наш хмурий Бог нас вивів і покинув,
Без Мойсея нас післав в туман,
Ми клянемо вже навіть ту годину,
Коли приснився сон про Ханаан.*

*Вже раб кричить, вже мріє раб минулим.
Вже йде назад в єгипетську тюрму. (С. 125)*

І хоч цитовані строфи з поезії продовжують осмислювати ту ж таки тему “залишених олтарів” 1920 року, трагедію української революції, включно з її причинами і наслідками (“ми клянемо”, “вже мріє раб минулим”), хоч у них помітний акцент на долю еміграції, все ж за Божим присудом “горбатого путі скорбот” ховається не тільки історія 1917-1920 років, а вся історія України. А код Божого присуду став основним у її відтворенні поетом. Того-таки 1924 року поет визначить і хронологічну відправну прокляття народу українському, віднайшовши її аж у далекій історії створення полянами першого слов’янського об’єднання – Кюявії.

*Прокляттям, прокляттям ця назва,
Це світле і тихе “Поляне”,
Мешканцям залитої кров’ю
І п’яної кров’ю землі... (С. 225).*

Ми ще повернемося до цих рядків. Тепер же необхідно визначити смислові акценти мотиву кари в художній палітрі Є.Маланюка та розглянути їх, виокремивши такі проблеми:

1. Проекція біблійної кари Господньої ізраїльтянам на долю України.
2. Поетове пророцтво: “Україна каратиме”.
3. Я покараний, я караю, я віщую кару.

Першим цілком закономірно названо *реактуалізацію мотиву біблійної кари стосовно України*, оскільки саме він був покладений в основу концептуального бачення поетом історичної долі, сучасного стану і перспектив його Батьківщини. Зрозуміло, що тотожності в

старозавітних оповідах про долю Ізраїлю з долею України продиктували митцеві й основні напрями реалізації біблійного мотиву кари:

1. Вигнання із власної землі.
2. Позбавлення Божого благословення.
3. Покара полоном, рабством духу і нашестям чужих народів.
4. Покара степом, простором, суходолом.
5. Кара за вину, переступ народу України.

Мотив *покарання вигнанням* та позбавленням святинь рідної землі прямо присутній переважно в поезіях таборового періоду. У подальшій же творчості він значно рідше називається, але так само потужно пульсує. Присутній найперше в емігрантській свідомості поета-вигнанця. Наприклад, у цитованому вище вірші “Еміграція” кара вигнанням зреалізована у двох площинах. З одного боку, це лінія ліричного героя, який “азнав вже біль наруги” і тільки “на чужинних бруках”, йому сповна відкрилася краса Батьківщини, але навіть його думки – бранки полону, яким “В простір (України. – Л.К.) немає вороття”, а з іншого – трагедія кращих національно свідомих сил України, приречених на вигнання. Свідомість покараного, свідомість вигнанця диктувала поетові інкєтиви супроти “хмурого Бога”, який “не став оборонцем”, який “вивів і покинув”. А пам’ять про слабкість і неузгодженість дій керівників української революції, як і стан провідників, еміграційної еліти (“Лідери” існуючих “партій” – ганебно самоумертвляються (наприклад, Липинський з своєю передмовою до “Бр.-хліборобів”), – з листа Є.Маланюка до Ю.Липи від 12.11.1926), народжують рядок про відсутність українського Мойсея.

До тези емігрантської свідомості митця ми ще повертатимемося. Тепер же ще раз звернімося до двічі акцентованих рядків про “хмурого Бога”. Він не “став оборонцем”, він “вивів і покинув”, він присудив “горбату путь скорбот”. У цих рядках не лише неодноразово використовуваний поетом прийом опозиції до Бога, започаткований ще пророками. У першу чергу тут чуємо свідомо зроблений наголос на тому, що *нас позбавлено благословення Божого*. Ми земля, країна, люди, від яких відвернувся Бог. Це найжорстокіша кара. Щоправда, до середини 20-х років поет тільки наголошує на цьому, не намагаючись з’ясувати причини такої тяжкої кари: “І Бог за хмарами не чує / Як ворог по степах кочує...” (1920. С. 111); “Забуло небо землю знов...” (1922. С. 96); “Де ж неба мертвого обіти?” (1922? С. 56) та ін.

Думка про позбавлення Божого благословення по-своєму

реалізується поетом ще в рядках із третьої частини “Євангелія піль” про нездійснену зустріч з Христом та помислом, спрямованим у майбутнє – “жагу ж зустрінути Месію / Водю днів не утолить” з “Вітрів історії” (С. 127) тощо. Земля ж і народ позбавлені Божого благословення – прокляті, покарані. Поет визначив цей стан рядком: “І живем за межею прокляття, / І чекаєм даремно і вперто” (“Полин”. С.132). У цьому рядкові найголовніша ознака бачення поетом рідної землі – за межею прокляття. Зрештою, ми повернулися на круги своя, оскільки в теології прокляття “у Біблейському вживанні означає слово протилежне слову благословення. Під прокляттям в протилежність благословенню розуміється позбавлення благословення і засудження на бідність”¹.

Згаданий уривок із “Еміграції” – це закономірна ланка на шляху еволюції мотиву кари в системі художньої свідомості Євгена Маланюка. Йдеться не лише про акцент Божого “присуду горбатого путі скорбот”. Якщо в поезіях визначального для становлення митця періоду літа-осені 1923 року покара України подавалася переважно як найсуттєвіша риса її одномоментної емоційної характеристики поетом-вигнанцем (кара “лютим полоном” (С. 115), “Ти йшла навкі проклятим полем, / Й до стіп чорнозем прилипає” (С. 119), “Ні. В ніч зійшла Твоя зоря” (С. 121)), то “Еміграція” зводить воєдино лінії “я”, “ми” покарані і “покарана Україна” (“Наш хмурий Бог нас вивів і покинув”). Одночасно у творі з’являється новий образ. Окрім “я” і Ти (Україна) з’являються “вони”: “Вже раб кричить, вже мріє раб минулим. / Вже йде назад в єгипетську тюрму”. І ця диференціація образної системи – “я” (ліричний герой) – Ти – “вони” (найпоширеніша персоніфікація низу) – у міжвоєнній поезії Є.Маланюка буде збережена і розвинена.

У середині 20-х, зокрема в 1925-1926 роках, мотив прокляття стає домінантним, що витворює вже згадувану **систему** художньої моделі поетичного світу Є.Маланюка: **доля України зумовлена карою; історіософські пошуки дають відповідь на причину прокляття – переступ; поетові інвективи мають спонукати до спокути**. Таким чином, мотив покари переступає часові межі трагедії української революції і стає часопросторовим критерієм наскрізної синтетичної оцінки історії і долі України (“Бог не пожалував віка: / Вже сім століть ця епопея – / По кам’янистих ташликах...” С. 234).

Констатація факту кари у таборній творчості, хай навіть із досить прозорими аналогіями до біблейських сюжетів, тепер доповнюється не тільки розширенням сюжетних варіацій кари (рабство душі, полон,

¹ Біблейская энциклопедия. – М., 1891. – Т. 1. – С. 582.

прокляття суходолом тощо), але й поетичним осмисленням її сутності і причиновості. При цьому нерідко поет намагається досягти цього матеріалом одного твору, а схема “кара-переступ-спокута” служить своєрідною композиційною основою для нього. Прекрасною ілюстрацією цьому можуть стати поетичні цикли чи твори “Полин” (1925), “Поліття” (1925), “Чорна Еллада” (1925), “Проклін, проклін степів чорнявим долам...” (1926), “Діва-Обида” (1926) та інші. Зупинимося на розгляді окремих із них.

Збірку “Земля і залізо”, скомпоновану автором із творів, написаних у 1925-1926 роках, відкриває поетичний цикл “Полин” (С. 131-134). У першій-третьій частинах поет подає портрет України, *покараної полоном, рабством духу, нашестям чужих народів*, від сучасності до княжої доби: “Так тепер – зі Сходу на Захід, / Як тоді – із Варяг у греки”. Який же він? “Розстаньдорога орд”, “божевільна блудниця”, “похотлива скитська гетера”, “перекохана мандрівниками”, яка байдужа до своєї долі. Кількасотлітня неволя її “не стомила”. Рабство духу, передане поетом через летаргічний сон “вікової отрути”. Україна не подає ознак “ні життя, ні смерті”, “ні вітру, ні хвилі”. Бо вона, підсумовує поет, “за межею прокляття”, вона за межею Божого благословення. В останній строфі другої частини вибудовано альтернативу Україні – “збутися”: “Під тобою килимом – парча пшениці, / Над тобою єдвабною неба – синь...”. Проте для неї краще гріх солодкого полону й неволі.

У четвертій частині об’єкт художнього осмислення – останній відтинок історії України – трьохсотлітній полон Московський. Тема досить потужно розроблена у поетичній творчості письменника. “Тула державна диба”¹ Росії бачилася поетові як найлютіше зло України й тяжка покара полоном і рабством (“Як не калічила Москва...” (С. 71). Теза зовнішнього ворога, такого собі українського варіанту ассирійського полону, реалізувалася образами “хижацького сходу”, “монгольського кнута”, “сутінню російської мли”, Росії, Москви, Петра. У четвертій частині “Полину” “Мідний Вершник”, що увібрав у себе риси Петра і Леніна, об’єднавши таким чином історичний час та історично, здавалося б, різні епохи, торжествує над поетовим краєм:

*І знову, знову Вершник Мідний
Над бруками з твоїх кісток,
Пускаючись в галоп побідний,
Заносить мідне копито.*

Проте образ зовнішнього ворога, проти якого поет у багатьох своїх

¹ Маланюк Євген. Поезії. – Нью-Йорк, 1954. – С. 142.

творах закликає повстати, акцентуючи на ньому як основному злі України, не підміняє і не заступає собою ворога внутрішнього. Він присутній у цій же четвертій частині: “Тут ті ж невільники злиденні, Тут та ж сліпа і рабська кров”. Отже, змінюється адресат поетового послання. Довершується недомовлена думка гріховності самої України з цитованої вище останньої строфи другої частини. Як Україна не дослуховується до поклику едвабного неба, так її “невільники злиденні” не збагнуть весни пробудження, не впіймають подуву історичного вітру:

І тяжко стогне раб відвічний.

Даремно клекотить весна

І віє вітер історичний:

Він знов не чує і не зна.

До речі, той “історичний вітер” досить часто зустрічається в поезіях Є.Маланюка. Має він потужний асоціативний ряд і конкретне розшифрування. Звернімо увагу: у поезії “Десять там місто...” (1927) “весна” і “вітер” теж об’єднані: “О, вітре весняний! Ти з Біблії? З Євангелій?” (С. 195). Чи у поезії “Tertia vigilia” “Тне вітер Старого Заповіту, / Рве вітер Апокаліпси” (С. 355). У Біблії вітер з бурхливого бурю супроводжує теофанію – богоявлення. Так Бог з’явився Мойсееві в неопалимій купині (Вихід гл. 3:2-4), на горі Сінай (Вихід гл. 19: 16-18), Йову – з бурі (гл. 38: 1), Ізеєкілю (гл. 1: 4). Є в поезіях Маланюка і вітер – антипод історичному. Це “дикий вітер” з поезії “Відвіку покарано степом...”. Він як присуд “сну вікової отрути”, як присуд довічної неволі.

У нашому ж тексті весна й вітер пророкують благословення землі та людям, тільки ті його не хочуть чути. Вони відмовляються бути, відбутися народом і нацією, тим самим чинячи переступ, накликаючи на себе кару, прокляття за вину.

Нарешті п’ята частина “Полину” – пророцтво нової бурі (історичної), пророцтво звільнення, пророцтво спокути. Звучить воно, як і в більшості названих та не названих творів, від імені ліричного героя:

І знаю: буде. Знаю: вдарить.

І знов, і знов хитнеться світ,

І прокривавить гімном кари

Непереможний заповіт.

Отже, кара в цьому циклі й у переважній більшості творів періоду між двох ісходів виступає стрижнем поетової концепції історичної долі України. Це домінанта, що пояснює власне прокляття в усіх його виявах. Вона ж подає і пояснює переступ як першопричину кари – ви не хочете бути собою. Не зовнішній ворог винен у всіх ваших бідах, “а ваша сліпа і рабська кров” (детально зупинимося на цьому в частині 3.2. Пере-

ступ). І кара у поета – єдиний і універсальний чинник спокути, збавлення. Звучить імператив: перемажи, покарай у собі раба, збудься державою, покарай ворога зовнішнього тощо.

Звернімо увагу, як у цій поезії накладаються пропоновані нами вже моделі художнього світу поета і вічні питання. Перша-третья частини – анатомія кари (відповідно Ти, Україна), а за ними перше із “проклятих” питань – “як сталося?”, четверта – адресація переступу, отже, “вони” та відповідь на питання “що ми за народ?”, п’ята – пророцтво спокути за ним “я” і третє запитання – “що робити?”. Одночасно цей твір загалом віддзеркалює логічну схему композиції значної групи творів поета, щоправда, у різних варіаціях і в різній послідовності, інколи з пропуском чи неповнотою розкриття якоїсь із частин чи об’єднанням в одній кари та переступу. Зрештою, наголосимо ще раз: усі три біблійні морально-етичні категорії нерозривно пов’язані між собою і наша спроба їх окремішнього розгляду умовна.

Наприклад, поетичний цикл “Поліття” з цієї ж збірки “Земля і залізо”. Перші три частини, як і в попередньому творі, з допомогою традиційних для поета, максимально сконденсованих образів-символів (“Весна. Жита. Довершеність поліття”; “Пізня осінь – проказа...”. С.157) подають портрет покараної України:

Кошавий голод. Згарища руїн.

В тобі одній – хвороби всіх країн,

І на тобі – прокляття всіх прокльонів... (С. 158)

Одночасно друга частина двома останніми строфами повертає читача до причин, атестуючи нашу (рідше вживане поетом “ми” як варіант “вони”) гріховність “срамотним безсиллям” та дрібністю “в своїх добрі і злі”. Узагальнюючи при цьому цілком прозорим рядком: “Затихло все під димним чадом зрад”. Оце ключове “зрад” асоціативно відгукується переліком болючих фактів історичних зрад із усвідомленням найпершої зради – зради покликанню бути народом.

Тим часом, ніби полемізуючи з цитованими рядками про “хвороби всіх країн”, поет у четвертій частині вдається до філософського роздуму еклезіастівської спрямованості: минає все. Минули Вавилон і Ассірія. Кожному дневі болить “лиш його злоба”.

І, відповідно, у 5-6-й частинах маємо цікаву трансформацію поетового “я” у руслі “злови дня”, варіації вічного питання “що робити?” – “що мушу робити я?” (“ти”, “вони”). Поет вдається спершу до самоадресації: “О, будь як муж! О, будь як плуг / Врзайсь в її ріллі жіночі”. Але вже в шостій частині “ти”, адресоване ліричному героєві,

переадресується в “ти” як варіант “вони”. Увесь пафос звернення підпорядковується думці “чересло обернути на ніж”, щоб “твої ковили” (України) заступилися “парчею пшениць”. До речі, п’ята частина розпочинається рядком, що логічно підсумовує еклезіастову мову четвертої частини: “І все ж живи з оцим знаттям...”. Не знанням, а саме знаттям. Це свідомий наголос на чомусь вищому за суто знання, відповідно на посвяченість автора у вищі істини, відкриті височиною, що й зумовило пафос обох частин.

Традиційною в смислово-оціночному й композиційному аспекті для переважної більшості поезій Є.Маланюка є остання, сьома частина. Я констатую, я стверджую, я закликаю:

*Бо вороги не згинуть, як роса,
Раби не можуть вздріти сонця волі, –
Хай зникне зс скитсько-елійська краса
На припонтійським тучнім суходолі... (С. 161)*

Вже йшлося про те, що мотив кари став основою поетової концепції бачення долі України. Ще одним свідченням цього може стати і спосіб компонування збірок. Літературознавці не обминали питання підпорядкованості кожної із міжвоєнних збірок, а особливо “Землі й заліза”, “Земної Мадонни” (1934), не принципу хронології, а продуманій і чітко дотримуваній мистецькій концепції. В її основі все ті ж – кара-переступ-спокута (див., наприклад, у збірці “Земля й залізо” – відповідно: Полин – Степова Еллада – Варяги; у збірці “Земна Мадонна”: Чорне серце – Антимарія – Варязька весна).

Із запропонованих на початку напрямків реалізації мотивів кари обійденим виявилось питання *покараності України степом, простором, суходолом*. Це зроблено умисно, оскільки в поетичній палітрі Є.Маланюка цей мотив вибився із рамок суто біблійної традиції. Хоч і традиційний для пророків мотив покари землі ізраїльської пустелею, степом присутній у доробку поета. Наприклад, в поезії “Відвіку покарано степом...” (1932) маємо прекрасний зразок наслідування біблійної традиції:

*Відвіку покарано степом
І простір всю силу в’є.
Під смаглявим монгольським лепом
Та проказою – тіло твоє...
...Дикий вітер та чорний степ, –
Лиш будяк на нім – Боже наш, Боже! –
Мертвим, чортовим зіллям росте. (С. 197)*

Запозичений у пророків образ землі ізраїльської в полоні вавилонському як безплідної пустелі і степу (напр. Ісаїя, гл. 24:1; гл. 35:1) відтворює стан землі української. У Маланюка це “мертві плещі піль” (С. 119), “дика далечинь – без меж” (С. 128), “дикий, дикий простір твій” (С. 144), “пустеля просторів сумних” (С. 157), “диким зіллям здіймається степ / І регочеться з неба і Бога” (С.196), “і дике поле – дике й нічیه” (С. 335). Там панує ковила, дике жито, “лиш де-не-де – торішний мертвий колос” (С. 144) і дикий вітер чеше бур’яни. У наведених прикладах поет за образом степу подає узагальнений стан народу українського в багатовіковому полоні. І то не лише у розшифрованих вже нами образах дикого жита чи мертвого колоса, а буквально в кожному рядку і в кожному образі-символі. Саме так трактується образ сухої пустині у Біблії. Проте якщо пророк Ісаїя картину майбутнього відродження Ізраїлю передавав буянням природи і порівнянням майбутнього розквіту ізраїльської землі з найкращими і найбагатшими в природному аспекті землями Палестини (Кармела і Сарона (Іс. гл.35:2)), то у Євгена Маланюка Кармелою і Сароною мусить виступати... та ж сама українська земля.

Ось за цим і заховається той інший, відмінний від біблійного трактування, образ степу. Точніше б сказати – “простору”, “тучного чорнозему”, “суходолу”. Першовитоки усвідомлення покараності України простором у творчості Євгена Маланюка, безумовно, почерпнуті із досвіду дитинства і юності, переосмисленого згодом поетом. Проте не міг письменник не бути знайомим із популярними тоді ідеями А.Дж. Тойнбі про деморалізацію людини в умовах легкого природного середовища¹. Саме поєднання обох названих факторів сприяло витворенню другої іпостасі покари простором і степом, в якій і “гріх стає, мов дівчина невинний” (С. 206):

*Навколо ж нарід, мирний і негордий,
В масній землі нестямно порина. (С. 333)*

Поет бунтує проти полону чорноземом, проти “беззахисно зомлілої плоти землі”, яка витворила й “люди пригнічен низиною ниць / Вколисаний в сумирний шум пшениць” (С. 162) і трактує його теж не інакше як кару Господню.

*Проклін, проклін степів чорнявим долам.
Ланів полон трима в одвічній зморі.
Вже не дихне нам в душу синє море, –
Бог покарав і прокляв суходолом. (С. 162)*

¹ Див.: Тойнбі Дж. Арнольд. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 2. – С. 94-97.

Поет глибоко розуміє всю складність проблеми століттями твореного типу українця-хлібороба. Свідченням тому є філософські розмірковування над феноменом тієї мудрості, дарованої землею:

(...І часом не збагнеш: що гірше?

А, може, мудрість та – міцніш,

І марно проривають вірші

За обрій хліборобських тиш...). (С. 222)

Поет демонструє глибоке розуміння проблеми, як і доконечну потребу “подолати прострацію простору, / Перелляти століття в літа” (С. 163).

Цілком логічним у руслі старозавітної традиції звучить мотив кари, що має сусідити з пророцтвом збавлення, спокути й відповідно покари власного рабства, зовнішнього ворога тощо. Тож закономірною ланкою в концепції кари має стати *поетове пророцтво “Україна каратиме”*.

Свідомість цього не покидала поета ні на мить, попри втрату ілюзій нового походу в таборах, попри “розклад еміграції”, попри моменти відчаю і навіть певної зневіри в спроможність української справи в 30-х роках. Наприклад, 8 листопада 1938 року, в період найкритичнішого стану українського духу в еміграції, Євген Маланюк робить у своєму нотатникові єдиний запис: “Україна каратиме. Кара”. У розробці цього мотиву в поетичній творчості Є.Маланюка чітко простежуються такі дві провідні лінії:

1. Версія легенди кари:

· Богдан, Мазепа, гайдамачина, Крути;

· Шевченко, Куліш.

2. Пророцтво кари.

У дитячих садках Японії провідною навчальною дисципліною є стародавні міфи цієї держави. Саме на їх матеріалі базується навчання й виховання дітей. Та найголовніше – що міфи дають дітям оте національне осердя, яке й лежить в основі японського дива. Героїзація минулого літературно вторинна в творчості Є.Маланюка. Згадаймо хоча б ще досвід поетів-романтиків ХІХ століття. Мета звернення до минулого залишилася незмінною – пробудити, нагадати, міфологізувати сторінки власної історії, сформулювати відправну для плекання українського дива.

Специфіка ж Маланюкового звернення до минулого, на відміну від Ю.Дарагана, Л.Мосендза, Ю.Липи, у тому, що в нього практично відсутні твори, сюжет яких розкривав би події, скажімо, Богданової доби чи навіть ближчої поетові війни за УНР. Асоціативність як провідна ознака загалом поетичної творчості Є.Маланюка допомогла митцеві

виготворити міф героїчних сторінок минулого найскупішими, найлаконічнішими образами-символами. Ось, наприклад, у поезії “Напис на книзі віршів” першопідстави власної творчості, її спрямованість і мету поет передає єдиним, але надто промовистим рядком: “Позаду збурений Батурич” (С. 130). Чи ще такий приклад з тим же Батурином:

Або: вирує баль –

– як буря –

Версаль? Батурич?

– Однаково!.. (“Марії Башкирцевій” С.250)

Гетьманська столиця Івана Мазепи у першому випадку символізує загалом трагедію і велич останньої для поета нездійсненої спроби державності, так само, як підкреслено умисно у творі, що розповідає про долю Марії Башкирцевої, автор поряд Версаля, головної резиденції французьких королів, ставить знову ж таки Батурич.

Найважливіші етапи визвольних змагань українського народу, осмислені поетом у творі “Уривок з поеми” (1924) – “богоданність” поплічників Богдана, упевнена рука сивого Мазепи, свячений ніж Залізняка. “Хай згнуло, хай загуло”, – пише митець, наголошуючи:

Вони лишилися, як криця!

І жадний примус, жадне зло

Іх не примусило скоритись! (С. 71)

І “серця кров’ю” Гонта з минулого покликав на здобуття державності в добу УНР. Втім, увесь цей поетичний екскурс в історію підпорядкований меті подати читачеві ідею кари. Україна каратиме:

Даремно, ворогу, радій –

Не паралітик і не лірник,

Народ мій – в ураган подій

Жбури тебею ще, невірний! (С. 71)

Як уособлення кари, задуманий образ-символ Гонти у вірші “Сьогодні”, образ Залізняка в поезії “Ой у полі жито – копитами збито”. Ту ж функцію виконує заклочний рядок “Встане бронзовий Полуботок!” із твору “Не збрехала: руками рабів...”. Так, Є.Маланюк залучає історію до утвердження у свідомості читача невідворотності тези – Україна каратиме “полками нових Мазеп”.

Одночасно згадувані образи-символи в окремих творах виступають ще й як поетова кара докором, адресована ліричному героєві, “ім” (низу), Їй (Україні), які залишаються невідгучними на скупі даровані історією шанси збутися державою: “...І даремно профіль Орлика” (С. 43); “І кінь Мазепи змучено хропить” (С. 168);

*І вслід Мазені і Петлюрі
Підуть полки нових Мазен.
– Невже ж і цій майбутній бурі
Покірливо поляже степ?* (“Зеніт”. С. 223)

З усіх названих історичних епох найщедріше поет звертається до доби Івана Мазепи. Батурин, Мазепа, Орлик... І це зрозуміло, надто багато спільного випало на долю “козацького сивого Марса”, та долю авторового покоління. А найголовніше для поета, а відтак і для читача – це почутий через століття мотив покари, що відізався як “Гул погребовий полтавського маршу” (С. 313).

Доба ж, найближча поетові, доба, учасником і творцем якої він був, майже не зазвучала в героїчному освітленні. Кілька портретних творів, присвячених Петлюрі, Тютюннику, здобрих традицією панегірика, які, проте, не піднімаються до рівня легенди. Натомість міфом доби, легендою кари стають Крути.

*За набой в стінах Софії,
За криваву скруту Крут, –
Хай московське серце Росії
Половецькї пси роздеруть.* (С.163)

Подвиг розстріляної юні стає символом надії для поета, символом непроминуності ідеї держави. Тому Крути стають і карою докору низові, для якого дарма “Протремтіли загравою Крути” (“Народилися во время люте” (1926))¹, “Хто все зітхав – заснуть, втекти, / Сховатись за Мазепу й Крути” (“Молитва”, 1933. С. 374).

Легенда Богдана, Мазепи, гайдамаччини, Крут у Є.Маланюка, окрім наголосу на незнищенності ідеї самостійності, на докорі низові, що прагне “заснути, втекти, сховатися”, має ще одну і найважливішу доміанту. Україна, держава, влада – це тільки боротьба й ніщо інше, як **боротьба**. І Є.Маланюк умисне міфологізує лише епізод з війни за незалежність, але епізод першого збройного захисту держави за доби УНР. Згодом, осмислюючи історію Крут, письменник знову наголосить: “Народ, творячи з якоїсь події легенду, – а Крути, без сумніву, є і будуть однією з найголовніших легенд нашої нації, – знає, що він робить... Крути – це перше зірвання лаштунків невільничої комедії, перше прозріння, що влада – то боротьба, а держава – то кров і залізо...”². “Національне тіло народу, – писав Є.Маланюк у статті “Терархія” (1934), – породжувало “голову” лише спорадично, винятково,

¹ Маланюк Євген. “Чорні вірші” // Вежа. – 1996. – № 2. – С. 10

² Маланюк Євген. Крути – народина нового українця. – Прага, 1941. – С. 20.

іраціонально-“чудесно”, однаково, чи то був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко”¹. Тож, звертаючись до образів духовної еліти нації, Є. Маланюк в першу чергу прагне утвердити в свідомості читача ту ж легенду кари. І це однаково стосується як принагідних посилань (“Даремно плакав Тарас...” (“Ні, не покритка Катерина...”. 1924))², так і окремих віршів, приурочених духовним лідерам народу. Зупинімося на трьох поезіях зі збірки “Земля й залізо” – “Шевченко”, “Куліш”, “Невичерпальність”. Саме в такій послідовності і поряд вони разом із “Політтям” смислово завершують другу частину збірки.

Розвінчавши у першій строфі усталені стереотипи сприйняття Шевченка суспільною свідомістю (поет, трибун, кобзар), письменник подає своє бачення місця і ролі митця в житті українства. Феномен Шевченка у поезії Маланюка витворений виключно на мотиві кари, що об’єднує минуле і майбутнє нації. Власне, кара і Шевченко у творі Маланюка зливаються, виступають синонімами – “Вибух крові, що зарокотала / Карою за довгу ніч образ”. Щоправда, рядком “Він, ким зайнялось і запалало” минуле і майбутнє розділяються на бунт, наприклад, Коліївщини, що був приречений відсутністю мети, і *бунт думки*, уособлюваний Шевченком, що зреалізувався новою якістю духу. Бунт, що спричинив прозріння раба, після якого “несмертельний” Гонта випростав плечі, отримавши мету збутися народом. За бунтом “майбутніх рас” (С. 151) Маланюк упевнено прогнозував і далекий 1991 рік.

З часом Є.Маланюк запише у своєму нотатнику, безсумнівно, розмірковуючи над Шевченковим “Бували воїни й військові свари...”: “Нам бракує тривання в рості. “Жеруть і тлять старого дуба. А од коріння тихо, любо Зелени парості ростуть”. Русь – Козацтво – Україна. “Слово” – М. Академія – “Енеїда” – Шевченко. Звідціль – недокінченість, недовершеність (“козак безверхий”), недосконалість, покаліченість, сплосченість і розпад – Гоголь) і т. д. Ніколи повної Людини” (запис від 14.07.1939).

Ця пізніша цитата увиразнює, між тим, напрям поетичного думання Є.Маланюка як стосовно єдності і взаємодоповнюваності державницько-мілітарного чину та чину духово-державницького, так і стосовно апостольської місії Шевченка. До речі, наступний твір “Куліш” (С. 152) в основному повторює композиційну схему вірша “Шевченко”. Дарма, що в останньому герої твору стає предметом

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 182.

² Маланюк Євген. “Чорні вірші” // Вежа, 1996. – № 2. – С. 29-30.

філософського осмислення в контексті української історії, а в поезії “Куліш” сюжет вибудований на відтворенні уявного фіналу лише одного творчого дня Пантелеймона Куліша. Ліричний герой ніби сам бере участь у підбитті його підсумків, щоправда, умисно виступає з позиції скептичної оцінки зробленого. Спрацьовує прийом поетової кари низові докором. Творений Кулішем в ім’я майбутнього української землі переклад Шекспіра за суголосною оцінкою твориться “в неславу, в забуття”. Низові байдуже до нього, проте автор і його герой свідомі високого покликання тієї праці, вони над межею сущого, у височині, що розкриває “передень” майбутнього.

*Ти полетів у даль, туди, де вже світлів
Похмурий небосхил зорею передодня.*

Стан прориву народжує другу строфу, яка, змішуючи часовопросторові межі, творить мотив непроминуості, незнищенності державотворчого генія народу в минулому, сущому й майбутньому. Кулішів хутір Мотронівка асоціюється з Богдановим Чигирином, а творча праця письменника доростає до державотворчої мудрості Богданових універсалів. Тим часом, логічний наголос автора на “нових універсалах” має безумовну проекцію і на універсали доби УНР.

Думання ж Євгена Маланюка про відсутність “тривання в рості”, про “недовершеність”, “покаліченність” разом із знаттям, що Україна має таки відбутися, дає підстави ліричному героєві ще раз солідаризуватися з Пантелеймоном Кулішем, декларуючи слідом за ним гнівну кару співвітчизникам: “Народе без пуття, без честі, без поваги”.

Наступна у збірці поезія “Невичерпальність” (С. 153) композиційно підсумовує у книзі “Земля й залізо” тему духової еліти українського народу. Є Маланюк звертається до апробованого вже ним прийому побудови твору. Перша й друга строфи подають портрет покараної України. Третя – творить лаконічний і максимально сконденсований узагальнений образ низу (“вони”) з акцентацією на гріховності: “Лиш потурнаки й яничари”. Дві останні строфи – заперука спокути і пророцтво кари. Згаданий композиційний прийом у “Невичерпальності” спрацьовував якнайкраще. У “народу самосійних дітях” Стефаникові, Кулішеві, Коцюбинському, Лесі, у “божеському дарові” цієї землі Тараса автор бачить не просто джерело невичерпальності України, але й дар її реалізації через духовний подвиг Шевченка, через його апостольство.

Названа проблема пророцтва кари, можливо, й не потребує окремого розгляду, оскільки частково вже розглядалася. Але й не виділити її,

наголосивши, головню, на ідеології її реалізації, неможливо. Вона ж (ідеологія) у поезії Є.Маланюка між двох ісходів зводиться до думки, що прокляття, покараність, позбавленість благословення Божого можна подолати тільки нищенням раба в собі, переборенням сумирності та приспаності, карою зовнішньому ворогові тощо. Поет мав свідому установку на те, щоб не тільки адресувати тій самій приспаній свідомості своїх співвітчизників діагноз їх покараності, але й, щонайголовніше, нав’язати шлях спокути через пророцтво кари. Умисне скористаймося прикладом, який, на перший погляд, цілковито не відповідний темі. Вірш “Май 1935 року” – зразок пейзажної лірики. Вірш народжений враженнями від снігопаду, що 2 травня 1935 року ліг на розквітлі сади Варшави. Чудовий ескіз драми пробудженої весною природи, ярий гін якої припинила “крижана смерть”. Гармонійно зрівноважує настрої перших трьох строф остання – четверта:

*Та крізь хугу вдарить меч небесний
І над срібно-смертним сном весни
Голос кари загримить – “воскресни!”
Всім немилосердя вишшини. (С. 563)*

Саме ця строфа дає підстави твердити, що поетові за образом “неживої” природи бачилася “пречиста діва” Україна. Пророцтвом кари в останніх рядках гримів він, як і Франко у своїх “Веснянках”.

Нарешті, остання із зазначених нами проблем – “я покараний, я карою, я віщую кару”. Знову ж таки, окремі її аспекти вже висвітлювалися принагідно. Скажімо, розглядуваний мотив сприйняття поетом еміграції як особистої кари (“Несу отут страшний свій іспит” (С. 98)) тощо. Одночасно поетові інвективи ще будуть предметом окремого розгляду. Проте тепер нам важливо побачити проблему як певну світоглядну систему, простежити її еволюцію, яка, зрештою, частково відбилася вже у самому формулюванні проблеми.

Отже, ще в таборовій творчості мотив “я покараний” зазнав певної трансформації. Свідомість особистої покари вигнанням все частіше поступається місцем змістовно складнішої варіації “я покараний як часточка Тебе” (“обтятий Богом шестикрил”, “темний Самсон”). Поет по-новому відкриває для себе Україну: Поряд із муками покари митця ностальгійними снами “весни і вітру” Батьківщини, “материних рук” (С. 97), “сірої соломи прабатьківських стріх” (С. 101) постають і “Всі принади Твоєї страшноі краси” (С. 99. Курсив мій. – Л.К.). Саме вигнання стало каталізатором глибинного пізнання багатогранності ликів України, в чому зізнається сам поет у риторичному запитанні з

“Еміграції”: “Чому лиш на чужинецьких бруках / Краса засяяла Твоя” (С. 124). Це питання однаково стосується як поезій “Під чужим небом” (1921-1924), “Кожен день тут проходить пустельний і легкий...” (1923), “Знаю – медом сонця, ой Ладб...” (1925) (та інших творів з поетичним зізнанням у любові до рідного краю), так і поезій, у яких предметом осмислення стає “страшна краса” України (“Сонет ганьби і гніву” (1924), “Ні, не покритка Катерина” (1924) та ін.).

Розуміння того, що Україна – це і “антично-ясна” Степова Еллада, і “полужива” Еллада Скитська, спершу обернулися в його творчості борінням любові й ненависті. Це самому собі надсилає поет рядки із п’ятої частини “Поліття”: “Люби, люби свої степи, / Землі своєї чорні туки!” (С. 159), ніби вмовляючи себе після гнівних проклять на адресу України продовжувати-таки її любити.

Нарешті, роком пізніше після “Поліття”, у 1926-му, письменник скаже: “Бог тебе не сховав від мене, / І так сталося, що ми удвох”, – наголошуючи на тому “удвох” і уточнюючи при цьому суттєво важливе для нього: “Своє серце, як папороть – відьми / Не віддав, а взяла сама” (С. 172). Цей момент злиття воедино обох іпостасей України та автораліричного героя дуже важливий, оскільки він народив нову якість самосвідомості митця – “я покараний любов’ю до Тебе”.

*Бог покарав мене своїм коханням,
Як тяжким жорном на зухвальство духа,
Бог покарав твоїм нещадним брудом –
Гось закаляна моя гордіня.
 (“Антимарія”. 1927. С. 208)*

Ця третя формула покараності поета дає вичерпну відповідь на питання про витoki і першопідстави близькості його “тематики й дикції” до тону Ісаї та Єремії. Зрештою, саме вона дозволяє поетові і зобов’язує його сказати “будь проклята”, “будь ялова, як степ в посушні роки” (С. 209), отже, “я караю”, аби потім *віщувати кару*:

*О, коли так – навів, навів, –
Тоді вже нічого губити.
Ти пісню оберни – на крик!
Ти руку простягни – убити! (С. 209)*

У поезії “Три сонети” Є.Маланок поглиблює цю формулу мотивом покараності його “спрагою” змінити її, перервати віковичний сон, вбачаючи в тому своє покликання:

*Біжу повз дні. Мов бич карає спрага
Урвать, роздерти історичний тяз’!*

З цієї покараності любов’ю зростала й стверджувалася свідомість поета. Бог покарав, а я прийшов відкрити вам істину про самих себе. Я прийшов вам розповісти, за що саме ви покарані. Ця лінія у творчості поета між двох ісходів провідна.

3.2. Переступ

“І осквернилася земля під своїми мешканцями, бо переступили закони, постанову порушили, зламали вони закона відвічного... Тому землю прокляло небо й одержали кару мешканці її...” – читаємо у пророка Ісаї (гл. 24: 5,6). Отже, кара – це “суворе покарання, відплата за щонебудь”². Пошукам цього “чого-небудь”, пошукам споконвічного закону для України, причин того, чому “ми програли життя сатані” (С. 143), присвячена поетична історіософія Є.Маланюка. Дошукуючись відповіді на запитання “що ми за народ?”, витворюючи свою філософію історії Батьківщини, поет головну увагу зосередив на дослідженні причини втрати Божого благословення рідною землею, здійснивши “розтин історії України через призму гріха, вчиненого героїнею з “вишніми сарматських уст”³.

Констатувавши ще в таборових “Псальмах степу” невтішний діагноз кількавікового “лютого полону” і висловивши одночасно своє різке несприйняття України в іпостасі “зрадливої бранки степової”, митець уже в наступному 1924 році прагне сформувати поетичну концепцію історії України як чергування повстань, пробуджень, бунту крові і “сну вікової отрути” та одночасно зради своєму покликанию, перелюбу з “мандрованими племенами”, приспаності “сонячним медом” степу. Думка про “недокінченості” і “недовершеності” як основна характеристика драматичної долі України зазвучала вже у написаному в квітні творі “Вітри історії”:

*Ще не один раз все повториш
Під грім історій, як в снах,
І, може, тільки втретє створиш,
І втретє запала весна. (С. 127)*

А на початку червня в поезії “Уривок з поеми” поет, обминувши тільки княжу добу, подав читачеві основні історичні віхи спроб постання

¹ Маланюк Євген. Три сонети. – ЛНВ. – 1929. – Кн. 9. – С. 745.

² Словник української мови. – К., 1974. – Т. 6. – С. 99.

³ Ільницький М. Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів. – 1995. – С. 222.

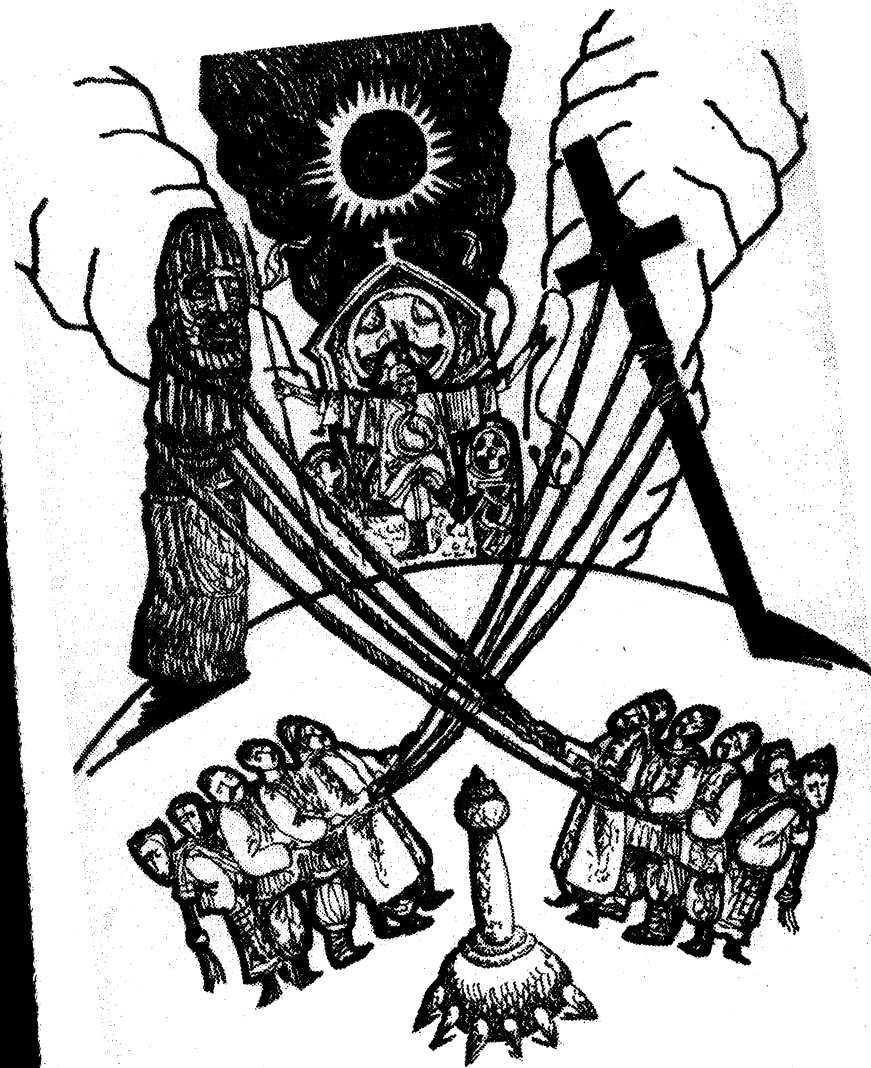
України – Богдан, Мазепа, Залізняк, УНР, – наголосивши, що воно “згинуло” і “загуло”, підкресливши ідею “богоданності” “рокотання запорозької крові”. Щоправда, невдовзі у поезії “То був не бій...” (1924, а не 1929-й, як подано у збірці “Земна Мадонна”¹) Є.Маланюк подав і протилежний погляд на багатомісячну історію змагань за державу. В ньому відчутний перегук із “Вітрами історії”. І хоч створюється ілюзія осмислення автором якогось конкретного бою, а свідомість читача “прив’язує” його до війни за УНР, проте заключні два рядки “...Й прогаяли слабкі твої поляне / Ті судні дні, ті ночі великодні...” проєктуються отими множинними формами великодніх ночей, ночей воскресіння на всі попередні державотворчі змагання. Головний зміст поезії закладений у спробі звести воедино трагедію краху визвольних змагань з причиною хвороби недержавності на рівні ментальному. Здавалося, були всі передумови відбутися державою: “Історію вогнем вітром гнало (*пророчим, біблійним вітром*), / Земля гула і кликала буюти (*отже, буття, відродитися, забуяти житом синів Божих*), / Буюти бунтом (*мати волю збутися*) в жадобі пожежі, А ти (*Україна*) себе віддала розіп’яти (*зрадила собі*), / Щоб кров’ю ран чужі позначить межі” (*віддалась у полон*) (С.211). Таким чином, у художній свідомості поета вже народжувалася ідея синтезованого погляду на причини перемог і поразок української історії, яка остаточно викристалізується вже у творах 1925 року.

Проте у 1924 році Є.Маланюк ще віддав перевагу відособленому осягненню логіки та перебігу вітчизняної історії (“Уривок з поеми”), як і відособленому осмисленню причин недовіршеності тієї ж історії, обравши предметом своїх творів тих, хто, за словами Ісаї, “зламав відвічного закона”.

Найперше – це “вони”, низ. “Каліка, смерд – такий він і донині”, – ось найвичерпніша характеристика низу, вписана в історичний контекст наголосом на давньоруському “смерд” та “донині” у творі “Сонет огиди і гніву” (1924, а не 1921-й, як подав поет у збірці “Перстень і посох”²). А далі блискуча і вичерпна анатомія гріха: “Сліпий кобзар, що точить вічний жаль. / Самсоном темним зруйнував святині, / Розбив давно синайську скрижаль”. Звернімо увагу, рання думка про відібрані ордою олтарі заступається однозначним висновком – вони самі зруйнували власні святині. Вони самі розбили “синайську скрижаль”,

¹ Див.: Державна нація. – 1927. – Ч. 1. – С. 13.

² Автограф поезії з Чеського архіву Є.Маланюка.

відмовилися пройти свій сорокалітній шлях, щоб збутися, обравши натомість інший вибір існування:

*Тюхтій-хохдл, що, хоч дурний, та хитрий,
Макітру хилить виключно по вітру,
Міркує шлунок і зітха гуртом.* (С. 588)

Цим твором Є.Маланюк практично вперше звернувся до характеристики образу низу, започаткувавши ним критичний погляд на своїх співвітчизників, і то в історичній ретроспективі.

Одночасно з-під пера поета народжується узагальнений персоніфікований портрет України, якому гнівні звинувачення на її адресу, знайомі читачеві з таборової творчості, сусідять із поданими поетом на суд читача міркуваннями над таємницею внутрішньої сутності Вітчизни, над сутністю гріховності і мірою кари (“тебе ще не так карати”):

*Ні, не покритка Катерина –
Даремно плакав Тарас –
Ти – масна монгольська перина,
Повіє племен і рас!*

*О, неплодна стара розпусто,
Лоно твоє – базар!
Там лишили болотяну пустощ
Хан і каган, і куркуль, і цар.*

*Це ж від них наскидала байстряг ти,
Що повіялись хто куди.
Ні, тебе ще не так карати,
Ще б вогнем не такої біді...*

(“Ні, не покритка Катерина”. 1924)¹

Отже, Ти не покритка, не жертва, а *грішниця*. Твій шлях в історії – це шлях зради (хан, каган, цар, а в іншій редакції – “Давній круль і московський цар”).

Відтепер образ України (її) подається переважно в нерозривній причиново-наслідковій єдності з “вони”. Згодом, в наступній творчості, полюси залежності будуть змінюватися. Тут же “вони” виступають як наслідок діяльності і політики її: “наскидані байстряга”, “шельменчата”, “мертві душі”, “бездушні туші”.

Традиційне для фіналу поезій пророцтво “пломінної купелі” й “нового

Хмелю” має змінити її, народити нову її якість – “гнів і мечі”.

Історіософські пошуки поезії Є.Маланюка 1924 року народили новий погляд на хід вітчизняної історії – *брак “тривання в рості”* – і новий погляд на природу України. Зрештою, оцінки і висновки, напрямки думання, сформовані поетом протягом першого студентського року, майже не зазнають трансформації і в наступні роки. Єдине, що різнитиме історіософські твори другої половини 20-х та, зрештою, і 30-х років, це те, що вже в одному з перших творів 1925 року, у поетичному циклі “Поліття” (15.02.), об’єкти поетичного думання Маланюка – “історія”, Вона, “вони”, – як уже зазначалося, будуть осмислюватися письменником в єдиному контексті. Наслідки того не забарилися, і вже у червні 1925-го у творах “Полин” та “Варязька балада” викристалізувалася завершена історіософська концепція долі України.

Спробуємо простежити, якою ж видалася поетові багатовікова історія Вітчизни, осмислена ним поміж двох риторичних запитань, що створюють кільцеве обрамлення його “Варязької балади” (С. 140-142): “Куди ж поділа, Степова Елладо, / Варязьку сталь і візантійську мідь?” та “...Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу, / Проклятий край, Елладо Степова?!...”. Перше запитання однозначно вказує на те, що Україна мала і сталь, і мідь, і поет подає читачеві приклад могутності держави княжої доби. Проте передє тому узагальнена характеристика багатовікового ідилічного, блаженного “спокою” і сну всієї “широчини припонтійського степу” з його “архіпелагом поснулих хуторів”. “Лиш, як крізь сон, майнуть крилаті вії” обудження, але і в них лише “ніч очей”, які знову приколише степ і простір.

Улетаргічному сні бездержавності і “Степова Олександрія” – Київ. Проте був княжий Київ, що виріс на варязькому первені, прищепленому “слабким полянам” (С. 211). Київ, де “обертав в державну бронзу владно” золоту царгородських мозаїк “кремезний варяг”, Київ, що увібрав у себе “варязьку сталь і візантійську мідь”. Власне, у цитованих рядках названо ключові складові і чинники поетової концепції історії України. Матеріальна й духовна культура України є успадкуванням і продовженням традиції стародавньої Еллади, провідна роль у становленні давньоруської державності належить варягам, які “слабким” полянам влили до крові мілітарного духу, якого проте не вистачило на довший час, оскільки могутній чинник елладності в полянах перемиг. Попри те, що названі позиції вже були предметом дослідження маланюкознавців, є потреба ще раз зупинитися на них.

Розпочнемо із полян. Прекрасний знавець “Повісті минулих літ”,

¹ Маланюк Євген. Чорні вірші // Вежа. – 1996. - № 2. – С. 29-30.

Є.Маланюк виніс для себе з характеристики полян давнім літописцем найсуттєвіше – генетично закладену слабкість, ослабленість мілітарного начала, чим, зрештою, пояснюється і крах могутньої Київської Русі, і менталітет її нащадків у наступних випробуваннях історії. Це не наше теоретизування, а висновки самого поета. Наприклад, у вже цитованому уривку з поезії “То був не бій...” поет без тіні сумніву наголошує на повторюваності в історії державотворчих поразок саме через “слабкість” полянську. У першій частині “Диви Обиди” (1924) поет знову ж таки наголошує: “Прокляттям, прокляттям ця назва, / Це світлі і тихе “Поляне” (С. 225). Тут уже пряма ремінісценція літописного тексту: “Поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний”¹. У “Політті” поет іде ще далі, стверджуючи: “Ні, забудь, що з ім’ям “поляне” – / Ти був хитрий, лагідний раб” (С. 159). Саме тому поет схиляється перед норманською теорією створення давньоруської держави. Варяги, на переконання поета, внесли в життя Русі державотворчий елемент, сприяли формуванню княжого стану, “римськості” влади. І все ж, як зазначалося, елладно-полянське начало виявилось сильнішим. Воно й спричинило крах Русі, як і всі наступні поразки державотворчих змагань українців. Це прекрасно передав поет рядком з “Чорної Еллади”, що уособлює повторюваність у часі поразок, зумовлених полянською слабкістю: “Над простором квилить княгиня в Путивлі / Та небу кидас погрози пророк” (С. 213).

Втім, маємо можливість познайомитися із думками з цього приводу самого поета. В листах до Є.-Ю.Пеленського Є.Маланюк писав: “З охотою поінформую Вас в справі моїх історіософських пошукувань. “Степова Еллада” – ідея власна, дійшов до неї інтуїтивно і, одного разу, коли розводився про те перед п.Бочковським, він мене здивував, що ця ідея є вже оголошена Herderem (1784), здається в “Ideen zur Philosophie der Geschichte...”. Так сталося, як це завше буває з “самоучками” (я не маю класичної освіти, бо скінчив реально), що Америка вже була одкрита. Правда Еллада на Україні у Гердера – in futurum, у мене ж це Plusquamperfekt. Власне, майбутнє на Україні – в аспекті моїх історіософських міркувань – є Рим, як те, що має перебороти її Елладність, до речі затерту Іраном” (лист від 23.09.1931).

Звернімо увагу, поет наголошує на самій сутності Степової Еллади. Варяги в його концепції були потрібні лише для того, щоб виразити портрет Еллади-України, яка свідомо зреклася прикладу сильної влади, більше того, пустила “державну бронзу” “під ноги орд – на кочовничий

¹ Літопис руський. Пер. з давньоруської Л.Махновця. – К., 1989. – С. 8.

шлях” (С. 140). Мусимо зазначити, що ще шкільний підручник історії Д.Іловайського, за яким навчався реаліст Женя Маланюк, спростовував норманську теорію, наголошуючи, що “варяги лише в X столітті з’являються на Русі як наймане військо”¹. Проте поет Євген Маланюк залишається відданим згаданій теорії. Вона допомагає йому виразити гріх Русі-України, яка відмовилася стати державою, яка не змінила свою розслабленість і розважливність на варязьке залізо. А з іншого боку, варязька тема в поезіях Є.Маланюка – уособлення сили й міці, яких має прагнути Україна, щоб збутися.

“Проблема “Рим на Україні”, – читаємо в іншому листі до Є. Пеленського (від 3.10.1931), – це є моя стрижальна проблема, бо варяги й були спробою Риму. Тільки варяги у нас хутко “українізувалися” до такої міри, що точнісінько, як селяне українські, поділили маєток між синів. Варяго-римляниство – це, властиво, єдиний і універсальний спосіб творення державної конструкції, державної форми, бо зміст ми маємо (елінство), і цим змістом наші предки й напхали механізм Російської Імперії”.

Наголосимо ще раз: давня Україна зреклася тієї державної форми. І цей докір їй, цей гріх поет буде множити наступними творами. Ось хоч би рядками із циклу “Проклін, проклін степів чорнявим долам”:

*Тільки ржою взялась і зламалась варязька криця,
Танув конунгів скандинавських крижаній дух, –
Підих моря живий – суходоловій тиші кориться,
М’язи вікінга слабнуть у сонячно-хмільнім меду.*

*Коли ж чорною хмарою сунула чорна Азія,
Табунами і гарбами рушила татарва, –
Не єдиний варязький стяг, а численні стязі
Димний вітер зорстокого бою хитав і рвав. (С. 165)*

Тема татаро-монгольської навали присутня і у “Варязькій баладі”. Їй передує строфа, яка наголошує на тому, що “віки несли не раз залізний дар” збутися. Проте ще не проминула слава княжої доби, а її сміх лунає в батиевім наметі. Образ України-відьми, що п’є “своїх дітей байстрючу кров”, заступають два гетьмани, покликані “залізним даром”, кожен у свій час, один з Чигирини, інший з Батурина. Державотворчі зусилля обох обірвалися наступними зрадами. Розпачливе ж апелювання до Пилипа Орлика обірване трикрапкою. Читачеві досить. Риторичне запитання про втрачену державну бронзу звучить невтоленним зраком питання.

¹ Іловайский Д. Краткие очерки русской истории. – М., 1912. – С. 11.

Хмельницький, Мазепа, Орлик – це ті, хто прагнув обудити блаженний сон Вітчизни. Це про них поет писав “Лиш, як крізь сон, майнуть крилаті вії / І ніч очей, !..”. Ми не випадково повернулися до цього образу, оскільки в історіософській концепції перерваності, незавершеності державного процесу він згодом виросте до втілення України в образі-символі Вія. Так, у “Варягах” портрет низу уособлюється з Вієм, що “грузне в землю” (С. 162), у поезії “Мій ямб задиханий...” (1926) “Вій вії не підвів” (С. 173). А у творі “Батьківщина” (1928) поет з гнівом запитує: “Чом блискавки не б’ють з запалих віч” (С. 328). Нарешті, в “Українських візантійських ночах” (1928) звучить узагальнююча характеристика рабині-Вітчизни, що “віки, віки по бездоріжжі / Несе Вієм невидущий гнів” (С. 207). Поет умисне скористався цим персонажем української міфології, оскільки асоціативно знаходив чимало спільного у Вієві з Україною. Могутній тілом Вій був приречений на безпорадність, бо мав величезні вії до самої землі й лише дуже рідко і на короткий час піднімав їх, і тоді очі його народжували блискавки і буревії.

Як бачимо, провідним у “Варязькій баладі” є мотив незреалізованої держави, який стане наскрізним з незначними варіаціями акцентів у наступних творах: “Діви-Обиди” (Ч. 2. 1926), “Прозрінні”, “Зеніти” (1927), “Варязькій весні” (1927), “Чорній Елладі”, “Сагах” (1929). Тим часом у “Варязькій баладі” апробувалася й логічна схема історіософської концепції Є.Маланюка, яку лаконічно можна передати формулою – Вона і “вони” в контексті перебігу історії. Причому, після “Полину”, “Поліття”, “Варязької балади”, “Діви-Обиди”, “Варягів”, зрештою, після 1925-1926 років поет поступово відмовляється від розгорнутих екскурсів у хронологію історичного буття нації. Натомість віддає перевагу філософському осмисленню наслідків історичного вибору шляху України, послуговуючись частіше образами-символами, знаками, які у свідомості читача вибудовуватимуть потужні асоціації. Зрештою, вони апробувалися вже у “Варязькій баладі” образом приспаного Херсонесу, що уособлює традицію елладності, чи згадкою “козацького буйного Понту”, який символізує славу добу Запорозької Січі.

Домінанта праведного гніву і пафос різкого осуду заміщуються філософськими розмірковуваннями, отже, факт історії з його справедливою емоційною оцінкою поступається глибоким осмисленням його природи, причин, наслідків. Якусь певну межу тієї трансформації поетичного мислення поета назвати важко. На початку 1930 року поет

з присмаком гіркоти заявляє собі і читачеві: “Я знаю, що потрібно інших слів / Не грішних цих, що – стерті, як монета” (С. 256). Саме цей рік можна спробувати назвати переломним. Взяти для прикладу хоч би поезію з промовистою назвою “Історіософічне” (1929), чи “Київ” (1930), або “І конунг, і каган” (1930), а особливо “Уривок” (“...І йшли віки” 1930) та “Уривок” (“Схід Європи”. 1930). Згадуване зізнання в тому, що потрібно інших слів або що “всі вироки вже проказано” (С. 167), є ключем до нового погляду на той самий предмет поетичного осмислення. Про це говорить письменник і рядками свого твору “Свідомість” (1930):

*Складніше життя. Стає мудріше й гірше.
Спокійно зважуєш глупоту, зло і гріх,
Щоб не римованим, а трудним білим віршем
Розкрити їх єство і виразити їх.* (С. 359)

Змінився Маланюк? Безсумнівно. Роки, змужніння, досвід. Із залишенням студентської республіки у Подєбрадах і переїздом до Варшави серйозні випробування випали й на витворений ще таборами й академією міф поета-трибуна, провідника. Проте зміна тональності його творів викликана швидше змінами в житті української нації, які позначилися новими катастрофічними втратами. Поет до певної міри втомився чекати “на плідний засів жита / І гук озимої весни” (С. 224), їх перспектива безнадійно віддалялася. Саме ця обставина зумовила нові акценти у погляді на Україну.

На зміну громам і прокляттям все частіше приходять філософський роздум. Гнівні інвективи, часто прямо адресовані читачеві, змінюються запрошенням до роздумів над долею народу разом із поетом. Ось, наприклад, в “Уривку” (“Схід Європи”) поет пропонує читачеві разом з ним поміркувати над феноменом Батьківщини:

*Там споконвіку мідноликий люд,
Державою ту землю не посівши,
Безсило грузне у важкій ріллі
Безкрилим тілом – раб, а не господар¹.*

Водночас долю України поет осмислює в контексті Європейському. Трагедія “не посідання”, невідбуття держави увиразнюється першою частиною твору, в якій Європа з “аморфних мас” етносів і рас творить “тверді кристали нації”.

Традиційний для поета образ віків, що “скрегочучи котилися” рідною землею і котили нею орди поневолювачів, відгукується вже не тільки

¹ Маланюк Євген. Остання весна. – Нью-Йорк, 1959. – С. 12-13.

новим устроєм та новим ім'ям для раба, але й руйнуванням душі української: "Найстрашніше – кров свою руйну / Солодким гвалтом впорскував у жили / Отруєних взрідку поколінь".

"Поглянь: простерлось давнє Дике Поле", – наголошує поет, запрошуючи до спільного осмислення долі "колись Еллади", ограненої мармуром і лавром уквітчаної, яку понищив "дикий подих Сходу". І залишилось Дике поле, поросле терном, що не діждалось "приходу Риму". Лавр княжої Русі обертається терновим вінком Чорного поля.

Знайомий мотив перерваності в рості переданий чергами катастроф від "позолоти Візантії" доби Русі до доби Києво-Могилянської – і символом, що уособлює це міжчасся "могили, простір". Цілковито новий для Є.Маланюка й фінал твору:

Могили, простір

Та соняшник, сей лотос український:

Знак тучности проклятої землі.

Немає звичного для закінчення творів поета пророцтва кари, зникає традиційний оптимістичний акорд – Україна постане. Натомість подане умисне переосмислення справжнього символу України – соняха, зведене лише до символу "безсилою вгрузання у важку ріллю".

Даний текст віддзеркалив тенденції історіософської поезії Євгена Маланюка 30-х років. Зрозуміло, що час від часу поет ще вибухатиме громами інвектив, як, наприклад, у третій частині "Tertia vigilia" чи у "Nomina sunt odiosa" (1935). Але домінуватиме все ж глибинне і узагальнююче філософське обсервування історичної долі Батьківщини незалежно від того, чи предметом поезії є власне її (історії) перебіг ("Невимовне". 1932), чи "принагідні" розмірковування митця, народжені, наприклад, старим Варшавським шинком ("Стара винарня". 1931).

Поет відчував зміни, що підсвідомо запанували у його поезії на порубіжжі десятиліть. Його непокоїло послаблення "залізного" начала. Засвідчує те поезія "Павза", написана ще наприкінці 1929 року, в якій він дає собі настанову: "Хай полум'ям гудуть скажені вірші / І кожна рима, як свячений ніж".

Ні-ні, міцнись. Хай тягне сум додолу, –

Крилатий дух напружується вгору.

Дай краплю крові кожному глаголу.

Молись. Чини. Міцнись і кривись¹.

¹ Маланюк Євген. Остання весна. – Нью-Йорк, 1959. – С. 15.

Можна навіть говорити про певну кризу в творчості поета, викликану цілком природною "вичерпаністю" "скажених віршів". Це вона народила згадувані вже нарікання на те, що нічого не пишеться, і рядки: "Переживаю тепер свій "небезпечний вік". Трудно жити й творити (цебто – квітнути) в еміграційному вазоні, коли часами тратиш просто *мовну пам'ять*" (лист до Є.Ю.Пеленського від 23.09.1931). Втім, як зазначалося, Є.Маланюк не зрадив своєму виборі, він прагнув лише прагнув пізнати предмет своєї творчості. Це засвідчили пізніші твори поета "Подорож" (1935), "Символ" (1937), "Батьківщина" (1938), "Володимерія" (1938) та інші.

Тим часом уже навіть розглянуті поезії "Варязька балада" та "Уривок" ("Схід Європи") дають нам можливість назвати провідні мотиви історіософської лірики письменника, головні акценти, й болі автора, а за ними побачити і складові переступу, за які Бог і поет карають Україну. Отже:

- Гріх незбуття як держави;
- "Простір неладу і зради";
- Феномен "волі без долі і волі";
- Відсутність повної людини, брак "римо-варязства".

Найжорстокішою мукою поета і найстрашнішим гріхом його народу було те, що ми "державою ту землю не посіли". Україна не відбулася як повнокровний національний організм світового співтовариства. При цьому Євген Маланюк попри очевидні, на перший погляд, об'єктивні обставини (зовнішні вороги, "покара простором", фатум долі тощо) наголошує постійно на одному – вина лежить лише на нас, як порятунок – теж у наших руках.

Цю спасенну істину поет не відкрив, а запозичив із духовного досвіду часто згадуваних нами у порівнянні із самим поетом старозавітних пророків. Вони, звертаючись до полоненого народу Ізраїлю та Іудеї, вигнаних зі своєї землі, наголошували, що зло слід шукати не в зовнішніх обставинах свого полонення – то вже наслідок кари. Це ви зрадили своєму покликанню, наголошують пророки, стали віровідступниками і за це покарані. Оцею універсальний механізм "пробудження почуття гріха", винесений із випробувань власного народу пророками, А.Дж.Тойнбі назвав класичним¹. Є.Маланюк скористався цим класичним досвідом пророків, щоб звернутися до свого народу, аби

¹ Див.: Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-IV. Д.Ч.Сомервелла. – К., 1995. – Т. 1. – С. 439.

класичним досвідом пророків, щоб звернутися до свого народу, аби змусити його усвідомити власний гріх – ми відмовилися стати державою.

Держава – це спосіб гармонізації людського життя, введення його в унормовані рамки, закони. Це можливість самореалізації етносу, народу, нації. Цим шляхом пройшли всі народи світу. Ми ж неодноразово зреклися цього вибору. Саме тому “ми програли життя сатані”. Ми, наголошує поет, мали шанс БУТИ, але зрадили його, ми “не стомились лежати шляхом” (С. 132), ми “згордували державну міць” (С. 222). Відповідаючи на запитання “чому так сталося?”, поет на перше місце ставить не вину зовнішніх сил, а вину народу, що зрадив собі. При цьому автор солідаризується із Єремією: “Ось Я веду на цей народ лихе, під їхніх думок” (Гл. 6: 19. Підкреслення моє. – Л.К.).

Знову ж такі біблійна істина: згордувати державою, відмовитися відбутися – це *зрадити покликанню*. Мотив “димного чаду зрад” (С.157) так само наскрізний у творчості поета. Зрада – синонім спокою, сну, байдужості. Зрада у поета – найпосутніша характеристика України, що не відбулася: “Усім огнем твоєї тьми, / Всім пеклом зради й самозгуби” (С. 209). Нарешті, зрада в поезії Євгена Маланюка – це синонім української історії. І це стосується не тільки узагальнених характеристик на кшталт цитованого вище чи ось цих рядків: “Ще прогрімить останній судний грім / Над просторами неладу і зради” (С. 167), але в першу чергу – поетичного анатомування зради. Це коли “Вітри історії дзижчали / В гучних віках не раз, не два” (С. 222),

*А раб всміхавсь, садив собі садочок,
Білів хатину, на бандуру грав
Та ще співав пісень тих милозвучних,
Що, як прокляття, чути їх поднесь!*

Це коли “Не здолали, не вміли, не хтіли / І віддалися тьмі та гріху” (С. 166). Зрада бачиться поетові першопричиною перерваності історії України.

Цікавий у цьому сенсі спосіб осмислення вітчизняної історії в контексті часу – “і падали хвилини слави / Під маятником дзигарів” – обрав митець у вірші-роздумі “Стара винарня”. Історична пам’ять ліричного героя прокручує в його уяві Богданових послів, козацьких купців, що, як і він сам тепер, засиджувались колись у старій варшавській

¹ Маланюк Євген. Схід Європи // ЛНВ. – Львів, 1932. – Кн. 12. – С. 1034.

винарні. Зла доля заводила сюди й “мазепиних скитальців”:

*Пили, сварилися, кляли,
Минуле мордували радо,
Хапались рвучко за шаблі
Й н’яли чорним словом “зрада”. (С. 310)*

Поет не випадково в єдиному синонімічному ряду подає “зраду” і “самозгубу”. Самозгуба-зрада спричинила велику монголо-татарську руїну, коли “Не єдиний варязький стяг, а численні стязи” рвав вітер бою. Письменникові не потрібно було у “Варязькій баладі” конкретизувати оте “численні стязи”. Це вже зробив задовго до нього автор “Слова про похід Ігорів...”:

*Сказав бо брат брату:
“Се моє, і те – моє”.
І почали князі про малєс – “се великеє” мовити
І самі на себе крамолу кувати.
А погани з усіх сторін приходили з побідами
На землю Руськую!*

До речі, Євген Маланюк послужився рядками зі “Слова...”, щоб досягнути ефекту повторюваності в часі, хронічності самозгуби в українській ментальності. Йдеться про вже цитовані рядки із “Чорної Еллади”: “Над простором квилить княгиня в Путивлі / Та небу кидає погрози пророк”. Не почута Україна-Ярославна, яка оплакує удільного князя, що пішов собі слави шукати. Не почутий автор слова – пророк, що кликав до єдності в ім’я держави, бо “сказав брат брату...”. Тому-то й підсумовує поет у третій частині “Чорної Еллади”, послуговуючись відомою біблійною істиною з Євангелія від Матвія (10:36): “І вороги – домашні чоловіку”... / О, так, відчув цю правду до кісток” (С. 215).

Вже говорилося, що найближча Є.Маланюкові епоха доби УНР нечисто осмислювалася і його поетичній творчості. Але відголосок останнього акту самозгуби таки зазвучав у рядках із “Псалмів степу”: “Що в дикій пристрасті Твоє тулили тіло, / І кожен рвав до себе і радів”. Відголосок самозгуби, що стала черговою зрадою покликання стати державою. Тут поет кидає докір низові. А в поезії “Ти стояла у білім завої” (1927) Маланюк корить у зраді Україну. Ти пробудилася, Ти забуяла весною і я був покликаний Тобою, я повірив, “поруч станув поет і воїн, / Як рапіра стрункий і дзвінкий”.

*Не побачила, не відчула,
Не своєю весною ясна...*

¹ Слово о полку Ігореве та його поетичні переклади та переспіви. – К., 1967. – С. 109.

*Тільки Бог у церковній конулі
Знав, чия на тобі весна.*

*Тільки Бог одиць знав і бачив
Чорну ніч твоєї душі.
Чом же знаком страшним не позначив?
Горла кров'ю не задушив?* (С. 201)

Через докір Україні, що “не побачила” двічі зібрану півторастатисячну армію на її захист, митець, як один із них, осмислює своє глибинне почуття – я зраджений Тобою.

Прикро, але мусимо згадати, що нещодавно (1993) цей твір зовсім несподівано був прочитаним Юрієм Шерехом. Обстоюючи свою думку про Є.Маланюка, як поета пози, він, зокрема, пише: “Менш відома, але чи не гумористичніша самохарактеристика-автопортрет як новоженця 1925 року із Зоєю Равич.

*Ти стояла у білі завої.
Воском плакали білі свічки.*

Поруч станув поет і воїн,

Як рапіра стрункий і дзвінкий.

На постаменті це діялось? У промені прожекторів?¹ Очевидно, вченого ввела в оману Оксана Керч, упоряднича збірки “Євген Маланюк. В 15-річчя з дня смерті”, помістивши цю поезію поряд з розповіддю про одруження поета із Зоєю Равич (саме на це видання посилається Ю.Шерех). Хоч цілком очевидно, що до згаданого шлюбу твір не має жодного стосунку. А Вона тут уособлює Україну.

Феномен “волі без долі і волі”, як його сформулював сам Маланюк у вірші “І конунг, і каган – зараз”, найповніше своє висвітлення знайде лише у повоєнній письменникової публіцистиці, зокрема в його “Малоросійстві”. Проте апробувалася й розроблялася проблема ще у поезії між двох ісходів, а сутність її зводиться до розкриття двополосності української душі, в якій героїка, порив, самопожертва сусідять зі зрадою, байдужістю, цілковитою самоізоляцією. З одного боку, констатує поет у творі “Кінець початку” (1926):

*Що для нього готика духу,
Переможний, воєнний марш?*

Ось він смочє азійську сивуху,

Обертаючи драму на фарс. (С. 351), –

а з іншого, –

¹ Шерех Юрій. Скарби, якими володіємо // Сучасність. – 1993. – Ч. 6. – С. 155.

*Та у чорній нестямі істоти,
Де гарчить гайдамацька душа,
Відчуватимеш зимний дотик –
Солодкаву зрадливості ножа.*

(“Відвіку покарано степом”. С. 197).

Отже, повертаючись знову ж до твору “І конунг, і каган – зараз”, скористаймося думкою поета про феномен роздвоєності української душі:

*І конунг, і каган – зараз
В хозарсько-варязькій природі,
Тому то і мудрість і сказ
Злучились в моєму народі.* (С. 187)

Якщо перші дві цитати лише ілюструють протилежні полюси, то остання – прагне розкрити читачеві їх джерела. Є.Маланюк у численних своїх поезіях наполегливо проводить думку, що покора, зрадливості, байдужості до своєї долі – то наслідок сарматського, хазарського, монгольського, татарського, північного (“азійського”) впливів. Біда лише в тому, що “неплодну плоть, убоге тіло / Давала кожному сама” (С. 226). Відтак:

*Важкої крові тюркський нурт
Залізне лезо не прошило,
І воля не знайшла вістря...
Так, покриткою, йдеш віками
І в дикім лоні, наче камінь
Монгольське важчає байстря.*

(“Невимовне”. С. 234)

Ось він, переступ. Залізне начало, закладене первинно у коді кожної нації, залізне начало, зміцнене, за поетовою концепцією, варязьким компонентом, не реалізувалося волею. Розбещене мандрівними народами та природою покритки, воно зродило покоління “байстрят”, що продовжать процес самознищення. Це вже їм приурочений саркастичний твір під промовистою назвою “Історіософічне”.

*Обабіч шляху із Варяг у Греки
Ще й досі живуть ні варяги, ні греки,
А так собі, еманация, гра –
Дрижить протоплазмою без ядра.
І скільки не пружили і не палили,
Тільки ойойкало тлусте тіло.* (С. 514)

Та “еманация... без ядра” залишалася незнищеною і незмінною. Ні ніж, ні “Нове Запоріжжя” йому не допоможуть. То, може, запитує з

результатом калічного витвору бездержавного організму українського народу, уособленого в образі-символі Безголової Ніке ("Символ". 1937).

*Чим далі, тим похмуриш мряки,
Тим небезпечніша дорога...
О, ніби Ніке з Самотраки,
Твоя смертельна перемога:*

*З одірваною головою,
Безумна і посмертно біла,
Вона несе над полем бою
Своє сліпе й крилате тіло.*

Сказати, що Євген Маланюк, звертаючись до історичного минулого України, мав ту надихаючу його ідею, яка мала поєднати зв'язок часів і в минулому дати відповідь на причини сучасних трагедій українського народу і нації, було б справедливим, але недостатнім. Шукаючи відповіді на запитання "що ми за народ?", поет своєю творчістю прагнув повернути нас до вічних істин, до аксіоматичних понять власної землі, власної держави і самоцінності громадянина цієї держави, дорікаючи нам найбільшчими гріхами самозречення, відсутності національної самоповаги, "безбатченківства", байдужості до власної долі.

3.3. Спокута

Відповідь на запитання "що робити?" для себе особисто Є. Маланюк знайшов ще в таборах. Вибір його був відданий слову, покликаному служити його народові, покликаному творити його, покликаному шукати відповідь на питання "що робити?" тепер уже для цілої нації. Прагнучи ж максимальної дієвості й самовіддачі слова, поет обирає шлях **національної самокритики**, започаткований Т. Шевченком. Шлях не новий найперше для літератур пригноблених народів. Його обирали Д. Леопарді й Г. Гейне, А. Міцкевич і Х. Ботев, С. Чех і Ш. Петефі, Я. Коллар і В. Александрі та багато інших синів знедолених народів.

У поезії інвективи провідних патріотичних поетів світу чимало спільних рис. Як правило, адресатами і центральними персонажами творів виступають Вона-Вітчизна (мати, жінка, вдова, блудниця, повія тощо) та "вони" (недостойні сини, сироти, раби, прислужники, запруданці тощо). В основі сюжету посилено негативний образ Батьківщини протиставляється віднайденим в історичному минулому країни картинам державницьких і духовних злетів. Образи духовних провідників нації минулого протиставляються безликому сьогоденню. Більше того, повторюються композиційні прийоми (такою Ти була –

такою є – такою будеш; захоплююся – засуджую – пророкую тощо). Маємо чимало спільного у засобах творення образів, навіть у дрібних художніх деталях. Відповідно і пафос творів – це поєднання гніву, проклять, осуду з великою любов'ю до калічного образу Вітчизни. Мета ж їх – розбудити, змусити побачити справжніх себе, розгніватися на себе і свою долю, закликати до дії, до чину, до змін.

Візьмімо для прикладу канто “До Італії” найвидатнішого представника італійського Рісорджіменто Джакомо Леопарді. “Моя Вітчизно, бачу я портали, / Колони й арки, статуї і плити” – так розпочинає свій твір поет, а уява читача сповнюється блиском минулої слави давньої Італії. Асоціація домальовує підказаний автором скульптурний портрет матері-Італії в довершених формах античних статуй. Проте перо митця зраджує сподівання читача і подає різьблено контрастний малюнок сучасного образу Вітчизни: “Беззахисна, чоло одкрите, / Ти без шолома і панцера на грудях... / Яка скривавлена, бліда й забута”. Леопарді творить свою “скульптуру” всупереч законам високого мистецтва давнього Риму. Його героїня сидить закута у пута, сховавши чоло в пелену. Чим не Маланюкова “безголова Ніке”? Поетів присуд категоричний: “Колись владарка, ти рабина нині”. Бо ж і сини твої на чужих полях гинуть не за Вітчизну, а за ката. Присутній у поезії і полум'яний заклик митця до зброї, і бажання його кров'ю своєю “запалить / Вогонь у грудях італійцям” (кров і зброя – найчастотніші образи-символи Маланюкових поезій 20-х років)¹.

Або ось ще рядки із канто “На пам'ятник Данте”, в яких знову ж таки поет подає портрет поневоленої Італії, полоненої путами “душевної дримоти”, Італії-вдови:

Зробили наймичку із нашої вітчизни

І гине честь її, вона уже й сама

Конає в лещатах залізних.

У минулій славі автор прагне знайти запоруку пробудження (“Коли минувшина дідів бодай / На мить пробудить гідність / Твоїх синів ледачих, слабодухих / І змінить вигляд потурнацький їх”). І традиційне до повторюваності в деталях (“ледачий роде”, мармур (як уособлення минулої величі), “плодити нищих і безсилах” тощо) пристрасне звернення-заклинання до сучасників:

Невже погинули навіки ми,

Тавровані безмірною ганьбою?

О, поки я живий, волатиму з мольбою:

¹ Леопарді Джакомо. Поезії. З італійської. – К., 1988. – С. 35-39.

*Ледачий роде, обернись до предків
І на руїни глянь, на мармур і на храми,
Картини і сувої, Задумайся,
Яку-бо землю товчеш ти ногами.
Чого ж отут лишаєшся?
Вставай і йди собі!*

*Ні, не тужитиме вітчизна за тобою, –
Як тужить в горі по мужах великих, –
Якщо вже плодить нищих та безликих,
То краще їй зостатися вдовою!*

Втім, попри очевидну близькість інвектив у доробку патріотичних поетів, у кожного з них є щось своє, специфічне, притаманне лише їм. Не став винятком у цьому і Є.Маланюк. Більше того, його поезії якраз частіше посутньо відрізняються від творів попередників.

Проте повернімося в лоно вітчизняної традиції для розгляду специфіки Маланюкових інвектив. І.Дзюба, розмірковуючи над творчістю поета, зазначає, що його “гнів має відчутний присмак роздратування й зневаги до “плебсу”, який виявився, мовляв, негідним своїх лицарів”. І далі наголошує: “При всій близькості цих Маланюкових мотивів до Шевченкових гнівних проклять Україні – вчувається і деяка внутрішня відмінність. Шевченко і в гніві своєму залишався часткою свого народу і брав на себе всю його істоту і всю спокуту, а Маланюк інколи виступає як зверхній судія. Не випадково він солідаризувався з Кулішевим: “Народе без пуття, без честі, без поваги”². Та думка не нова. Щось близьке знаходимо у Ю.Шереха в його “Стилях сучасної української літератури на еміграції” (1946): “я і Україна”³. Водночас ця думка не така вже й однозначна, хоч текстові матеріали поета дають чимало підстав згодитися з обома авторами, як зрештою, і засумніватися у наведених висновках. Бо ж як, наприклад, трактувати ось це поетичне зізнання митця:

Поможі мені, римський орле,

Моїх каторжних предків тавро!

Над життям моїм – кара на горло,

На руках моїх зрадицька кров... (С. 238)

На одному полкусі, скажімо, “зверхне” – “каторжні предки”. Але ж не може свідчити про позу стороннього спостерігача зізнання “на руках

¹ Леопарді Джакомо. Поезії. – С. 40-47.

² Дзюба Іван. Поезія вигнання // Прапор. – 1990. – № 1. – С. 134.

³ Див.: МУР. Збірник. – Мюнхен, 1946. – Ч. 1. – С. 72.

моїх зрадницька кров”. Тож спробуймо поміркувати над сутністю і причинами тієї “внутрішньої відмінності” Маланюкових поезій. Для цього зробимо короткий екскурс в матеріал загалом відомий, але потрібний нам у контексті проблеми.

Пригадаймо, що поети-романтики минулого століття розбудили інтерес до пізнання власної національної самобутності. Шевченко зробив наступний крок. Своєю творчістю він прагнув реалізувати нову, продиктовану часом ідею – ідею національного самоствердження. Адресатом його поезії була величезна читацька аудиторія, яка щойно скінчила “перший клас” на шляху національної самоідентифікації – збачнула свою етнічну самобутність. Шевченко мав дати нові уроки, складніші завдання – перетопити невиразне і нестійке фольклорно-етнографічне відчуття національної окремішності в національне осердя. Отже, на зміну культурно-етнографічному етапові самовизначення мав прийти політичний. Шевченко не просто вперше створив всеохоплюючу картину трагедії українського національного життя, але й, обравши шлях національної самокритики, дослідив причини того стану свого народу, вказав на вади національного організму, накреслив шляхи визволення. Він був першим, хто (скористаймося біблійною притчею про зерно, щедро використовуюваною Маланюком), зібравши скупий урожай жита на ниві романтиків, мусив засіяти “озиме жито” майбутнього врожаю синів народу і нації. Продовжили його справу П.Куліш, І.Франко, Леся Українка, достукуючись до сердець співвітчизників, прагнучи творами своїми відсіяти зерно від полови: “Так ми раби, немає гірших в світі!”:

*Ми навіть власної не маєм хати
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невольникам, казати
Речення гордес: “Мій дім – мій храм!”*

Вони готували щедрий засів, який, зрештою, таки відізався хай і остаточно політично несформованою нацією, що засвідчили події доби УНР. А що ж Маланюк? Що мав робити він? Йти второваною стежкою попередників? Повторюватися? Але ж це свідомий шлях самозгуби для митця. Цілком справедливо, якби не одна суттєва обставина. Євгеніві Маланюку дісталось поле без урожаю. Звернімо увагу на домінантний образ-символ поля у віршах поета. Це гола стерня, це пусте поле, інколи поросле бур’янами. Це знову чорна рілля, але тільки рілля, що зазнала

¹ Українка Леся. Твори в двох томах. – К., 1986. – Т. 1. – С. 98.

жахливої катастрофи незбуття урожаєм зерна: “Стара земля – завмерла і не дише. / Лиш де-не-де торішній мертвий колос” (С.144).

Його попередники готували засів і сподівалися на врожай, а йому випало бути учасником і свідком трагедії печальних жнив. Наголосимо ще раз – це не історія гайдамаччини, почута з переказів та поетично осмислена митцем. Це пережитий поетом факт тривання держави, про яку мріяв Шевченко, але ж і пропущена крізь душу митця трагедія її зникнення. Саме вона стала не тільки потужним джерелом поетових інвектив, але й зумовила їх гостроту. Більше того, певною мірою дала поетові право на саме таку тональність його творів. Зрештою, звернімося до самого поета. Він у своєму “Посланні”, писаному на продовження Шевченкової традиції, сам дає відповідь на питання, яке нас цікавить:

*Пишу по роках сліз і крові,
Що напрокував пророк:
“Прислять лукаві і в огні
її, окрадену, згублять”, –
Прогаяли великі дні
Скалічені й маленькі люди,
Заслишили в ганьбу і бруд
Велику віру – й на руїнах
Отарою мандрує люд,
Що мав зродити Україну¹.*

Маланюкові інвективи потрібно сприймати лише через призму “років сліз і крові”, напрокукованих Шевченком, але не звершених, а черговий раз програних “слабкою нацією”, адже “її герої – вінніченки / Та “карі очі” і гопак. Її метафізична суть – “Палка й “слабенька” молодиця, Розслабленість, болото, муть / Й ніколи – мідь, залізо, криця”². Програне не прагнення волі (гайдамацьке повстання, рух карбонаріїв, польське повстання 1830 року, повстання сілезьких ткачів, революція 1848 року для Угорщини тощо), а реально здобуті віками сподівані воля і держава.

Свого часу В.Щурат, розмірковуючи над проблемою спорідненості і суголосності поетичного голосу пророка Єремії та Шевченка, акцентував на специфічності творів українського поета-пророка: “Пророкування неволі в Шевченка так само грізні, як в Єремії; вони виходять ще грізнішими через відсутність надії у далеких перспективах (курсив мій. – Л. К.)”³. Маланюк же був свідком і співтворцем зреалізованої “надії”, яку “прогаяли слабкі поляне”, тому “ще

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 468.

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 469.

³ Щурат В.С. Святе письмо в Шевченковій поезії. – Львів, 1904. – С. 57-58.

грізнішими” є його інвективи. І ще одна дуже важлива обставина. Маланюк був не просто свідком трагедії УНР, він був свідком її краху через недолугі потуги просоціалістичних урядів, яким явно бракувало заліза, бракувало мілітарного духу. Він зрозумів, що потрібен зовсім інший підхід до творення нації, і зреалізував його у своїй поетичній творчості.

Виправдовуючи перед сучасниками потребу в гнівних прокляттях і спрогнозовуючи майбутні полеміки, Є.Маланюк писав, знову ж таки спираючись на Шевченкову традицію “правди-мсти”, що лише гірка правда про себе самих веде до самоочищення, пробудження і спокути. Хтось мусив її виповісти справжню, оголену, яка має стати “мстою”.

Так: правда – мста. Бо за легенди й морок

Вже не сховатъ кривавий гріх брехні:

Вогненна кара покара просторц,

Стара земля відродиться в огні.

(“Прозріння”. С. 168)

А готуючи до друку збірку “Земна Мадонна”, поет писав у передмові (залишилася недрукованою в архіві письменника у Празі): “Читача, можливо, вражатимуть “тверді” слова, часом “негідний” тон (“лайка”, як писав один рецензент) по відношенню до постаті, що криється в темі цієї книги. Я свідомий гріха, що беру на себе. Але ці слова й тон є лише відвратною луною єдиного й цілісного чувства. Біль – не лише сльози й зітхання, але також напруження, затиснення, ГНІВ”¹.

Цікаво зіставити творчість Маланюка та названих уже нами патріотичних поетів. Жоден із них не мав того досвіду, що дістався нашому поетові. Перед більшістю із них стояла Шевченкова проблема – національне самоствердження. Може, найближчим був досвід А.Міцкевича, але ж він мав справу зі сформованою духово і політично нацією, яка лише три десятиліття тому втратила державу. Д. Леопарді, будучи чільним представником італійського Рісорджіменто, навіть не сприйняв повстання карбонаріїв.

Отже, поет через призму досвіду, здобутого у борні за державність, набутого у вигнанні, обирає для себе “гнів під корчами огиди, / Любов – під ваготою зненавиди” (С. 356):

І день і ніч на невмолимім герці,

Під шум важких знамен,

¹ Див. першодрук: Купенко Л. “Я свідомий гріха, що беру на себе” // Дивослово. – 1996. – № 4. – С.15-16.

Нерівним полум'ям горіло серце

*Між Беатріче і Кармен*¹.

Можна було б констатувати, що відстежено першоджерела поетового гніву і “зненавиди” (“за дні потоплені у злі” (С. 41), “Чим чорніш, чим кривавіш регоче / В моїм лютім безсиллі душа” (С. 43)). Праведний гнів поета безсумнівно джерелом свого натхнення має фатальну втрату державності. Згодом у таборах та Подебрадах його живила разюча невідповідність між свідомістю високих прагнень, устремлень і переживань митця та їх катастрофічним неспівпадінням із реальністю. У 1923 році в таборах поет усвідомлює себе володарем “зацного царства: / Престола зла, країн гріхів”, наголошуючи при цьому – “Моя краса – останнє зло” (С. 83).

Проте лише цим пояснити природу поетового гніву і проклять, як, зрештою, лише пояснити її, значило б однобічно і спрощено розглянути цю проблему. Гнів поета умисне афішований, умисне акцентований для читача. Зло свідомо гіперболізоване, згущене. Хоча – хто здатен виміряти трагічні наслідки його вже сьогодні? Отже, зло на певному етапі творчості митця поза виявом поетових емоцій – ще й свідомо обраний митцем чинник впливу на читача. Чинник, що у різкій, категоричній формі має експонувати читачеві енергію трагічної думки, що має стати дією: усвідом біду свою, свого народу, переймися не лише моїм болем, але й моїм гнівом, перероди, зміни себе. Отже, гнів має стати рушієм діяльної спокути. Суголосні міркування знаходимо у самого письменника: “Боже предків моїх! Пошли мені ту природну, прекрасну погорду, що нею дихала вся прекрасна постать діда. Ні, це не злоба, звиродніло-недокровна, зеленава від страху й дрібна. Дід не був злий... Царство тобі небесне, діду мій... Це від тебе і кров, що дзижчить у віршах, степові присвячених”².

У поезіях таборового та подебрадського періодів творчості поетів гнів – відкритий, наступальний, підкреслено демонстративний. Його інвективи густо насичені словами-символами крові та зброї (заліза). Це знову ж таки свідомо установка – “Я кривавих шляхів апостол – / В голубі надвечірні дні” (С. 36); “Мої скалічені слова і окривавлені і мертві” (С. 65); “Яких ще віршів вирізуватъ / З кривавого м'яса днів” (С. 103). Звертаючись до України, поет просить її: “Научи мене кров'ю Твоїх молитов” (С. 101), і запитує у неї: “Чи сниться ураган повстань? / Чи мариш ароматом крові?” (С. 145). В цитованих рядках обидва образи

¹ Маланюк Євген. З циклу “Беатріче і Кармен” // Вісник – 1933. – Кн. 4. – С. 243.

² Е.М. З мого Блок-Ноту // Вісник. – 1933. – Кн. 1. – С. 73-74.

(крові і зброї) збігаються, бо ж у системі Маланюкового поетичного мислення вони виступають синонімами. Поетова спрага крові – це спрага “урагану повстання”, це спрага мілітарного збуття держави. І поезія зазначеного періоду відверто скерована на те, щоб слова його “спалахнули пожаром”:

*Знову серпень диха жовтим жаром.
Співають косами жнива.
Коли ж то спалахнуть пожаром
Мої розжевлені слова?
А там?..
– Порепалась од спраги,
Спеклася спекою земля.
Червоної жадають браги
Стернями вкритій поля.*

(“Ой у полі жито...” С. 68)

Отже, знову крові, знову Залізняка: “Знову треба крові! – Знову коси оберну в ножі”; “Свячений ніж, стиснутий злом / Свячений ніж – оце нам треба”. Ось акцентований вихід зла – бажання “червоної браги”, “свяченого ножа”. Поет закликає “чересло обернути на ніж”.

*Що ж! Хай з кров'ю мішається порох
Відвічних шляхів землі, –
Але пам'ятатиме воров,
Як топтати твої ковили,
Але пам'ятатиме, хижий,
Що то є – парча пшениць:
Понесе переламані крижкі
Під побідний грім гаківниць.*

(“Поліття”. С. 160).

Відвічний шлях народу до самого себе осмислюється поетом образом довгого вікового путі, вкритого порохом і кров'ю. Митець знаходить блискучий спосіб протиставлення двох іпостасей степу. Віками скорений ворогом степ, вкритий ковилою (дикий), і степ обуджений – парча пшениць із побідним громом гаківниць.

Через десять місяців після написання “Поліття” з-під пера Є.Маланюка народиться поезія під промовистою назвою “Особисте” (9.12.1925). У ній є рядки, які засвідчують, що письменник глибоко розумів тернистість і ризикованість обраного шляху до сердець своїх співвітчизників.

*Хотілось бути вогнем! пророком! –
Але душа іще черства.*

*Йще не зм'якла, не взялась
Палючим пломенем любові –
Ще марить терпким смаком крові,
Ще хоче пристрасті і зла¹.*

Ніби й виправдання у поета “біля руїн держави” є. Проте маємо ризиковане і чесне зізнання. Я, отже, як ті біблійні лжепророки, замість покути кличу до бунту народ, який не готовий до того. Як наслідок, у 1931 році у поезії “Думи мої, думи...” (у згадуване вже порубіжжя десятиліть) Маланюк скаже: “Вже й ненависть згаса, а я не в спів / Йі вогнем твій смуток запалити” (С. 176).

Справді, у 30-х роках, особливо в другій половині, з творів поета поступово зникають образи-символи зброї та крові і помітно слабшає “шал” “зненавиди” і зла, згасає, щоб реалізуватися новою якістю. Але про це згодом.

Запалити “твій смуток”, пробудити мілітарне начало, закликати до зброї, обудити кров – це лише один полюс поетового гніву і один із творених ним шляхів спокути. Продуктивніший і дієвіший інший – дати сучасникам і нащадкам через призму тих же гніву, зненавиди, любові правдивий, хоч і не вельми привабливий, портрет України. Сказати те, що, можливо, не кожна людина наважиться думати про свою Вітчизну. Відтворити в контексті свого ж вибору “правди-мсти” образ співвітчизника в історичній ретроспективі аж до сучасності. Поет-вигнанець обирає шлях опозиції до них, шлях заперечення, сподіваючись не просто бути почутим, а змусити замислитися, обуритися, протестувати. Обирає шлях недекларованого, діяльного патріотизму, як визначив його М.Неврлий². У міжвоєнний період, а точніше, десь із кінця 1923 року до середини 30-х років, прийом інвективи залишається провідним у творчості Євгена Маланюка, а ідея національної самокритики – домінантною.

У літературознавчих дослідженнях, про творчість Євгена Маланюка, ця проблема чи не найретельніше досліджена. І все ж запропонуємо свій погляд на неї. А розпочати варто з уже цитованої поезії “Ні, не покритка Катерина”:

*Ні, не покритка Катерина –
Даремно плакав Тарас –
Ти – масна монгольська перина,
Повіє племен і рас!*

¹ Маланюк Євген. Чорні вірші // Вежа. – 1996. – № 2. – С. 26.

² Неврлий Микола. Поет боротьби і вселюдських ідеалів // Маланюк Євген. Земна Мадонна. – Братислава, 1991. – С. 14, 16.

Звертає на себе увагу опозиція поета до Шевченкової оцінки стану України. Вона не випадкова. Саме тоді, 1924 року, в художній свідомості Є.Маланюка викристалізовується власний погляд на долю Вітчизни. Стосовно творчості Т.Шевченка він для себе зробив висновок, який збігається з думками пізніших дослідників творчості поета про творення ним міфу “про Україну страдницю і жертву”¹, про образ-символ “згвалтованої жіночості, жіночості, підданої нарузі”, що навіть має термінологічне визначення – *mental rape* (ментальне згвалтування)². Маланюк, як уже зазначалося, категорично відмовляє Україні в праві на роль страдниці і жертви. Він наголошує на тому, що Україна грішниця, “повія племен і рас”. Саме в цьому і полягає суть специфіки його, Маланюкового, погляду на долю, історію і майбутнє Батьківщини, як і специфіки його національної самокритики. Він обирає свідому опозицію до грішниця, він своїми поезіями свідомо провокує *не співчуття до знедоленого краю, а несприйняття його таким*. Більше того, згодом він буде свідомий несприйняття його позиції частиною читачів. Але й це вважатиме позитивною реакцією приспаної нації. Поет обирає шлях опозиції як єдино можливий в умовах шойно втраченої державності. Опозиції до такої України, до низу, до Бога, до зовнішнього ворога. Повторімося Маланюковим рядком “Любов – під ваготою зненавиди”, опозиція в ім’я заперечення скаліченого образу України, опозиція як шлях до спокути.

Отже, – я і Ти. Маланюк відмовляється від звичної для поетів пари матері-батьківщини та сина-митця. У нього Вона – жінка (наречена, дружина). Причому, поетів вибір саме дружини-вітчизни свідомий. Простежимо, як народився цей образ. Восени 1923 року, коли муза Є.Маланюка звернулася до осмислення долі своєї Вітчизни, поет кількома творами засвідчує болючий пошук адресатки своїх поезій. То у гніві говорить: “Бо й ти – не мати, бранко степова” (С. 118). То, ніби завагавшись у своїй категоричності, рядками наступного твору намагається пом’якшити свою позицію: “Сестра чи мати? Ще не знаю...” (С. 120). Втім, оте “не мати” вже закоренилося в свідомості митця, про що й свідчить момент роздуму в пошуках адресатки (може, сестра). Нарешті, у поезії “Біль”, яка продовжує цикл поезій, створених митцем протягом 3-7 вересня, читаємо: “О Мати! Очі знов заплачуть / З-під мукою зіпнутих брів” (С. 122). Проте це єдиний приклад звертання до України

¹ Див.: Майстренко М. Шевченко і античність. – Одеса, 1992. – С. 80.

² Забужко Оксана. Чому Шевченко? (До початків філософського Шевченкознавства). – Філософські студії – 99. – К., 1999.

як до матері – аж до далекого 1939 року, коли у збірці “Перстень Полікрата” з’явиться розділ “Земля – Мати”, а в його титульній поезії “Провесна” (1936) – рядки: “Я прислухався і тремтів / На голос матері і друга, на дівчини далекий спів” (С. 264).

Формула – Вона-жінка – вперше з’явилася в поезії “Еміграція” (1924). Зродилася мотивом звінчаності ліричного героя з Нею: “Не розлучить час мене з Тобою / Муки рік навіки нас звінчав” (С. 125). Ця продиктована натхненням розв’язка якнайкраще характеризує стосунки поета й України. Автор умисне акцентує на таїнстві вінчання, за яким, безумовно, стоїть *не тільки Любов, але й відповідальність сторін*, обов’язок, співучасть тощо. Мотив шлюбу зазвучить згодом у “Горобиній ночі” (1925), ще раз наголошуючи на доленості для обох сторін часу їхнього вибору:

Горобина ніч була тоді –

Перед нашим шлюбом, –

Горобина ніч.

Це ж вона пророчим знаком зля

Віддала нас зугубам

Блискавками віч. (С. 147)

1926 року в поезії “Невчасна весна” шлюбний мотив посилюється оцінкою вибору ліричного героя (“Наречена моя – горбата, / І жагучим бодем любов” (С. 199)), а наступного, 1927 року, у творі “Ти стояла у білім завої” мотив вінчання “поета і воїна” поєднується із мотивом зради нареченою сподівань ліричного героя (“Тільки Бог один знав і бачив / Чорну ніч твоєї душі” (С. 201)).

Проте повернімося до позиції ліричного героя. Теза “Не розлучить час мене з Тобою” не залишилася декларатією. Хай “жаба, мавпа, горбата – ти” (С. 200), проте я залишаюся вірний шлюбній клятві. Наголосимо – “звінчанню”, освяченому Богом, бо ж недаремно і церква, і Бог у церковній копулі. Він вражений відкриттям за “білим завоєм” весільного обряду іншого образу нареченої, він не сприймає наречену такою, він прагнутиме змінити її, але не зрадить обов’язкові чоловіка – нести свій хрест до кінця.

Цей екскурс дає підстави зробити певні висновки. Поет-вигнанець, який у муках багаторічної боротьби за державу виплекав свою любов до Вітчизни (“муки рік навіки нас звінчав”), відмовляє їй називатися матір’ю. Відмовляє свідомо й умисно акцентує на тому, що я *ще не син тобі*, так само має прочитувати і наступний рядок, що і Ти *ще не мати*. “Ще” зберігає ефект реалізації обох іпостасей в майбутньому. В майбутньому, в ім’я якого я творю, в ім’я якого я сьогодні називаю Тебе

“втіхою ката” і “матір’ю яничар” (С. 207). Я був зачарований Твоєю весною, каже поет своїми твораму, і я не зрадив Тебе. Ти ж залишила нас на порозі здійснення мрії віків і поколінь, справдивши моє ще “не мати” і заслуживши мій гнів.

Поет не відмовляється від скаліченого образу вітчизни-матері. Навпаки – свою любов, свій біль, гнів і сором він прагне розділити з нею, проте не як син, а як муж (воїн, охоронець, хранитель честі), як чоловік. У цій формулі знаходить виправдання і продовження логіка dorostання обох до стосунків сина-матері, а водночас, поет вільніший у своєму діалозі з Нею-нареченою-жінкою, вільніший у своїх виявах любові й гніву, в оцінках, характеристиках.

До речі, табори та еміграція насправді довершили переростання ставлення поета до України з романтичного захоплення у самовіддану, саможертвону любов. І наведені вище цитати з мотивами вінчання фіксують не лише хронологічну відправну народження нових стосунків поета та Вітчизни, але й емоційний стан митця, якому відкрилася сповна таїна любові, таїна відчуття Батьківщини. Громадянин і поет майже одночасно з почуттям любові усвідомлює недосконалість предмета свого кохання, усвідомлює, що його обраниця йому зрадила. Дошукуючись відповіді на запитання “чому так сталося?”, приходять до осягнення її сутності у великому часі. Саме формула “Вона-жінка” дала можливість поетові так несподівано й майстерно поєднати, переплести проблеми народу, нації, держави, Батьківщини і глибоко інтимні переживання.

Біль і гнів народжуються у душі полоненого любов’ю поета і громадянина, “Коли Тебе розпускним зором / Нагую розгляда владар” ще у таборних “Псалмах степу”. Цілковито виправдана реакція закоханої людини наразі зі “зрадливою бранкою” та поспішним вибаченням за “богохульні вірші”. Проте наступні відкриття й усвідомлення катастрофічності її стану народжують закономірну ненависть до “Повії ханів і царів”, яка “Неплодну плоть, убоге тіло / Давала кожному сама” у “Діві-Обиді” (1926). Поет не залишає жодного відтінку співчуттю чи жалю. Навпаки, він розвінчує традиційні підстави для виправдання – “байки про пута куті / Та інші жалісні слова”, “Мізерію чужих історій / Та сльози п’яних кобзарів”. Висновок його однозначний і незаперечний –

Це ти, пусте, неплодне тряся,

Ти, Пріська гетьмана Петра. (С. 226-227)

Гнів поета рівнозначний глибині “рабської крові” й “черкаської шатості” його обраниці. Він лише врівноважує те, що є фактом буття.

Усе інше означало б фальш. Адже ж і пророк Єремія, у гніві своєму описуючи гріховність землі Іудейської, казав: “Бо на кожному взгір’ї високому і під кожним зеленим деревом ти клалася блудницею” (Єр. гл. 2: 20). Отже у Маланюка – “правда-мста” як шлях до спокути.

Гнів і ненависть до Ти-жінки-не матері як спосіб творення нової її якості “заклинанням віршем”, “виспівуванням кров’ю”, найповніше вилилися у творі “Антимарія” (1927). Автор доходить невтішного висновку про “невдале втілення її”. “Невдалість” ця розшифровується ним при допомозі біблійних образів Марії та Софії. Ти не Марія, не матір, наголошує митець. Аналогія прозора і зрозуміла, і все ж простежмо її в еволюції. Ще в “Євангелії піль” (1923) поет сподівається Месії для моря українських пшениць, і думка ця неодноразово з’являтиметься в його творах. Так у березні 1927 року критична маса болю, страждань, втрат України (“Та недаром, недаром весь степ кістками засіяв / І на кожному хресті придорожнім розіп’ято біль”) мусить на переконання поета зреалізуватися збавленням:

*Припонтійським степам породи степового Месію,
Мадонно Диких Піль!* (С. 237)

Твір побудований на контрасті, на протиставленні “голубого Іордану”, “нарцисів Назореї” і поетової “кривавої Галілеї” в “басаманах ріллі”; на протиставленні її, для богообраної Іудеї та припонтійських степів: “Її звали – Марія. / – А як же вгадять твоє ім’я”. Тоді поет ще знайшов його – Мадонна Диких Піль.

А вже в “Антимарії” – “Бог дав тебе – Антимарію! Відьму!”. У “Чорній Елладі” (1929) цей мотив отримає новозавітну інтерпретацію: “Ні-ні, не Христос, не Христос, Україно, – / Злочинець Варрава харчить на хресті!” (С. 213).

Поетове “не Марія” має й іншу проекцію. Ти зваблена гріховністю, ти – антипод непорочності. Нарешті – ти не матір для низу, для синів своїх, як нею була Марія для Христа. Цю сторону поетової тези про невдале втілення її краще увиразнює теза: Ти “не Софія”. Адже Софія – та, що за законами божественного ремесла має будувати світ, зводити дім (творити народ і націю у поета), як один із головних символів біблійської Премудрості.

Частина друга “Антимарії” суть квінтесенція поетового прокляття. Але звернімо увагу на рядок, що волею автора свідомо трансформується у строфу, “Ні, не ховайся, а вслухайся уважно”. Здавалося б, продовжується звичний діалог поета з Нею, проте наголос важливий

для сприйняття твору. За ним акцент подвійної адресації – Ти і “ти” (“вони”).

Я покараний любов'ю до Тебе, але я, як часточка Тебе, так само занапащений “нешадним брудом”, все ж “з останнього відчаю – / В твоє лице вихаркую прокляття”. Тобі віки носити своє нечисте тіло з мертвою душею, тобі не народжувати дітей (бо для чого ж плодити манкуртів). І як вирок – “І слова “мамо” – не почувеш ти!”. То що ж – заперечення в ім'я заперечення? Але я кажу це, “зібравши світлі рештки духа, / З'єднавши те, що врятував святого”.

Як наслідок роздумів – третя частина. Я висловив усю “правду-мсту”, а тепер подаю єдино можливий Твій шлях спокути:

О, коли так – навик, навик, –

Тоді вже нічого губити.

Ти пісню оберни – на крик!

Ти руку простягни – убити! (С. 209)

Поет пропонує все “пекло зради і самогуби” повернути проти ворога. І тут є цікава деталь. Я, каже поет, жертвую собою в Твоє ім'я. Я не стану пророком, бо кличу до помсти як лжепророк. Ти не будь Марією, тепер мусиш стати благочестивою Юдит, героїнею однойменної старозавітної книги, яка врятувала іудейське місто Ветилуй від ассирійців, відтявши голову Навуходносоровому полководцеві Олофену. Аналогія ж знову надто прозора для коментування.

Твір “Сонет” (“Не в жовтій Іудеї – в Україні”), який так і залишився лише на сторінках “Вісника”, дає можливість простежити еволюцію теми. “Грозний прокляти” пророка не був почутий ні “блудним сином”, ні Нею, що вже

Не Суламита, що – як легіт піль,

Не Рут, що в колосках збирає біль,

Лиш Саломея – темна згуба гоїа¹.

Тепер саме час торкнутися діткливого питання етики. Воно не випадкове в контексті нашого дослідження. Твір “Антимарія” був включений до збірки “Земна Мадонна” (1934) поряд із “Дивою-Обидою”, “Чорною Елладою”, “Українськими візантійськими ночами”, об'єднаними у розділ “Антимарія”. Як уже зазначалося, критика важко сприйняла поетове бачення образу України. Тож чи мав моральне право Є.Маланюк на такі, наприклад, жорстокі рядки: “Будь ялова, як степ в посушні роки, / Неплідна будь, як смоква Іудеї”?

¹ Маланюк Євген. Сонет // Вісник. – 1935. – Кн. 11. – С. 778.

Розмірковуючи над природою зла у творчості Є.Маланюка, ми вже зверталися до цього питання, проте рядок із “Антимарії” “Всім божевільням мого натхнення” дає підстави звернути увагу на ще один аспект проблеми. Поет ніби вказує читачеві на головного винуватця переступу моралі світу цього – своє божевільне натхнення. Адже при всій художній опосередкованості образу Вона-жінка-не мати за ним прочитується матір-Батьківщина і відповідно поет порушує приписи сушого світу, кленучи її.

Т.Возняк зазначає, що у момент прориву, натхнення поет вільний від породжених світом законів: “У момент творення поет викинутий поза світ, і поза мораль. Крига сушого огорне його потім – зразу ж після того, як він буде покинутий своїм великим Співрозмовником”¹. Отже, “все божевілья мого натхнення” (прорив у Ніщо) переступає мораль, але в ім'я істини вищої, в ім'я моєї віри в те, що Ти збудешся, в ім'я Богом накресленого кожному народові збутися.

С.Кіркегор, розмірковуючи над відомим біблійним сюжетом про випробування Авраама принесенням у жертву свого сина Ісаака (Вихід. гл. 22), пише: “Своїм учинком він (Ісаак. – Л.К.) переступив межі етики і знайшов поза нею ту вищу мету, спираючись на яку і скасував обов'язок свій стосовно етики”². Злеті натхнення поетового, біль, віра дали Маланюкові ту вищу мету, яка скасувала мораль сушого світу.

Суше ж огортає митця відразу, як тільки його залишає натхнення. Повторюємо цю думку, оскільки в ній захована ще одна загадка роздвоєності митця. Оте звинувачення в ієреміядстві, оте – Маланюк “був поетом пози”, “а в житті ж він більше скидався... на плюшевого ведмедика”³. Але ж і Єремія мав два обличчя. Одне, хай і облагороджене поривом, знаходилося під впливом немічної людської плоти (“плюшевий ведмедик”), інше – під впливом всемогутнього Духу Божого (Маланюкове “божевільне натхнення”), подвійність – слабкість усіх синів землі⁴.

Зрештою, повертаючись до характеру Маланюкових проклять, варто згадати, що попереду був, наприклад, Генріх Гайне із “Сілезькими ткачами”:

*Проклія отій нашій-ненашій країні,
Де сором та ганьба панують єдині,*

¹ Возняк Тарас. Що є мораль? – С. 148.

² Кіркегор Серан. Страх и трепет. – Нью-Йорк, 1982. – С. 46.

³ Шерех Юрій. Скарби, якими володіємо. – С. 155.

⁴ Див.: Толковая Библия... – Петербург, 1909. – Т. 6. – С. 5.

*Де гинуть дочасно хороші квітки,
Де в цвілі таґною живуть хробаки...!*

Зрозуміло, що подібних прикладів можна навести багато із "Оди вольності" Ю.Словацького, "До національних зборів" Ш.Петефі, "Пробудження Румунії" В.Александрі та ін.

Втім, цитовані тексти Маланюка репрезентують лише твори, в яких діалог "я і Ти" відкритіший, оголеніший, частіше наближений до прямої мови. Разом з тим у доробку поета є чимало творів, у яких проблема стосунків ліричного героя з Нею розв'язується через глибоке переплетіння інтимно-особистісного і громадянського, через боріння пристрастей: кохана жінка і кохана Вітчизна. Драматизм і навіть трагічні колізії відношень поета й Вітчизни передаються усім спектром стосунків чоловіка з коханою жінкою і навпаки. При цьому інтимно-особистісна лінія сприяє найповнішому розкриттю лінії громадянської. Для прикладу згадаємо вірш "То був не бій...". Очам закоханого ліричного героя бачиться змагання її з ворогом. Його обраниця зломлена і згнана тучним тілом варвара гидкого". Вражаючим зразком цієї групи поезій є "Горобина ніч", з приводу якої Є. Маланюк писав у листі до Пеленського: "В ЛНВ (тільки не знаю коли, чи тепер, чи в XII) має бути початок "Сходу Європи" – там ще ясніш, ще прозаїчніш, але все про те ж саме, бо, власне, всі мої речі написані про те саме, навіть ніби інтимна й суто лірична "Горобина ніч" (лист від 3.10.1931).

У переважній більшості поетових творів Вона і "вони" стають предметом осмислення одночасно ("Вдруге, втретє збрехав твій лукавий кратер / Під старече зітхання здрібнілих мазеп"²). Відповідно зберігається і пафос поетового несприйняття, заперечення "ні еллінів, ні скитів – З цих візантійських україн". Опозиція "я – вони" так само акцентована. Вибір різкого заперечення ліричним героєм "тавра калічного народу" (С. 207) – свідомо позиція автора. Оцінки і характеристики – "раби відвічні", "напіврусини, напівпеченіги", "відвічний смерд, сліпий холоп", "тютхтій хохол", "коритися цей нарід був здоров" – підпорядковані задумові подати об'єктивний, дійсний збірний портрет народу, без фольклорно-етнографічного декору, без "сліз – пісень, й бандури – болю". І йдеться не про вислід спостереження над поетикою Є.Маланюка, а саме про його творчу установку. Ще в таборовій публіцистиці він заявив себе бунтарем проти усталеного

¹ Переклад Лесі Українки // Українка Леся. Твори в 10-ти т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 279.

² Маланюк Євген. Чорні вірші // Вежа. – 1996. – № 2. – С. 12.

стереотипу українця, виспіваного в "солоденьких віршах", і намагався своєю творчістю показати сучасникам зворотний бік медалі. Він прагнув розвіяти міф, що вороги згинуть, як роса, бо ж "раби не можуть вздріти сонця волі" (С. 161).

Ліричний герой поета неодноразово наголошує, що не відступиться від своєї агресивної, наступальної позиції, бо бачить у ній не лише свій обов'язок щодо "низу", але й, допомагаючи "Ім", пізнати самих себе, більше того, усвідомити себе самих внутрішнім ворогом українського національного організму, бачить у тому єдиний шлях спокути і постання. Той ідеал вимріяного поетом майбутнього України переданий ним в "Оді прийдешньому" (1935). Звернімо увагу на те, що поет не відділяє себе сьогоденного – "не таких, як ми" – від тих, проти кого спрямований його гнів:

*Бачу їх – високих і русявих,
Зовсім інших, не таких, як ми, –
Пристрасників висоти і слави,
Независників тюрми і тьми. (С. 335)*

І знову, як і у випадку з Нею, митець перебирає на себе функцію судді, уповноваженого карати, сам же залишається підсудним лише Богів:

*Вию псом на мертвім полі бою,
Стережу сей попіл і кістки, –
Знаю, Бог розсудить нас з Тобою
Сходять зерна, пружається ростки. (С. 335)*

Отже, шлях до спокути – у пізнанні і перемозі внутрішнього ворога в собі. Але ж так само важливо побачити й усвідомити ворога зовнішнього. Поетова опозиція до нього – я і зовнішній ворог – спрямована на те, щоб пробудити у співвітчизників свідомість того, що на перешкоді ідеї "збутися" у нашого народу стоїть саме оцей близький північний сусід. Завдання надто складне, зважаючи на легенду "нашої спільної історії". Є.Маланюк це добре розумів. У жовтні 1938 року він записав до свого щоденника: "Любов до дальнього" в міжнар. політиці, ц.т. йдеться о далекі держави (через одну і далі) дає механічну подібність між підмогою і законом довжини плеча. Сподівання на сусіда – то вже потенціальне васальство, аж слабкість" (запис від 14.10.1938). То ж своєю творчістю поет намагався не вилити своє (особисте) зло на "скаженого гуна" (С. 111), а наголосити на "потенційному васальстві", що унеможливило будь-які сподівання на повнокровне життя нації.

Отож, "прийшла орда", "зимним подувом Сибіру", "дикун над ним заносить ятаган" (С. 97), "...і услід реготався Схід", "...і посунув на нас

в гостроверхих татарських шапках” (С. 155) – такою була реакція митця на сусіда з півночі у багатьох його ранніх творах.

А в поезії “Уривок з поеми” образ зовнішнього ворога конкретизується реплікою “Як не калічила Москва”, за якою заховується вся українська історія після Хмельницького. Опозиція до імперської ментальності Росії особливо зазвучала в останніх строфах цього твору з традиційним оптимістичним пророцтвом “послів Московських... по пакету наших саль”, через злу іронію “ступати лаптю має буде сковзько”. Поет має на меті утвердити не лише віру, а, може, навіть не стільки віру, як закономірність саме такого розвитку подій, як норму.

Наступного, 1925 року, Маланюк знову повертається до теми полону, зовнішньої агресії. У вірші “Полин” з’являється образ “Вершника Мідного”, що “Над бруками з твоїх кісток, / Пускаючи в галоп побідний, Заносить мідне копито” (С. 133). А у вірші “Не збрехала: руками рабів” поет виливає увесь свій гнів на “блискучий Петрів парадіз” (С. 156).

Вимістивши свій гнів на ворогові, поет прагне запалити ним співвітчизників, звертаючись до них 1926 року рядками із “Варягів”:

Ти, що змиришавіс у корості,

Вигноів власне ім’я, –

Всю палючу отруту злості

На сусальне злото Кремля. (С. 163)

Триптих “Прозріння” (1927) підсумовує на певному етапі поетове боріння з імперською Росією. Митець прагне подати читачеві проблему не через призму особистих емоцій, а вдається до філософського (ніби особистісно нейтрального) погляду. Не я кажу, а “нестримний рух природи”. Важливо це не лише для України, але й для всіх “калічних україн”:

Крізь гноїца, крізь цвинтарі руїн

Буятиме нестримний рух природи

І, замість цих калічних україн,

Рослинами зростатимуть народи. (С. 167)

А гнівне послання з лютого 1928 року “Убійникам” митець закінчує своєрідним поетичним маніфестом незнищенності ідеї незалежності:

Дикун навів пістоль, щоб розстрілять ідею

Готичну, як буття, нестриману, як гімн,

Щоб в суздальський хаос, в глуху Гіперборею

Замкнуть і задушить наш неминучий Рим.

*Наївний варваре! Порфірородна кров –
Це пурпур Цезаря на вічну хоругвоу.* (С. 22)

Ще раз наголосимо, що пафос бунту проти імперської ментальності Росії, спрямований поетом на поборення почуття васала, меншовартості, на усвідомлення північного сусіда як зла, що стоїть на перешкоді “природного” буття народу. І свідомість того – це ще один із шляхів спокути, крок до позбавлення ментальності раба.

Зумисне агресивна опозиція Маланюка (найперше до Неї та “них”) має внутрішню очищувальну, життєстверджуючу силу. Заперечення має утвердити істинні якості і характеристики предмета зображення. Проте одночасно у багатьох текстах поет не обмежується цим, а подає читачеві свої візії-пророцтва нової України, творячи таким чином зовнішній життєствердний полюс. Цілковито у традиціях романтичного світовідчуття митець конструє міф майбутньої України. Міф, витворений негацією калічного образу Вітчизни в інвективах поета та пропонованим поетом шляхом спокути – плеканням варяго-римлянства як запоруки майбутньої надійної державотворчої форми.

І тут варто сприймати поета не поза його часом, як це почасти робиться, а саме в суспільному контексті міжвоєнної доби. Так, він був свідомий свого вибору “вічної ідеї”. Він був свідомий своєї місії міфотворця. Він був переконаний, що саме таким потрібен у даний момент своєму народові. Ще у таборівій статті “Ідеї й дні” (1923) він сформулював для себе і для духовної еліти нації завдання “на золотобаннім тлі стольного Києва – “матері городів руських”, Києва справді III Риму, – створити прекрасну Легенду України, одухотворивши Чорнозем могутньою ідеєю, надихнути його жадобою національного життя. А відтак – покласти підвалини Могутньої Слов’янської Східноєвропейської держави України”¹.

Цілком слушно, що його творчість “структурою та настроєм уподібнюється... певною мірою до поезії соцреалізму”². Обидві сторони творили міф про те, чого не було насправді. Митці радянської України мусили бачити в жахливій дійсності держави-табору “комуністичні далі” і творити при цьому міф про світле майбутнє. А Євген Маланюк творив для сучасників міф “Степової Еллади”, закладав в уми читачів ідею державності тоді, коли вона була утопією і жодних підстав для її реалізації не було.

¹ Маланюк Е. Ідеї й дні // Веселка. – 1923. – Ч. 9-10. – С. 40.

² Касперський Едвард. Еміграція, історія та міжкультурний діалог // Наукові записки Тернопільського педуніверситету. – Тернопіль, 1998. – Вип. 2. – С. 95.

Проте є одна суттєва відмінність між цими двома міфами. Якщо у першому випадку міф засновувався на фальшивих ідеалах і, хоч як гірко це усвідомлювати, матеріалізувався в суспільстві скаліченою мораллю, то Євген Маланюк вибудовував свій міф на фундаменті істинних і неперехідних цінностей, притаманних усьому цивілізованому світові: національній гідності, здорового відчуття своєї нації. Національному пораженьству він протиставляв тверду віру в одужання народу і створення власної держави.

Звідси – помічене всіма дослідниками бажання позбутися недуги нації, наснаживши її залізом, прищепити ідею органічності меча, стилета, доповнити її еллінський зміст варяго-римською суттю. Втім, справедливо відзначаючи цю домінуючу творчість Євгена Маланюка, поширюючи її на написане ним у міжвоєнний період, часом не помічають ті зміни, які сталися в середині-другій половині 30-х років у мистецькій палітрі митця. Вже йшлося про те, що позиції Є.Маланюка як “трагічного оптиміста”¹ послабилися, поступово звучується символіка заліза і зброї у творах поета.

Причини тих змін нами частково вже пояснювалися впливом зовнішніх чинників (політикою, станом еміграції, станом нації), проте залишилися непоміченими продиктовані тими чинниками певні зміни в художньому світі письменника. Це не означає, що у другій половині тридцятих років зникають зовсім поетові інвективи, його традиційні історіософські пошуки. Ні. Взяти хоч би його “Батьківщину” (1938) з мотивом кари, з мотивом “перетятого стебла” й народження “сліпого, калічного зла”, з мотивом заліза і криці. Проте і тут відчутні зміни. Войовнича риторика поступається філософській заглибленості. Поет ніби відчуває, що за зовнішніми атрибутами пропонованої ним концепції варяго-римлянина, зреалізованих ним у символах заліза, меча, криці, блискавки, сталі, крові, помсти, прокльону, виклику, кари бракує чогось внутрішнього, важливішого, вагомішого. У статті “Мислі в роковини” (1937) Є.Маланюк уже критично оцінює захоплення “археологічним оптимізмом”, більше того, застерігає від черпання з археології підстав для душевного спокою. Поет наголошує, що ми переживаємо час, “що найменше надається на... відпочинковий оптимізм “кількатисячолітньої тягlosti існування на одній території... коли мертвий капітал історії вже не дає процентів”. А поряд з тим зазначає, що “ще довго, навіть

¹ Так у січні 1936 року назвав Д.Донцов поетів-вісниківців: “Трагічний оптимізм – amor fati – особлива філософія життя”. Див.: Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С. 279.

“народе без пуття”, буде потрібне, як характерологічно-необхідний демпінг, як активізуєче мemento, “В ім'я чужої доктрини”? Ні, в ім'я національного життя і під загрозою національної смерті”¹. І, безумовно, поезія другої половини 30-х років засвідчує як певну корекцію минулих творчих установок, так і пошук їх нових шляхів. “Тверезий варяг” стає тверезішим. Саме на цей час припадає певний перегляд, “ревізія” самоусвідомлення поетом свого мистецького місця і покликання, переосмислення себе у формулі “височина – низ”. Його ліричний герой уже не шестикрил, свідомий своєї апостольської місії. Він тепер “чорнокнижником гортає сторінки” книги буття. Відбулися разючі зміни, хоч кожне слово пройняте сумом за “згаслою ліпотою колишньої корони”.

*Ця осінь без кінця. Коли б мороз і сніг –
Знов запалала б кров. А так імла і мжичка.
І день пливе повз нас в туманному півні,
І ніч горить, немов велика чорна свічка.*

*І чорнокнижником гортаю сторінки,
Закапані слізьми і воском похоронним...
О, пізня мудросте! О, спогаде п'янкий
Про згаслу ліпоту колишньої корони.*

(14.01.1936)².

Підсумки поетових пошуків відлунюють у цікавій статті (тексті виступу) “Вступне слово”, що збереглася у празькому архіві поета. Виступаючи перед співвітчизниками (очевидно, на відродженому в еміграції святі зброї³) у 1940 році, поет подумки повертається до доби збройних змагань за державність, намагаючись віднайти причину “вислизнення з рук меча, щедро офірованого історією”, називаючи серед інших причин також “занадто задавлене псевдомілітарне мрійництво, що віддавна обернулося в пісенно-театральну, наскрізь абстрактну, мрію про мрію. І коли в незвичній руці несподівано опинилася справжня залізна вагота... ані мозоляста рука плугатаря, ані тендітна інтелігентська, ані здеморалізована вправами чужою зброєю рука наверненого аристократа – того власного меча не вдержала” (С. 38). Несподівано для предмета зустрічі (свято зброї) письменник переводить розмову від зброї реальної до найпершої потреби нації, яка сподівається

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 130,132.

² Маланюк Євген. Чорні вірші // Вежа. – 1996. – № 2. – С. 14-15.

³ Див. детальніше про неї: Купенко Леонід. З турботою про “Меч Духовний” // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 55-56. – С. 37. У цьому ж числі вміщено першодрук “Вступного слова”. – С. 38-39.

збутися, у зброї духовній. “Справа навіть не в зброї як такій, в її матеріальній постаті, – пише Малянук. – Ми є свідками, коли найдосконаліші, наймодерніші велетні з заводів Шкода і Крезмо мовчки змінювали, протягом години, своїх господарів. Ми пам’ятаємо також, як степові тачанки Юрка Тютюнника й Григор’єва скидали в Чорне море танки Антанти. Значить, справа не в мечу матеріальнім, а в тім “Мечу Духовнім”, якому присвятив написану на свій спосіб книгу наш схоластик буремного XVII ст. єпископ Лазар Баранович” (С. 39).

Наведена цитата допоможе нам краще збагнути шляхи еволюції мотиву націєтворення в поезії Є.Маланюка міжвоєнного періоду. Якщо із середини 20-х років твориться концепція римо-варязтва як шляху спокути, з тяжінням до Шевченкового “громадою обух сталить”, з приматом криці, зброї, меча, то із середини 30-х років поступово акцент зміщується до плекання духу. Це нітрохи не означає, що досі поет не творив той дух. Для нього назавжди “Слово є Чин і Чин є Слово. Є, було й буде”¹. Проте тепер він не просто відмовляється від акцентів на “мечі матеріальнім”, а все частіше своїми філософськими роздумами у “Подорожі” (1935), “Провесні” (1936), “Моравських елегіях” (1936), “Свічаді моря” (1937), “Символі”, “Володимерії”, “Периклі” (1939) та інших творах прагне разом із читачем пізнати глибинну сутність “Меча Духовного” як запоруки буття нації. Хай навіть у жодному із названих текстів, на перший погляд, власне про духовне не йшлося, окрім “Символу” (“В несамовитій силі руху – / Така страшна погорда смерті, / Таке сліпуче сяйво духа”).

“Меч Духовний” як шлях спокути відізвався у поетичній творчості Є.Маланюка в поемі “Побачення” (1939-1941). Залишаючи за три дні до початку другої світової війни Зимне Поділля, родовий маєток славного роду Дарії Віконської, витоки якого сягають ще до княжої доби, поет розмірковує саме над “владарним духом” скупі української еліти, що “у сутінках переступила в Двадцяте” століття. Сталося так, що поет не торкався до нього довгі два роки, а знову повернувся до твору у червні-серпні 1941. Попри час, що сплинув, думка поета все у тих же Шляхтинцях, де злою долею війни за Державність тричі довелося пройти з боями поручнику Маланюкові, двічі – разом зі своїм начальником Василем Тютюнником. Саме він і з’являється уві сні ліричному героєві, щоб осмислити причини поразок і визначити те найважливіше, що тільки може обудити “Той Великий Льох... Щоб

¹ Маланюк Євген. В річницю Чупринкову. – ЛНВ. – Львів-Тернопіль, 1930. – Кн. 11. – С. 970.

обудити викляті скарби”. І тут поет устами генерала замінює кричущою зброю на крицевість духу:

*Аж вибухне в степу готичний племін,
І коле серце кричею налле
Велика віра. Побороти сумнів –
Саме це слово змине, як гадюка,
Й отруїне, як вона, – зблювати з уст
І викреслити з мови.*

Мус і віра.

*Мус віри. Звіра переможе Дух.
Велика віра... (С. 387)*

Попереду ж була війна, яка знову посутньо скорегувала мистецькі заміри Євгена Маланюка.

4. Від початку війни до другого ісходу (1939-1949)

Зазначене десятиліття принесло в життя Євгена Маланюка події (війна, новий ісход, знову табори), які відчутно позначилися на його долі та творчості. Водночас хронологічне окреслення цього періоду потребує певних пояснень. Зазвичай, коли мова йде про письменника, то, як правило, виділяються певні етапи його творчості. У цьому випадку згадана традиція дещо порушується. З певністю можна говорити лише про те, що 1939 рік підсумовував період поетичної творчості між двома воєн. Період, у якому домінуючим був Маланюк-державник, поет-історіософ, поет-трибун, “трагічний оптиміст”.

На початку 1939 року письменник упорядковує та віддає до друку книгу лірики “Перстень Полікрата”, до якої включає поезії переважно 30-х років. Тоді ж працює над упорядкуванням збірки “Влада” (1951), виклавши на сторінках свого нотатника зміст книги¹, і того ж року залишає в своєму архіві ретельно переписаними та підготовленими до друку ще кілька десятків поезій (написаних переважно до 1930 року) поряд з рукописною титульною сторінкою книги: “Чорні вірші. П’ята книга поезій”. Очевидно, письменник, маючи домовленість на видання нової збірки у Львівському видавництві «Українська книгоспілка» та зважаючи на критику “Земної Мадонни”, віддав перевагу книзі нових творів з “Персня Полікрата”, яка й стала п’ятою книгою поезій. “Чорні вірші” так і залишилися у поетовому архіві. Втім, усі названі книги

¹ Робота над книгою завершиться в 1941 році. Див. детальніше історію підготовки та видання збірки: Куценко Леонід. “Бо влада – це серце” // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 143-145.

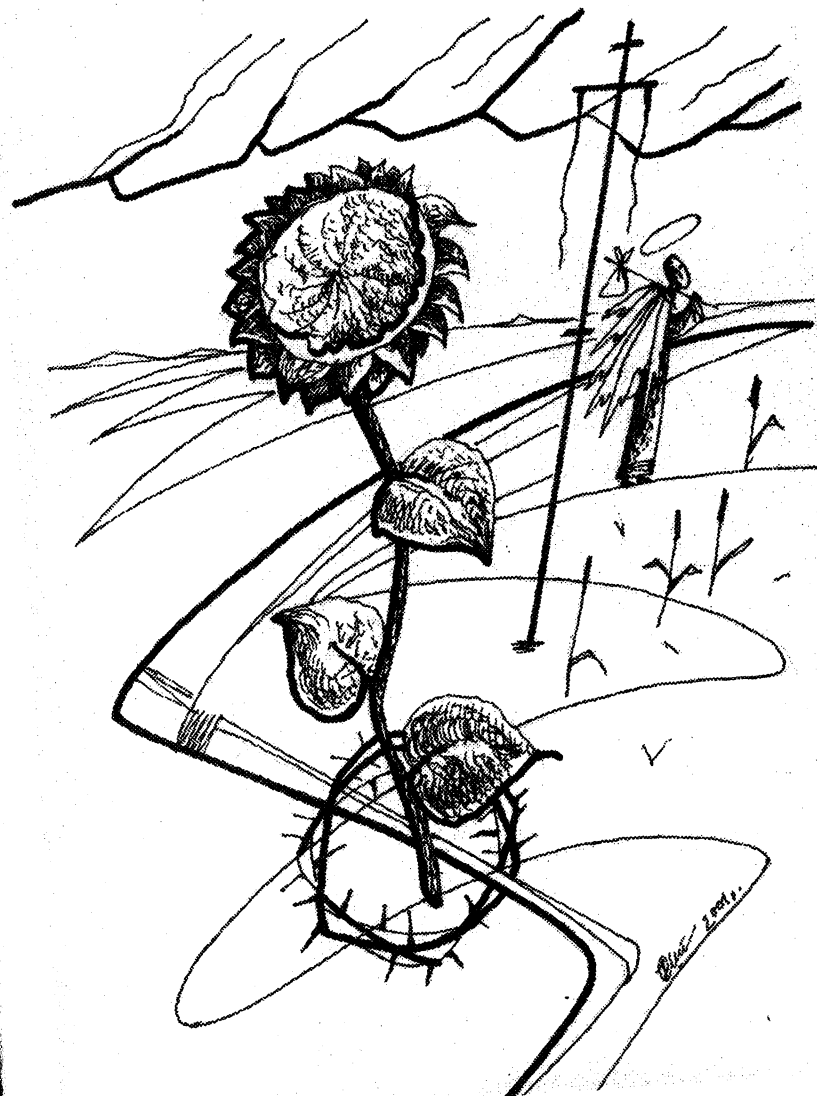
змістом своїм, ідеологією композиції (попри певні нові акценти в “Персні Полікрата”) продовжують традиції попередніх збірок.

З іншого боку, чи правомірною є висловлена думка про те, що в другій половині 30-х років у поезії Є.Маланюка помітно переважає митець-філософ, що згодом мало б засвідчитися новим періодом у творчості поета, який на певний час віддалила війна? Цілком правомірною. Зрозуміло, що це мало статися б не доконечно вже завтра, 1940 року. Але цілком очевидно, що Маланюк-міжвоєнний вже почав переростати себе. Він переріс себе-трибуна (“трагічного оптиміста”), психологи називають це втому від експлуатації надії. Переріс себе-Ієремію, і, як не парадоксально це звучить, доріс до себе – мудреця-чорнокнижника. Проте на перешкоді стала війна, спочатку першим вересням 1939 року, а потім 22-им червнем 1941. Ці фатальні події відкладають на певний час не лише з’яву Маланюка-поета в новій якості, але, за великим рахунком і поезію загалом. Скупих три-п’ять творів на рік, писаних протягом майже десятиліття, важко надаються для характеристики поета.

Коли ж спробувати зупинитися на предметі поетичної творчості митця, то варто назвати кілька творів-присвят (“Присвятні строфи” (1940), “Камінь” (1941), “Волинське” (1941), “Присвята” (1943)), традиційні ностальгійні мотиви (“А син питає...” (1940), “Луни” (1942), “Голос півстаречий, півдитинний” (1944)), кілька зразків лірики. На всьому лежить відбиток спорадичності. Ось дружина із сином відбули з Варшави до Кунштату (Чехія) – і народжуються поспіль три ліричні поезії 1943 року “Доба” (15.01), “І день, і ніч...” (26.01) та “Підсумок” (27.01). Водночас, у такі миттєвості поетичного обудження пишуться і твори іншої тематики – “Мартівські іди” (3.02), “Елегії” (3.02). І все. І рік скінчився.

І все ж у творах 1939-1944 років є відчутні доміанти. 1939 та 1941 роки позначені поетичними прозріннями та особливим осмисленням нової світової війни. А сама війна та її перебіг частково повертають поета в старе річище “мсти і гніву”, адресованих Вітчизні.

Тривога і передчуття майбутньої катастрофи ще початку тридцять дев’ятого року відзиваються у Євгена Маланюка поезією “Перикл”. За міфом “золотого віку” афінської демократії епохи Перикла, поет з особливим наголосом, підказаним, можливо, ще його шкільним підручником з історії, акцентованим на устремлінні Перикла “к украшению Афин памятниками искусства и вообще к развитию афинян

в художественном и умственном отношениях”¹, прагне відтворити ідилію Старого світу, коли “Ще сяє іонійська синь, густа / Від меду й мірри сонця...” (С. 319). Проте, застерігає він, “десь дорійська вже встає Обида” і “сей розм’яклий, випечений світ...”

Нещадний муситиме здати звіт

Перед сліпим від бою воєм Спарти.

Творена досі поетом історіософська модель бачення ним долі своєї Батьківщини накладається вже на долю всієї Європи. І тому є причина. Маланюк був шокований розшматуванням Чехословаччини (яку він шанував і якою захоплювався) внаслідок мюнхенської змови. Держава, що відродилася із небуття після першої світової війни, надзвичайно швидко і потужно заявила себе в Європі, віддавши пріоритети на шляху державотворення науці, освіті, культурі, була для поета одночасно і символом зреалізованого міфу постання держави, і доктором невідбуття України. І ось наприкінці 1938 року поділом Чехословаччини її “елладне” начало зазнає першої поразки перед наступом “римськості”. Поезія ж “Перикл” народжується буквально за кілька днів до остаточної катастрофи Чехословаччини, до її зникнення з карти Європи. “Випечений світ” цієї слов’янської держави, маючи 43 дивізії проти 46 німецьких, безславно програє без жодного пострілу. Маланюкове пророцтво, ґрунтоване на його моделі світобачення, збулося.

Проте його візія-застереження у творі не має конкретного адресата. Поезія пророкує катастрофу всієї Європи. Цивілізованому й освіченому континентові протиставляються “важкі стопи фаланг Пелепонесу” – нацистської Німеччини, – які поруйнують і понищать її.

Увиразнюється мотив неминучості майбутньої континентальної трагедії у творах з літа 1939 року (“Прощання”, “Побачення”), досягаючи апокаліпсичного звучання у вірші-пересторозі “Напередодні”. І все ж феномен появи поезії не стільки у передбаченні війни, скільки у *пророцтві катастрофальної, апокаліпсичної її сутності* за три дні до фатального 1 вересня 1939 року. То не просто заримований зліпок психологічної атмосфери очікування війни, то надчуття, надінтуїція планетарності катастрофи:

Пломінь злиже життя, і вітри розвіватимуть попіл,

Що сидатиме сіро на вилицях мертвих облич,

Тільки сурми Останнього Суду по димній Європі

Просурмлять свій – від краю до краю – розлючений клич. (С.376)

¹ Історія древняго мира. Составитель К.А.Иванов, директор Императорской Николаевской Царскосельской гимназии. – Петербург, 1910. – С. 81.

“Аджеж прозрівав... – скаже поет, ніби підсумовуючи тему, розпочату “Периклом” у творі “Постскриптум”, народженому 17 листопада, отже, на третій місяць війни, – Цей плач Атен і переможний крик / Нещадної, роз’яреної Спарти”. До речі, в рукописі поета вірш має підзаголовок “до “Перикла”¹.

Як покара за “пересит” елладності у “Периклі”, так і в “Постскриптумі” мотив “мсти-кари” лише позначений, а провідним несподівано для Маланюка стає мотив ностальгії за “золотим віком”, що нищиться новітньою Спартою.

*...Та як п’янкий, як заповідний сон,
Що не доспивсь, що обіцяє й кличе. –
Вечірнім сонцем сляний Парфенон*

Пливе в готичну ніч середньовіччя. (С. 378)

Таким чином війна внесла певні корективи в поетову формулу “переборення елладності римськістю”. Йому війна бачилася як жахлива й страшна трагедія світу (з відповідною тезі оцінкою Спарти). І саме в цьому особливість її поетичного осмислення у Є.Маланюка. Саме так відгукнувся в його творчості й новий етап війни, позначений в історії 22-им червнем 1941 року. Психологічна тотожність суспільної атмосфери, що зумовила в 1939 році появу вірша “Напередодні” й переддня нападу на СРСР, продиктувала Євгену Маланюкові за два дні до 22 червня (запис у щоденнику поета) продовження рядків його поезії “Побачення”², розпочатої у серпні 1939 року. Отаман Василь Тютюнник, що з’явився ліричному героєві у містичній картині зустрічінню, говорить: “Отже знов, / Поручнику, на нашу батьківщину / Війне вогонь вже близької війни...” (С. 385).

Дописуючи твір, поет не порушує його сюжету, що передає атмосферу серпня 1939 року, переддня початку світової війни. Проте рядки, що відтворюють пекельну сцену війни, переадресовуються народженню нового і найбільшого її вогнища – початку війни проти СРСР, проти землі поетової Батьківщини.

На перший погляд цілковито логічна і закономірна візія війни. Проте саме тільки на перший. Адже у колах української еміграції *чекали* війни, про що свідчать десятки спогадів. “Коли підходила Друга світова війна, – розповідає Н.Лівицька-Холодна, – пригадую, як приїздив брат мій, і ми постійно говорили. – “О, війна буде, війна буде – поїдемо додому”.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 1.

² Див. історію написання віршів “Напередодні” та “Побачення”: Купенко Леонід. Два поетичні прозріння Євгена Маланюка // Слово і час. – 1997. – № 7. – С. 42-45.

Всі, розумієте, були повні надією, повні оптимізму...”¹. Улас Самчук у своїх споминах “На білому коні” передає навіть картину ейфорії останніх кількох місяців очікування війни. Маланюк був учасником цих зібрань, проте його муза творила свій, зовсім інший образ війни, творила образ планетарної катастрофи, частково, можливо, надиктований його п’ятилітнім знанням Першої світової, а більше-таки надсвідомістю.

Втім, десятиліттями творене в еміграції переконання, “що в Європі єдино Німеччина може бути зацікавлена постанням України в самостійній формі”², досвід минулої війни, яка сприяла народженню УНР, дуже несміливо (“Наша юність палка.../ Задуни нам походом і вибухни знову” (С.379)) відзивається в поезії Є.Маланюка “Доба” (10.03.1940), у фіналі “Побачення”, вірші “Нині” (3.08.1940). Останній подає лаконічну і гранично точну характеристику Європи рівно через рік від початку війни (власне, поезія “Нині” назвою та й ідеологічно перегукується з твором “Напередодні”). На тлі ескізу “зляканого сонця” та ранку, що “завинувсь у млу” постає картина переділеної двома імперіями Європи. Ось її захід і північ, по яких “війна перейшла ураганом” (тільки що нацисти підкорили Нідерланди, Францію, Данію, Норвегію), а поряд схід, що “просторами причаївсь і зрадливо пантрує події, / Щоб, крадучись, урвать і гієною знов утекти...” (щойно країни Прибалтики окуповані військами СРСР. Не виключено, що й першопричиною народження твору стало повідомлення за 3 серпня про “входження” Литви до складу СРСР). Поет вдається до аналогій з першою світовою війною (“урвать і гієною знов утекти”), зокрема, фатального для долі УНР Брестського миру. І цей болючий спогад віддзеркалюється у третій строфі карою сходу “готськими навалами”, “фалангами нових Олександрів...”, “твердою тевтонів ходою, що невблаганна, як час” (С. 377). Олександрова мста Персії, “Риму воскреслого міць” бачиться поетові лише актом помсти новітньому Дарію сходу.

У невблаганності зіткнення двох імперій, попри зрадливу тишу, “що лягла на поля”, не сумнівався вже ніхто. Провідники української еміграції жили думкою, що з їхніх руїн може постати Україна. У поезіях же Маланюка початку війни, як уже зазначалося, тема долі України заледве намічалася. Що поет на підсвідомому рівні так само сподівався

на її постання, засвідчать його твори 1943-1944 років. Ставлення ж митця до проблеми війни і долі України в 1941 році потребує окремого розгляду.

Є.Маланюк не поділяв захоплення й оптимізму ні провідників еміграційних партій та організацій, ні друзів-письменників. Улас Самчук спробував був навіть іронізувати, що Маланюк, “мабуть, не піде переходити “Сян-річку” вброд і воліє переїхати її конвенційним мостом у конвенційному авті”¹. Втім, поет не перетнув кордон навіть у конвенційному авто. Більше того, він протестував проти походу на схід його друзів, згадуючи згодом, що “не мав особисто ані крихти, ані грама якогось оптимізму, який все таки був конечний для такого роду подорожі в батьківщину” (підкреслення моє. – Л.К.)². “Дуже не зелений політично” та людина, що “дещо бачила і дещо думала”, Євген Маланюк прагнув “раціоналістично” дивитися на речі. І тут надався йому досвід війни за УНР, тут відізвався його тверезий погляд на сутність обох імперій, в яких жодним чином *не було місця незалежній Україні*, отже, й жодних сподіванок на особливе ставлення Німеччини до України. Далася також взнаки і криза “трагічного оптиміста” в оцінці власного громадянства. Такою була позиція поета, яку він мав сміливість заявити і відстоювати.

Йому дорікали. Зізнання Олени Теліги в листі із Житомира до Є.Маланюка, що їх наводить поет в цитованих щойно спогадах: “Боюся, що Ви мали рацію”, не принесли розради. Митець був свідомий приреченості кращих сил української еміграції, адже, як згодом стане відомо, “95 відсотків членів ОУН, що вирушили на схід у похідних групах, загинули на території Райхскомісаріату...”³. 29 листопада 1941 року поет запише до свого денника: “То, що з нами, як народом, зараз роблять: кастрацію нації, з нас вирізують мужескість, ми не воїни, не господарі, не борці радше – “нас висвобождають” (румуні etc) від... всього М. Це одна з причин: “Чому не їду”. Поет не сприймав такого “визволення”, як і не сприймав саме певного елементу колабораціонізму похідних груп, захованого в акценті “такого роду подорож”.

Тоді справедливо постає питання, а чим же жилася ота його підсвідомо сподіванка на диво постання України? Тільки надією на національне пробудження власного народу, який мав би скористатися ситуацією війни. У названій уже “Добі” (1940) поетове бажання цього

¹ Самчук Улас. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 54.

² Маланюк Євген. Розповіді про Лену // Олена Теліга. Збірник. – Київ-Париж-Лондон-Торонто-Нью-Йорк-Сідней. – 1992. – С. 328-331.

³ Череватенко Леонід. “Я камінь з Божої праці” // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С. 406.

пробудження звучить швидше як заклинання “перекрочить добу”, “останнім зусиллям вдихнути боротьбу” (С. 379). Так само й у заключній частині “Побачення”, дописаній уже в серпні 1941 року, поет висловлює впевненість в обудженні “Великого Льюху”, у відродженні “великої віри”. Щоправда, оте “Повториться *ще не раз* / Листопадовий посвист завірюхи” (С. 387. Курсив мій. – Л.К.) знову вказує на момент вагань і сумнівів поета у можливості здійснення цього саме в даній історичний момент.

І все-таки надія жила в душі поета. Крах сподівань на неї вперше відізвався в ностальгійних “Лунах” (“Що ж – не судилось. Скипись / В серці пекуча сльоза”), а осмислюється – вже в “Мартівських ідах” 2-го лютого 1943 року. Дива постання України не сталося, “І все повертається ізнову на давні кола / Поглиблювать довічну колію” (С. 437). Черговий раз надходить час “нешадних розплат”, а гріх уже відомий нам з творів 30-х років:

*Де бурі історії вили
І рвали прострелений стяг,
Тиняється псом здичавилим
Розтерзане людське життя.
Де плугом котилися клани
Благих миролюбів, – пройшло
Озброєне в хижку закланність
Залізом найжсене зло.* (С. 437)

Легалізація підсвідомого чекання на те, щоб “Древня, підмогильна Вічна Мати / Усміхнулась крізь віки” (“Елегії”), повертає і поета “на давні кола” з традиційною опозиційною парою: “благі миролюбів”, Еллада, що була й Іспанією в години “безнадійних побід”, – “війномада”, “в залізо закований варвар”. Щоправда, замість поета “трагічного оптиміста” з творів 1943-1944 років усе виразніше прозирає трагічний песиміст. Він народжується від безсилля митця “прозріти дику далечінь”, що виливається рядками відчаю у творі “Розум меркне. Серце умирає” (18.05.1944):

*І весна не спинить подих смерті,
І земля не вирятує рід.
Не лишиться навіть напис стертий
На поверхні намогильних плит.* (С. 441)

Поет, безумовно, спостеріг У собі цю, готовану ще другою половиною 30-х років, зміну, підсилєну черговим, хай лиш сподіваним невідбуттям України. Низка зовнішніх катастроф, розчарувань, крахів сподівань у свідомості поета увиходить у суперечність із внутрішньою

переконаністю, із підсвідомим знаттям поета, що Україна буде. Саме в цей час народжується “Друге посланіє” (30.06.1944). Жанр посланія і його зміст – це публічна форма відгуку на події. Зміст твору зводиться до того, щоб, незважаючи на “спалєну твою свободу / І напівмертвого тебе, / Народе мій”, заявити – *я вірую*. У тексті знайомі вже нам гнівні інвективи низові, перелік гріхів, що вже були предметом осмислення поетової музи, “град кар” за “ледачу кров, духовний гній”, чергова спроба анатомування переступу. Традиційний і оптимістичний фінал з вірою у те, що

*...небо сходить на країну
Крізь зойк заліза, крізь звіря рик,
Крізь дам руйни*

– Україну

Новий узріє чоловік. (С. 422)

Відмінним же є те, що писався він у час, коли жодних підстав для цього не було, коли “Доба нам обжинки справляє / На наших душах і тілах”. Поет у своєму творі не лукавив, тут годі шукати суперечностей оптиміста з песимістом. Інша справа, що “Друге посланіє” – це швидше данина ідеології, це відгук на зовнішню потребу, це трибунний твір (вчасний і край потрібний, принаймні, еміграції).

Ця публічна форма відгуку на подію не могла принести поетові ні втіхи, ні розради. Справа в тому, що 1944 рік виводить проблему долі Батьківщини на новий рівень осмислення. Традиційний прикладний характер бачення української проблеми, останнім зразком якого є “Друге посланіє”, підмінюється дослідженням її в системі загальнолюдських цінностей, через філософське осмислення категорій добра і зла. Отже, проблема із соціально-політичної площини перетікає у філософську. Тому варто повернутися ще раз до аналізованих уже творів, оскільки в них, поза мотивом невідбуття України, захована з’ява Маланюка поета-філософа, перервана війною та її перебігом скристалізована. Кара у “Мартівських ідах” персоніфікується фатумом неспізнаної, з “недовідомим чолом” Долі, “залізом, найжсене зло”. Втрачена конкретика розширює поле думання: “Регоче сатана / що злом стає добро і винний знов невинний” (С. 437). Адже ж “плугом трудитися кланам”, бути “благими миролюбівми” – це добро, що стало злом, це наскрізний позачасовий символ України. Одночасно цей же рядок надається для аналізу продовження діалогу поета із самим собою. Його “фаланги нових Олександрів” (добро) з вірша “Нині”, що мали карати Дарія сходу стали злом. А “винний” (зло) Дарій-Сталін – “стає

невинним”, перемагаючи те зло. А вітохою – стара філософська мудрість: “Допалюй, рокована добо, / Стає початком твій кінець!” (С. 438).

Та ж соціальна свідомість підказує нам конкретні проєкції і другої частини поетових “Елегій”. За “крихким серцем” – необуджена кров. За “душе кам’яна й окаянна” – душа народу, що не пізнала, що “Звіра переможе Дух”. І наслідок:

*Лишається тільки в залізо закований варвар
Та знані у безвість відірвані діти землі.
Ні краю нема, ні кінця пророкованим мандрам
Пустелями нів, цвинтаріщем осель і дібров.*

Проте закінчує частину риторичне запитання, у якому поет знову ж таки повертається до образу Олександра, а його проєкція у світ багатопланова і позачасова: “Де ж Персеполіс твій, тьмянозорий і злий Олександр, / Сонце битв духотворчих і яра на лезах любов?” (С.440). Запитання (не докір, а гіркий роздум), попри ілюзію буквального прочитання, має значно ширшу адресацію. Так, столиця імперії зла не впала. Новий Олександр не справдив місії Македонського, котрий, знищивши древню столицю зла Дарієвої Персії, знищивши персидську деспотію, ніс землям у народам “сонце битв духотворчих”. Новий Олександр – “тьмянозорий”, він не “божеська десниця” з рядків Ольжичевої поезії, взятих Маланюком за епіграф, він носій зла. І “духотворча” битва не відбулася. Проте поетове риторичне питання переступає межі часу з його соціальною конкретикою, воно стає символом усієї епохи, що “відходить від вас неблаганно”. З жаданням істинного новітнього Олександра для світу (і для України), з надією на перемогу добра над злом, коли торжествуватиме “Сонце битв духотворчих і яра на лезах любов”.

Намічені ще кінцем 30-х років знаки творчого перелому, прямування від ідеалів боротьби до загальнолюдських ідеалів, найзриміше зазвучали в циклі “З літопису” (7.03-28.06.1944). Це хроніка поетичного думання Є.Маланюка у вирішальний для “епoxy, що відходить, час”. Проте не він лише є предметом філософського осмислення. У художній тканині циклу суміщені біографічний і езотеричний, громадянський і загальнолюдський смисли, часопросторове окреслення яких передано рядком “Тіроль чи Шлеск, Морава чи Мазовше”, світ суцільний та потойбічний. Час персоніфікується в циклі. Окрім хроніки березня-червня фатального для поета 1944 року, окрім літописного часу вигнання є ще історичний час України, є час поетового полудня віку, коли

*Здавалося, іти нагору гірш,
Ніж підгору тепер ступати.*

Злуда!

Бо муку, а не радість родить вірш,

І подвизи довершує нам – Юда... (С. 469)

Через призму динамічного часу, що “не зупиниться”, митець вкотре звертається до проблеми “я” і “вони” (“ви”) перед фантомом “сліпої долі, / Що необорна, як стіна”. У наголосі “не зупиниться” прочитується даремність, безплідність, пустота плинності часу для поета (“бо муку, а не радість родить вірш”); для низу, для сучасників, що “вбожество мізерій” (“І вили гуни. І текли татари. / Й – поки тряслась беззахисна земля – / Безбожне небо повний келих кари / Зливало на оселі і поля”); для України, що як “безголова Ніке, / Як фурія, проноситься в мені”. А понад усім – знайомі нам образи “безмежного вітру пустоти”, “порожньої блакиті”, “апокаліпсичного неба”, “безбожної неживої блакиті”. Причину ж гніву неба, що “повний келих кари зливало на оселі і поля” (свідомий наголос на протяжності в часі дії), поет осмислює через призму вічних ідеалів добра і зла.

*Лиш злом озброєний блукає
В державі зла.*

І між руйн

Добро беззахисне зникає,

І мати гине, й гине син. (С. 468)

“Держава Жовтня” з “Озимини” стає державою “чорної весни”, “державою зла”, державою *руйни духовної*, як її першопричини, бо ж перед злом добро найнезахищеніше. Не оновилося, не збудилася духовністю земля. “І гине син, і гине мати”, – каже поет мало не через сто літ після Шевченкового “І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі”¹. Натомість знову перед поетом стоїть запитання: “Хто розбудить зуміє / глухих і невидючих”. У річницю Сараєва. Річницю початку Першої світової війни Є.Маланюк напише останню частину циклу, в якій зло виросте до проблеми цілого світу, а митець повторить вже раз висловлену думку в “Елегіях” про *творені лезом любові* битви “духотворчі”.

Призиваю поміч Господню

На убоге моє ремесло –

Ось безодня кличе безодню

І зло порождає зло.

¹ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 2. – С. 289.

*І зло бушує, як повінь,
І зло поглинає світ...
Поможси мені лезом любові
Виконати заповіт. (С. 471)*

Вічна тема добра і зла ставала провідною у творчості поета, хоч сповна вона зреалізується вже після другого ісходу, дихання якого поет усвідомлював, творячи сторінки свого літопису. “Ісход II” напишеться Маланюкові на початку серпня 1944 року. Україна невмолимо віддаляється і витворюється в “привид і примауру”, перед авторовим “ми”, що, як і в першому “Ісході”, уособлює Україну еміграційну, стелиться шлях “в безкрай”. Той “давній шлях”, за яким захована кількасотлітня путь України до самої себе, той єдиний шлях, що тими ж віками кликав “з пустелі самоти і смерті” в її “чорний рай” Мазепу, Орлика, Шевченка, Маланюка. Від “Ісходу II” лише через три роки митець обізветься поетичним циклом “Осіння весна” (1947).

Зазначене десятиліття було досить плідним для письменника як літературного критика, історика літератури, публіциста. У січні 1940 року Є.Маланюк збирається здійснити свій задум у написанні власної історії української літератури. У щоденнику з’являється його план з претензійною назвою “Історія Літератури. Культура і політика” та плановані розділи книги:

- I. Література Княжої Доби.
- II. Література Литовської Доби.
- III. Література Києво-Могилянської Доби.
- IV. Література XIX століття.
- V. Література XX століття.¹

Робота над книгою тривала протягом війни, про що свідчать листи письменника (у Львів В.Дорошенкові) з проханням допомогти з літературою. 13 березня 1945 року поет е листі до С. Гординського просить: “Коли б ще була змога, знайдіть і перешліть мені Хрестоматію Возняка – потрібна дуже: я все ще пишу підручник Іст. Літератури і без неї, як без рук”². На жаль, доля рукопису нам досі невідома. Очевидно, що його спіткала доля рукописної спадщини митця, про яку він писав: “Багатий матеріал, як і перші частини моєї готової монографії “Гоголь”

¹ Архів Б.Маланюка у Празі. В архіві письменника в УВАН у США збереглася сторіночка “Деякі дані”. Серед втрат у війні поетом згадані 4 др. арк. Монографії “Гоголь” та 3 др. арк. “Історії українського письменства. – Од. зб. 1556.

² Цитую за ксерокопією, переданою Кіровоградській бібліотеці ім. Д. Чижівського Р.Лубківським.

загинули в подіях II Світової війни”¹. Згадана монографія – то ще один великий проект, над яким працював письменник. А поряд з ними з’являлося чимало статей, оглядів, рецензій. Наприклад, на сторінках “Краківських вістей” 1943-1944 років поет публікує два цикли статей “Inter arma” (вісім чисел) та “Переборення класики” (шість чисел), присвячені огляду української емігрантської поезії воєнних літ². А в 1947-1948 роках, уже в таборах, друкує кілька статей, приурочених Шевченкові, Кулішеві, Хвильовому, Клену, Липі та ін.

А ще осмислюване десятиліття було позначене шеренгою життєвих катастроф. Трагедія війни першого п’ятиліття доповнюється в половині сорокових невідоротністю другого ісходу, свідомість якого прийшла поетові вже з початку сорок четвертого року. “Єдина думка день і ніч гризе: як дістатися до родичів з родиною... Було б дуже зле, коли б прийшлося марно пропасти, а на це заноситься”, – писав Є.Маланюк 8 липня 1944 року до Володимира Дорошенка³. У грудні 1944 року П.Одарченко повідомляє поета про долю поета і лікаря Ю.Липи, що залишився в галицькому селі Бунів і був закатований енкаведистами. Відповідаючи Одарченкові, Маланюк писав: “Ваші новини нас дуже прибили... Хоч я не можу повірити, щоб доля Липи була така: таж він мав усі можливості від’їхати, коли цього не зробив, то знав що робить” (лист від 31.12.1944). “У Варшаві ми, властиво, все покинули, як стояло... аж страшно згадати!” – так через роки розповідав письменник про втрату дому в листі до О.Сембай-Галицької від 9.05.1961. За тим Є.Маланюк змушений був залишити родину – сина й дружину⁴, а також слов’янський світ, який на десятиліття замінив йому Батьківщину. На порозі полудня віку поет знову втратив геть усе і змушений був починати все заново. А з чого починати й на що сподіватися, він не знав. Подаровані долею на цілий його вік трохи більше десяти років з домом, родиною, сином, з планами на майбутнє (поет перед війною придбав землю, посадив сад, затвердив проект майбутнього власного будинку) залишилися тільки болочим спогадом. З огляду на це дивним видаються розмірковування Б.Рубчака: “Розкрию таємницю: в особистому житті

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 128.

² Див.: Дем’янівська Людмила. Євген Маланюк про Ірлявського, Гай-Головка, Влизька, Кравцева, Осьмачку, Чирського, Мосендза та інших...// Слово і час. – 1995. – № 2. – С. 61-66.

³ Листи до В.Дорошенка зберігаються у літературному архіві музею Чеської літератури. Цитую за матеріалами доповіді професора Б.Зілинського з нагоди 100-річчя від дня народження Є.Маланюка. Прага. 15 березня 1997 року.

⁴ Див. детальніше: Куценко Леонід. “Так розчахнулось дерево родини...” – Кіровоград, 1999.

Маланюк тужив не так за Синюхою, як це твердять нинішні біографи, як за вигідним і елегантним минулим у Варшаві чи Празі. Так що все те є до певної міри текстуальність – символіка, метафори, тема або ж поза (а тема й поза в поезії – це одне й те саме) – ота туга за Україною”¹.

На поета чекало ще більше чотирьох років митарств по Німеччині. Здобутий у Варшавській православної семінарії досвід вчителювання знадобився в таборових школах. Поет викладає математику, а згодом і українську літературу, про що залишилися численні спогади його учнів: “Його знання з української і світової літератури було подиву гідне. Пам’ять геніальна! Він цитував нам цілі уступи “Слова о полку Ігоревім” в староукраїнській мові... Те знання, що він нам дав, ми оцінили тільки після того, як залишили шкільну лаву”². У перший рік життя таборів ДіПі письменник включився до активного громадського життя. Був серед засновників письменницької організації МУР (Мистецький український рух), проте вже в 1946 році відходить від активного життя. Більше того, письменник тоді ж воліє публічно пропасти безвісти. При публікації своїх творів він просить згадувати про себе лише в минулому часі. Так журнал “Хорс”, публікуючи добірку поезій Є.Маланюка з недрукованої спадщини, подає коротеньку інформацію про поета (автор тексту Ю.Шерех), зазначаючи: “3 1944 року про його долю нічого не відомо”³. Причиною такої поведінки письменника міг бути лютневий (1946 р.) виступ Вишинського з вимогою видати трьох “військових злочинців” – трьох українських діячів: Євгена Маланюка, Миколу Сліпченка та Володимира Кубійовича. Отже, від першої і другої еміграції та від Західної України. Загроза репатріації змусила письменника уникати публічної реклами, тим більше, що Вишинський повторював свої вимоги (не називаючи прізвищ) пізніше ще не раз. Втім, це не заважало письменникові бути учасником урочистих імпрез, академій, зустрічатися з молодими митцями з нової хвилі української еміграції.

Стосунки Є.Маланюка з МУРОм були значно складнішими. Хоч сьогодні можна було б говорити, що письменник взагалі не надавався для жодних об’єднань, і вже цим можна пояснити його відхід від письменницької організації та його войовничу опозицію до неї.

¹ Рубчак Богдан. “XXI сторіччя прийшло разом з постмодерністами”, або Про літературу, право вибору, дух імпрізації, міт України і не тільки про це // Літературна Україна. – 1997. – 12 травня.

² Регенсбург. Статті, спогади, документи. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1985. – С. 603,604.

³ Див.: Хорс. Красне письменство та мистецтво. – Регенсбург, 1946. – №1. – С. 25.

Під кінець сорокових років мешканці таборових республік стали масово від’їздити з Німеччини, Австрії. Хтось вибирав собі Австралію, хтось Латинську Америку. Більшість намагалися потрапити до США. Є.Маланюк прагнув будь-якою ціною залишитися в Німеччині, згадує про це О.Бурггардт у листі до Г.Костюка (“Він (Маланюк. – Л.К.) намагається залишитися в межах Протекторату”¹). Доля ж розпорядилася інакше. У липні 1949 року поет відпливав у Новий Світ. Відпливав починати все спочатку. Прощався не просто з Європою, прощався із нереалізованими мріями, поруйнованими міфами. Проте залишався самим собою. Маланюком-бунтарем, Маланюком-творцем. Внутрішній стан його мистецької душі у полудень віку можна передати його ж зізнанням з цитованого вже листа до С.Гординського. Розмірковуючи про невидану лірику Лесі Українки, про невиданого І.Франка (“Певно, немає іншого такого народу на світі, як ми! Та ж більше як і століття у Львові була повна змога поперевидавати всі ті “шпаргали”..., але ми видавали люксові монографії про Джойса”), поет наголошує: “...Поки не скомасований буде культурний досвід наш, годі сподіватись “проводу”, “ідеології” та “витичних”. Як бачте, я “кулішуюся” чим далі, тим глибше, але, як не дивно, це – головна підстава мого остаточного оптимізму” (лист від 13.05.1945).

Саме феномен свого народу і його “культурний досвід” стануть об’єктом ретельного дослідження в історіософських та культурологічних працях Євгена Маланюка в п’ятдесятих роках.

5. Проза Є.Маланюка “як хроніка життя власної душі”

В епістолярній спадщині письменника на порубіжжі першого десятиліття еміграції знаходимо чимало свідчень боріння в ньому поета, публіциста і критика. “Мені здається, – писав поет до Ю.Липи 8 травня 1927 року, – що в мені є якась лірична недокровність чи схематичність. Публіцист і поет дуже борються в мені і мені від тієї боротьби часом дуже гірко приходиться”. Порічна бібліографія письменника дає право, з певною мірою умовності, сказати, що прозаїк, починаючи з 1933 року, посутньо зміцнив свої позиції. Плідними у жанрі Маланюкової прози були роки 1933-1938, 1943-1944 та 1947-1948. Пояснити це лише “втомою” творчого осмислення “філософії чину” в Є.Маланюка-поета було б справедливим тільки почасти. Йдеться швидше про закономірність реалізації обдарованої творчої натури письменника,

¹ Костюк Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга // Кур’єр Кривбасу. – 1999. – № 112. – С. 94.

багатовекторність якої проявилася ще в польських таборах. Адже, окрім поезії, критики та публіцистики, Євген Маланюк уже тоді замірявся взятися і до драми, й до прози. До речі, ці бажання з часом поставали перед митцем знову й знову. Тоді з'являлися в нотатнику письменника записи на кшталт: "Чому б не написати пригодницького роману? "На Сході – ми"... Разом з Чирським треба написати авантюрний роман" (11.06.1941). А давніше бажання сісти за драму частково навіть реалізувалося, щоправда, у жанрі лібрето до опери "Ярослав Осмомисл" (1943).

Жанрове визначення прози Є. Маланюка має свою специфіку. Попри те, що письменник своїми працями вніс новий струмінь у наукове освітлення таких постатей, як Шевченко, Гоголь чи Куліш, трактувати їх як суто літературознавчі дослідження заважають доволі сильні публіцистичний та есеїстичний компоненти. Письменник, очевидно, це добре розумів, коли запропонував, готуючи до друку двотомник праць, своє жанрове прочитання прозового доробку як "спостереження", "проза", об'єднавши таким чином есе і публіцистичний нарис, рецензію і сторінки щоденників.

Утім, коли все ж спробувати за жанровою домінантою визначити діапазон прозової творчості письменника, то він досить розмаїтий. Це традиційні для всього міжвоєнного періоду відгуки на поточний літературний процес у рецензіях, критичних статтях та оглядах. Акумуляований досвід, виношені думки та ідеї щедро реалізовувалися проектами літературознавчих досліджень, присвячених Франкові, Гоголю, Шевченкові, окремим теоретичним проблемам. Не полишає митець і жанру публіцистики, щоправда, в 30-х роках як публіцист він частіше виступає на сторінках польської періодики ("Zet", "Wschud", "Biuletyn Polsko-Ukrainski", "Mysl Polska"¹). Проте навіть скупі публіцистичні виступи у львівському "Віснику" дуже важливі для вивчення еволюції історіософських поглядів письменника.

Предмет же розгляду Маланюкової прози, що цілковито узгоджується із завданням дослідити витоки та еволюцію творчої особистості художника, підказаний цікавими міркуваннями О. Уайльда про критика як митця, які спроектовуються і на прозу Є. Маланюка: "Критика – це хроніка життя власної душі... Це єдина справжня автобіографія, що розповідає не про події чийогось життя, а про думки, що заповнили його,

¹ Окрім статей, підписаних повним прізвищем, письменник послуговувався криптонімами Е.М., М., М.М.; псевдонімами – J.Stojan (в основі якого дівоче прізвище матері) та відповідними йому криптонімами J.S., J.St., S.; E. Kark (запозичений у героя Кнута Гамсуна) та відповідні криптоніми Е.К., К.

не про обставини та вчинки, що стали наслідком випадковості чи фізичної необхідності, а про те, що пережив дух і які мрії народила уява"¹. Суголосні думки знаходимо й у Григорія Сивоконя, який наголошує "на внутрішньому зв'язку Маланюкової "прози" із світоглядним становленням, навіть із біографією, життєвим шляхом автора"². Слідом за Сивоконем пригадаймо міркування Юрія Лавріненка з приводу виходу в світ першого тому "Книги спостережень": "Маланюк – це мислитель, занадто зцентрований на собі. "Книга спостережень" – це до певної міри якась власна біографія, літопис того, що йому думалось з того чи іншого приводу. Ці есеї скидаються часом на дуже особисту історію. Маланюк ніколи не вибирається в більшу тему, яка вимагала б років праці і приносила б можливості монографії, от хоча б про П.Куліша. Його думки снуються з приводу чогось – подія, лектура, чиясь заувага, – тоді виходять невеличкі розміром, замкнені в собі, не раз досконалі формою есеї, тематично дуже різні, але яскраво зв'язані в одно індивідуальністю автора"³.

А розпочати розмову варто із трьох праць середини 30-х років – "Терархія" (1934), "Творчість і національність" (1935), "Поезія і вірші" (1936). Чому саме з них? Тому, що вони загалом охоплюють усі вектори "прозового" думання Є. Маланюка – літературно-критичний, культурологічний, історіософський. Їх можна назвати підсумком певного етапу творчості письменника. У них сформульовані погляди автора на долю національного мистецтва, на визначальні питання життя українського національного організму. Одночасно в них висвітлюється увесь діапазон дотичних питань.

У центрі уваги Євгена Маланюка – дві глобальні проблеми, що їх справедливо можна вважати наскрізними для всієї його міжвоєнної прози. Перша – це "**життєдайнотворча правда Нації**", **національне начало** як першооснова будь-якої творчої (чи то розбудова держави, чи творчість мистецтва), "будівничої чинності під умовою, що в ній бере участь елемент *духовий*"⁴. Друга – **проблема національної еліти, "Великої Людини", "Особистості"**.

Тема особистості, заявившись у "Думках про мистецтво", теоретично виокремлюється лише наприкінці 20-х років ("Буране поліття", "У

¹ Уайльд О. Критик как художник // Писатели Англии о литературе XIX-XX вв. – М., 1981. – С. 131.

² Сивокін Григорій. Коли "речі і істоти видно всебічно..." // Маланюк Євген. Книга спостережень. Статті про літературу. – К., 1997. – С. 5.

³ Лавріненко Ю. Зруб і парости. – Мюнхен, 1971. – С. 162.

⁴ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 22.

пазурах раціоналізму”). І все ж письменник вважає необхідним у середині 30-х спеціально звернутися до теоретичного аспекту обох проблем. При цьому пафос його діалогу з читачем близький до теоретичної настанови. Незважаючи на принагідний характер праць (дві з них писалися як виступи), їх зміст виважений і виношений автором. Що ж спричинило їх появу? Чому письменник вважав обов'язком довести свою позицію до слухачів і читачів, часом повторюючись в окремих моментах?

“Могутній, Дужий, Майбутній” (Геній, Прометей нації), котрого поет виворожував ще в “Думках про мистецтво”, на якого сподівався, що він ось-ось “прийде Сам. І прийде скоро”¹ безнадійно спізнався. Початок 30-х остаточно зруйнував сподіванку на близьку перспективу державності. Національна ідея, як запорука її становлення, підмінялася вузькими партійними метама у розчленованій і розшматованій політично еміграції. Для Маланюка це була катастрофа, на яку він не міг не відгукнутися.

Письменник ретельно стежив за процесом політики українізації у підрадянській Україні. Його захоплював бунт Миколи Хвильового: “Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю до виявлення свого національного організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес... вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. “Замазувати” самостійність порожнім псевдомарксизмом значить не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав”². Багато думок Хвильового були суголосні Маланюковим, а почасти навіть знаходили відгук і продовження в його працях. І хоч письменник-вигнанець прекрасно розумів катастрофічну, жертвону безперспективність бунту Хвильового, хоч сам пророкував трагічний його фінал, усе ж масштаби нищення комуністичною імперією української еліти, носіїв українського духу, національної культури, саме як національної, стали для нього новими потрясінням. Для Маланюка смерть Хвильового, Зерова та інших письменників була великою втратою України і власною. Могутня й багатоголоса партія кларнетів на ниві національного відродження поволі заступалася одноманітною мелодією “пофарбованих дудок”.

¹ Маланюк Е. Думки про мистецтво. – Каліш, 1923.

² Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий Микола. Твори у двох томах. – К., 1990. – Т. 2. – С. 591.

Драматизм ситуації був не лише в тому, що віддалявся міф України-держави (тверезий розум Маланюка був готовий це сприйняти), а в тому, що *еміграція й Україна материкова втрачали енергію її творення, втрачали запоруку її постання в майбутньому*. І все це відбувалося на тлі переборення кризи європейськими державами. Маланюк не проминає наголосити на цьому в статті “Творчість і національність”. На руїнах двох європейських імперій – Російської та Австрійської – ми були “першими (хоч на початку й несвідомими) предтечами й вісниками змін”. Проте Україна тоді не відбулася як Польща, Чехословаччина та інші держави. А в середині тридцятих, коли народи Заходу, всупереч прогнозам Шпенглера, переживали стрімке національне піднесення своїх держав, Україна так само стрімко віддалялася від мети відбутися державою. Вітаючи пробудження “діючих сил *окцидентального історизму*”, Маланюк прагне своєю творчістю наблизити “обриси нової... *нашої історичної доби*”¹.

Отже, події й час знову загострили перед ним вічне питання “що робити?”. Є.Маланюк у своїй прозовій творчості прагне теоретично обґрунтувати необхідність націєтворчої функції мистецтва для недержавної, несформованої нації. Щоправда, варто наголосити на ще одній вагомій причині. Розміркування письменника про проблеми суспільної ролі мистецтва, малоросійства в художній творчості, про “кризу Особистості” були викликані й суб’єктивними обставинами. Адже саме на середину тридцятих років припав пік потужної критики супроти самого поета. Тож у його міркуваннях присутній струмінь *осмислення власної мистецької позиції*, неприховане бажання дати таким чином відповідь критикам.

Означені вище причини зумовили характер і пафос розгляду письменником обох проблем найперше через призму анатомування загроз, що стоять на шляху їх реалізації. Наприклад, проблема **національного начала творчості** розглядається Є.Маланюком шляхом дослідження причин, що призводять до “національної неплідності”:

· “тортури матеріалістичної інквізиції” із “розкладово-згубною легендою класовості”;

· малоросійство у мистецтві;

· “символістично-декадентське розм’якшення й гіпертрофія змісту”, “l’art pour l’art”.

Ще далекого 1923 року Є.Маланюк у “Думках про мистецтво” сформулював своє розуміння справжнього митця: “Ін... національним

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 22.

поет може зробитися, але *народжується він завжди нацією*. І чим міцніше його істота зв’язана з нацією, тим більшим і могутнішим є поет” (курсив мій. – Л.К.). Згодом він неодноразово звертався до теми творчості й національності, стверджуючи, що “справжня культура завше *органічна*, завше *вирастає* з національної суті, *піднімаючись* потім до *вселюдських висот*”¹, а справжній митець “*залишається й може бути особистістю лише національною*, а не гієрогліфом національного “*всегуманізму*” чи диференціалом міжнародної “*клясовості*” (курсив мій. – Л.К.). У поетовій концепції творчості вирішальним чинником виступає елемент духовий. Душа ж людини, наголошує поет, “кажучи словами Шевченка, *образу Божого*”, має корінням своїм “заглиблюватися в землі, в роді, й народі”, що “достає міць і силу для росту”.

Отже, чин творчості у поета – це поєднання елемента духового, “творчого інстинкту, що коріниться в расово-національній глибині”², та техніки, ремесла. “І то *так* гармонійно разом, що ту гармонію поети звали колись *божественною*”³. Проте, колись. Поетова тривога викликана катастрофічною кризою доби, яка “конанням духу та розпаду й заникненням національної особистості”⁴ найперше й наймогутніше відізналася саме у сфері мистецькій.

Письменник свідомий того, що для вітчизняної літератури ця криза обізналася подвійною катастрофою, оскільки тільки Шевченком вона зазвучала повнокровно і повновартісно, ставши виявом “органічно української культури”, що “*вирастає з питомо національного ґрунту*”⁵. Проте на шляху засвоєння цієї традиції, що не встигла ще навіть зміцніти, стає європейська хвороба “*поступу*” і тортури матеріалістичної інквізиції”, яка відізналася в Україні, зокрема, ідеологічним комплексом епохи – драгоманівщиною, “здеградованим “*народництвом*”. 1927 року Є.Маланюк виступає з доповіддю “В пазурах раціоналізму (До трагедії Франка)”⁶ на академії в Подєбрадах, у якій на прикладі могутньої особистості І.Франка, “що уявляє, фігурально кажучи, цілу Академію Наук в одній людині”, прагне показати, як “Фаєрбахівська релігія

¹ Маланюк Е. Репліка // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 77.

² Маланюк Е. Творчість і національність // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 24, 25, 32.

³ Маланюк Е. Поезія і вірші // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 138.

⁴ Маланюк Е. Творчість і національність. С. 27.

⁵ Маланюк Е. Репліка. – С. 77.

⁶ Маланюк Євген. В пазурах раціоналізму (До трагедії Франка) // Студентський вісник. – Прага, 1928. – Ч. 5-6. – С. 2-6.

матеріалізму” нівечить його духову істоту. “Матеріалістичний антропоморфізм” цілковито заперечує кореневу злученість митця з нацією і тим руйнує особистість письменника, даючи підстави Маланюкові сказати про Франка його ж словами – “розум владний без віри і основ”. На світогляд Франка фатально впливав Драгоманов, а усвідомлення письменником пагубності того впливу стало, як відомо, причиною його хвороби.

Порівнюючи дух Шевченка та розум Франка, Маланюк робить висновок про катастрофічну дистанцію між “національною емоцією” та “національним інтелектом”: “Коли б весь свій зміст духовий... Франко міг би вогнем національної емоції розтопити і скерувати по вертикалі, – Українська Нація мала б не тільки явлення еквівалентно-другого Шевченка, а мала б щось значно потрібнішого історично, – (бо Шевченко – явище, власне, метаісторичне), мала б могутнього формувателя нашої психіки перед іспитом останньої революції. Мали б ми емоцію Шевченка, уняту у форми Франкового інтелекту. Ми мали б Шевченківську віру на основі “владного розуму” Франка і не мали б тієї прірви, що ще й досі чорніє у нас між національною емоцією і національним інтелектом”¹. Вибачмо Маланюкові прикре трактування у доповіді Шевченкової освіти як “несистематичної і недосконалої”, яке відчутне і в цитованому уривкові, тим більше, що згодом він сам визнає цю помилку як гріх молодості. Є.Маланюк уперше торкається проблеми роздвоєної психіки письменника, протиборства Франка, національного провідника й пророка, із Франком, отруєним ідеями епохи – соціалізмом та раціоналізмом.

У відчиті “Поезія і вірші” Маланюк осмислює й поглиблює згубний вплив “поступу” та “релігії матеріалізму” вже у масштабі загальнолюдському. Божественна, органічна лише у своїй єдності, “культуро-цивілізація розпадається на, сказати б, “чисту” культуру і “чисту” (голу) цивілізацію, і між ними постає зловіща прірва. В живу органіку впорскується трупний бакциль механічної анархії. Постає диявольський міт про кляси, що перетинає живе тіло народу. Людину відривають від землі й природи, що є ґрунтом усіякої творчості. Врешті, викорінена й атомізована людина випадає із органічної системи всесвіту, зриває свій зв’язок з природною творчістю, а тим самим і з самим Творцем, що творчим флюїдом благодити всесвіт обіймає, просякає й просвітлює”².

¹ Маланюк Євген. В пазурах раціоналізму. – С. 5.

² Книга спостережень. – Т. – С. 145.

Тим часом “деградація народу до степеня кляси”¹ в умовах “національного каліцтва” колоніального існування мала фатальні наслідки для української культури. Національного генія Шевченка звільгаризовано до співця недолі та “вишневого садка”, його “будьте люди”, значить будьте народом, будьте нацією, так, як ваші славні козацькі пради”², українська еліта не почула. Більше того, Є.Маланюк наголошує, що “Шевченко й Куліш, а особливо Франко й Леся Українка для передреволюційної української інтелігенції майже не існували. Принаймні “сметанка” її далі “Лісової пісні” й “Fatu morgana” Коцюбинського не йшла”³.

Письменник відкрито обстоює нагальну потребу літератури з яскраво вираженими національними ознаками, обґрунтовуючи її необхідністю збереження органічності національних літератур в епоху європейської кризи. Ще актуальнішою бачиться Маланюкові ця проблема для вітчизняної літератури, для культури недержавної нації, становлення якої майже співпало з примарою “привиду комунізму”, з європейською кризою і супроводжувалося жорстоким переслідуванням, нищенням її саме як національної російською, австро-угорською, радянською імперіями. Тут доречно згадати Маланюкові слова про Шевченка, що “поезія для нього – служення, національна (а не лише суспільна) функція”⁴, які цілковито збігаються з позицією самого письменника.

Складним і багатоликим ворогом національного стилю називає Є.Маланюк комплекс *малоросійства в мистецтві*, приурочуючи дослідженню даної проблеми статтю “Творчість і національність” та повертаючись до цієї теми в багатьох інших своїх працях. Письменник розглядає малоросійство як найістотнішу проблему українського культурного й історичного процесів, зазначаючи, що “в сучасній стадії нашого національного життя проблема малоросійства, беручи її якнайширше, набирає гостроти “бути чи не бути”⁵.

Письменник досліджує феномен малоросійства, трактуючи його “яко раг ехелленс продукт Росії”. Людський продукт, щедро творений “апаратом російської державности і її специфічної культури”. Поліетнічна імперія живилася елітою недержавних націй, і головним завданням її державного апарату було нищення національного коріння тієї інтелігенції, що мала претензії бути зовні титульним представником

¹ Маланюк Є. Буяне поліття // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 13.

² Маланюк Є. До справжнього Шевченка // Книга спостережень. – Т. – 1. – С. 67.

³ Маланюк Є. Буяне поліття. – С. 17.

⁴ Маланюк Є. Ранній Шевченко // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 41

⁵ Маланюк Є. Творчість і національність. – С. 30.

імперії. Більше того, така політика була єдиною запорукою існування обох імперій – Російської і радянської. Саме тому “державна центрифуга” імперій підтримувала “систематичний міжетнічний вихор, що з корінням виривав національно-вартісні рослини, і створювала стан невпинної расово-національної мішанини, що мала демонструвати назовні абстракцію імперської “єдності”¹.

Є.Маланюк намагається простежити еволюцію комплексу мистецького малоросизму, відсилаючи читача до киево-могилянської доби, яка поруч мазепинців дала величезний загін української еліти, котра творила “фактично підмурівок культури петербурзької імперії”. На думку письменника, та доба породила таку форму малоросизму, як національний гермафродитизм. Патріархом петербурзького малоросійства поет називає Миколу Гоголя, який репрезентує тип мистецького малороса, творчий шлях якого бачиться письменникові в поступовому спустошенні душі, “що на початку адже ж була ще досить національно повною і потенційно багатою”. Категорія ж “внуків Гоголя” вже була позбавлена навіть гоголівських національних вартостей. Перетинає цей погибельний шлях української культури геній Шевченка, що “зв’язав розірвані в “малоросійській” дійсності доби української історії”², навернувши інтелектуальну еліту в русло національно-державної свідомості. Але процес повернення до органічного начала був (і залишається) болючим і тривалим у часі. Маланюкові праглося пізнати “умовини та причини”, що сприяють появі малоросійського комплексу в середовищі власне українському.

Письменникові роздуми над “суто українською течією в тім процесі” віднаходимо в доброму десяткові його праць. Як правило, митець зосереджується над “диявольським парадоксом” національної безплідності української еліти (верхи) при досить потужному внутрішньому національному потенціалові народних мас (низ). Ще в статті “Буряне поліття” Маланюк відкинув “огидні наклепи про “національну несвідомість мас” (з хворої голови на здорову!)”³ в роках 1917-1920, наголошуючи, що тією хворою головою була якраз українська інтелігенція, духовна еліта, яка саме й вирішила долю революції. А згодом у статті “Про малоросіянство”(1938) скаже, що “національний інстинкт в інтелектуально слабкій селянській верстві може спати, але він ніколи не буває парализований або цілковито

1 Маланюк Е. Творчість і національність. – С.28.

1 Маланюк Е. Три літа // Книга спостережень. – Т.1. – С.46.

2 Маланюк Е. Книга спостережень. – С.217.

атрофований, як се можна бачити у представників інтелектуальних верств. Малоросіянство є хворобою інтелігентською”¹.

А “диявольський” парадокс, на переконання письменника, полягав якраз у тому, що саме внутрішній надмір національно живильних сил низу зреалізовувався сурогатним заміником просвітянщини, що стала здобрим ґрунтом малоросійства зовні. Причина ж трагедії “українського культурного процесу (як, певно, й історичного), – на думку Є.Маланюка, – полягає на браку внутрішньої суцільно структуральної цупкості, що мала б сцілкувати, зцілити покалічений і пошматований організм культури, історії, нації. Тому-то органічне життя протікає в нім епізодично й фрагментарно”². Просвітянізм та малоросіянство письменник визначає “внутрішнім ворогом *національного стилю*”, і єдиним “радикальним ліком”, проти них може стати тільки власна держава. Поки ж такої немає, то Маланюк повертає на второвану вже стежку, закликаючи до переборення їх “внутрішнім культурно-творчим національним напруженням”. Цілковиту впевненість автора у справедливості і єдиновірності цього шляху виказує рішучість його рекомендацій митцям якнайміцніше зв’язатися з “нижчим” етнічним шаром, щоб перетяти шлях живлення малоросійства й натомість творити національно повну людину. Маланюк навіть ризиковано й емоційно пропонує досягти цього зв’язку за рахунок “певного формального зниження рівня, зниження квантитативного, зменшення ускладнености, що завгодно, окрім одного: зниження стилю”³. Ця думка у письменника не нова. З її варіацією зустрічаємося у листі до Н.Лівицької-Холодної стосовно оцінки Маланюком своєї поезії: “Я тепер боюся “майстерности”. Хотів би хоч трохи розхристаности ранньої лірики... Як назло на вірші все більше і більше лягає матовий лист “досконалости” (лист від 10.08.1928)⁴. Як справедливо зауважив Т.Салига, “слова “майстерність” і “досконалість” Є.Маланюк бере в лапки. Він знає їм ціну... Він знає і вартість дешевого естетизму, і вартість справжньої поезії”⁵. *Стилем* же поет називає “осягнення індивідуальної повноти”, “творчий тріумф творця над творивом”, “творчий інстинкт, що нормально коріниться в расово-національній глибині”. Натомість

¹ Змунчило С. Про малоросіянство // Вісник. – 1938. – Кн.11. Псевдонім Є.Маланюка взятий від прізвища його мачухи. Під цим псевдонімом письменник друкував гострі публіцистичні статті на сторінках “Вісника”.

² Маланюк Е. Творчість і національність. – С.37.

³ Маланюк Е. Творчість і національність. – С. 38.

⁴ Матеріали до історії літератури і громадської думки. – С. 265.

⁵ Салига Тарас. Імператив. – Львів, 1997. – С. 142.

національно безплідний, “порожній інтелект” “спадає на площину *стилізації*, від якої вже один крок до серійності й спекуляції”¹.

Пропоноване письменником визначення стилю водночас незримо проводить своєрідну демаркаційну лінію між раціоналістичною та інтуїтивною моделями творчості, відносячи до останньої державотворчі поезії Є.Маланюка, почасти спростовуючи категоричність судження самого письменника ще на сторінках “Думок про мистецтво”, що “соборна” творчість – лише “трагікомічний анекдот нашої незвичайної доби”.

Досі, ведучи мову про дослідження письменником феномена малоросійства в мистецтві, старанно обминалося те, на чому особливо наголошував Маланюк у статті “Творчість і національність” – небезпека національної безплідності, що виявляється у формалістичних пошуках, прояв національного гермафродитизму малоросійства у мистецтві задля мистецтва. Пафос цілковитого неприйняття Є.Маланюком *модерну в літературі кризової доби* сповна пояснюється невідповідністю “всесвітнього”, “національно-безстатевого” мистецтва письменниковій концепції національної культури. Власне, цим і можна пояснити радикалізм і навіть консерватизм письменника у ставленні до модернового мистецтва.

Втім у висновках доповіді “Поезія й вірші”, читаної у Львові 28 квітня 1936 року, Євген Маланюк переконливо обґрунтовує свій погляд на “правдиве, отже велике, мистецтво, мистецтво, що проймає, стрясає й обдаровує нас просвітлюючим катарсісом”. На думку автора, для національно сформованого, духовно стабільного суспільства формалістичні пошуки – швидше вияв його. “Але там, – наголошує письменник, – де все знаходиться в хаотичнім процесі становлення, де мистецтво відіграє величезну й безпосередньо-першу роль, де воно є не лише зримим проявом національного існування, а й могутнім форматворчим чинником і організатором історіософського прозріння, – там не можна дозволити на марний люксус імітації, що обертається в найстрашнішу і найзгубнішу форму моральної самозгуби”² (курсив мій. – Л.К.).

Власне, в цитованому фрагменті письменникового відчиту простежується логічний підсумок проблеми національного начала творчості загалом у міжвоєнній прозі Євгена Маланюка. Він сформував свою позицію чітко й недвозначно: “Мистецтво робить (формує) життя і

само зроджується з його таємничо-глибинної неподільної субстанції. Мистецтво ніколи не є приблизною “правдоподібністю” життя. Воно потужне і грізне, безпомилкове й нещадне, невичерпальне і творче, як сама стихія, як саме життя... Твердження ці можна прийняти і відкинути, як твердження віри. Але без тієї віри немає ані творчості, ані мистецтва, ані поезії”¹.

У прозовому доробку Є.Маланюк, досліджуючи питання національного начала творчості (найпосутніше у статті “Творчість та національність”), свідомо переступає межі анатомування кризи власне української, розглядаючи її у контексті кризи європейської культури, і, як наслідок, подає авторську концепцію національного мистецтва у вимірах загальнолюдських. Тим вагомішими й переконливішими видаються письменникові висновки для культури української.

Ознайомившись із письменниковим розумінням національного первня творчості, слідом за ним “підходимо до того, що найважливіше – до серцевини національної проблеми, до *проблеми особистості* в українській літературі (й культурі)”². Проблема особистості, повної людини вперше потужно заявила у творчості Є.Маланюка 1927 року у статті “Буряне поліття” та доповіді “В пазурах раціоналізму”. У них письменник вдається до аналітичного погляду на історичну долю української духовної еліти. Розмірковування над проблемами національної емоції, національного підсвідомого та національного інтелекту приводять митця до витоків формування цих первнів на ґрунті двох типів української особистості: скитсько-еллінського та варяго-римського. “Небезпечна самостійність цих первнів, – зазначає Є.Маланюк, – (а вони протинають кожний прояв українського життя на протязі цілої нашої історії!), те, що вони, за винятком Богдана Хмельницького, не дали ще ні разу своєї синтези в геніальній і суцільній українській особистості, – найбільш характеризує той прояв духового життя нації, що носить назву літератури”³.

1927 року у Маланюковому баченні суцільної української особистості ще не знайшлося місця Т.Шевченкові. На цьому варто наголосити, оскільки письменник ще тільки наближався до пізнання генія Т.Шевченка, залишаючись у полоні зроджених натхненням рядків із свого “Послання” 1926 року:

¹ Маланюк Е. Поезія і вірші. – С. 156.

² Маланюк Е. Буряне поліття. – С. 211.

³ Маланюк Е. Буряне поліття. – С. 211.

¹ Маланюк Е. Творчість і національність. – С. 33.

² Маланюк Е. Поезія і вірші. – С. 155.

*Шевченко лиш збудив хаос,
Що нерушимо спав над степом, –
Він не здійснив своїх погроз,
Він Гонта був, а не Мазепа¹.*

Тож Шевченко йому бачився лише “страшним демоном національного інстинкту”² і не більше. Проте вже в “Ієрархії” поряд Богдана Великого письменник поставив Тараса Шевченка, а 4 вересня 1938 року запише до свого нотатника: “Неповнота, щербатість, покаліченість особистості – це лейтмотивний український тип. Властиво повних людей було за останні століття тільки двоє – Богдан і Тарас. Особливо це ясно видно на тлі, напр. Мазепи (із його якоюсь дивною хибою, Мотрею ets) чи Костомарова (потвора! його любов до Аліни). Зрештою, в Гоголі ця (нерозб.) сторона досягла своєї рідної “повноти”. У Куліша – навпаки й тут ціла тайна Куліша: це антипод Гоголя. Дослідям над культурою укр. індивідууму бракує укр. Фрейда”³.

А у статті “Шлях до Шевченка” (1942) спростує помилки юності, зазначивши, що Шевченко “якось дивно сполучав у собі і Гонту й Мазепу (соромлюся, що колись, в молодечім пориві, цього не добачив)”⁴.

Проте тема Шевченка в Маланюкових пошуках повної особистості – у нас ще попереду, тепер же варто повернутися у 1927 рік, коли Маланюк сам спробував компенсувати відсутність українського Фрейда, намагаючись створити психологічний портрет української людини. Письменниковим роздумам над ним присвячена друга частина “Буряного поліття”, а сутність “української проблеми” Є.Маланюк сформулював у сконденсованих висновках:

- “насиченість української психіки *статичним* первнем своєрідного східного “еллінізму”;
- спостерігально-пасивна вдача епікуреїзованого природними багатствами (землі й підсоння) філософа-хлібороба;
- нехіль до мужескості й меча;
- замкнуто-евклідівський егоїзм і провінціальний егоцентризм хуторянського світовідчуження”⁵.

На тлі багатовікової трагічної української історії майже відсутнє почуття трагедії, навіть християнство витворилося в погідній формі “майже еллініського *антропоморфізму*”, ледь не зовсім позбавлене

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 470.

² Маланюк Євген. В пазурах раціоналізму. – С. 2.

³ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од. зб. 257. – С. 34.

⁴ Пробоем. – Прага, 1942. – Ч. 3. – С. 156.

⁵ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 16.

“активізує страху перед Богом”. Ні Дон Жуана, ні Казанови, ні Дон-Кіхота. “Хитрий і молочно-простодушний Санчо-Панса – основний патос української душі (“орієнтації”, унтер-офіцерство, УКП і т.і.)”.

Цей портрет цілковито позбавлений варяго-римського начала, щоправда, письменник досить своєрідно акцентує на цьому: “Якими ж чужими мусили й мусять почуватися ті з українців, що не мають цієї української риси”¹. Згадавши при цьому Франкове “*nie kocham Rusi*”, письменник, прозоро натякаючи на скупе коло цих “чужих”, долучає до них і себе.

Усвідомлення Є.Маланюком загрози “зникання” особистості на тлі європейської кризи, наступу епохи глобалізації доповнюється відчуттям катастрофічного дефіциту повної людини в історії української нації. Підступи до осмислення цієї проблеми знаходимо ще у таборових статтях митця. Так у статті “Кінець російської літератури” (1923) письменник намагається пояснити український фрагмент у фундаменті російської культури (від Ф.Прокоповича до М. Гоголя) саме слабкістю власне варяго-римського елемента і, як наслідок, безсилістю підпорядкуванню “псевдоримському й псевдомужеському началу московської держави”. Уже тоді прозвучав Маланюків присуд М.Гоголю – “перший “свідомий малорос” і, можна сказати, батько малоросизму”². Не виключено, що ці думки були народжені публікацією на сторінках “Літературно-Наукового Вісника” статті О.Яременка “Чи М.Гоголь був наш?”³. Так чи інакше, але проблема долі української еліти стала предметом думання письменника і згодом зреалізувалася у кількох теоретичних статтях та ряді статей-портретів діячів української культури.

Найвищий трагізм української історії, на думку Є.Маланюка, у тому, що національне тіло народу не здатне народити “голову”. Це лейтмотивний пафос його статті “Ієрархія”. У час чинності, у час пробудження приспаного національного інстинкту низу він “даремно шукає Оформлення й Очолоення”. Письменник називає причини відсутності ієрархічності українського суспільства, доповнюючи його психологічний портрет характеристиками суспільно-політичними:

- анемія національного інстинкту;
- відсутність інстинкту ієрархічності;
- рахітична слабкість кістяка;

¹ Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 16

² Маланюк Е. Книга спостережень. – Т. 1. – С. 358.

³ ЛНВ. – 1922. – Ч.7. – С. 45-52.

- політична невизначеність;
- трагедія аморфності.

Втім пізнати внутрішній механізм невідбуття чи відбуття повноцінної особистості можливо було лише на прикладі конкретної долі української духової еліти. Тож 1927 рік не лише відізнався теоретичними міркуваннями щодо “суцільної особистості” у “Буряному політті”, але й першими спробами побачити таку особистість у контексті української культури та історії. Йдеться про феномен Франка у статті “В пазурах раціоналізму”.

Зрештою, цей рік статтею “Репліка” розпочав і Маланюкове Шевченкознавство чи, за визначенням О.Семененка¹, *Шевченко-відчування*. Спостереження напрочуд точне й суголосне думкам самого Є.Маланюка, який у 1928 році зазначав, що “науково-філологічним шляхом не можна буде викрити душі Шевченка. Її можна відчутти лишень, вихопити й зрозуміти національною інтуїцією”². Згодом письменник ще повертатиметься до теми скерованості Шевченкознавства на формальні цілі (стиль, тематика, комплекси ідей тощо), аби вияскравити власну позицію у зверненні до постаті Шевченка в українській історії та культурі: *феномен повної національної особистості*. Його розкриттю Є.Маланюк присвятив свої праці “Репліка” (1927), “Mehr Licht!” (1928), “Два Шевченка” (1932), “Три літа” (1935), “До справжнього Шевченка” (1937), “Шлях до Шевченка” (1942), “Шевченко і Гоголь” (1944), “До Шевченкових роковин” (1947). Проблеми “Везувія нації” чимало сторінок відвів письменник в інших своїх публікаціях.

У статтях, есеях, присвячених Шевченкові, Маланюк вдається і до теоретичних міркувань над поетикою Шевченкового вірша, над особливостями його романтизму (не “абстрактний” та “міжпланетарний”, а “проектований на реальну Україну”) тощо. Проте у головному Маланюкове Шевченкові відчування підпорядковане пошуковій критеріїв та складників повної Особистості, її взаємин із світом сучасників, її динамізму, “готичного зростання”, спроектованості у майбутнє. Пошук той опосередковано віддзеркалює і визначення автором свого власного шляху, звірення ним власних мистецьких і громадянських позицій.

Маланюк виводить витоки Шевченкової “Суверенної Індивідуальності, закінченого національного обличчя” “з мовчазної

¹ Лист О.Семененка до Є.Маланюка від 19.04.1957 // Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 639.

² Маланюк Є. Mehr Licht! // Студентський вісник. – Прага, 1928. – Ч. 3. – С. 3.

маси покалічених, затурканих, полишених своєю кволою інтелігенцією і зрадницькою елітою німих рабів”, із “низу”, що зумів зродити “постать із суцільно-чистого національного матеріалу”¹. І саме характеристика особистості Шевченка як “національно-ядерної”, на переконання Маланюка, зумовила її суцільність, повноту, стала визначальною для пізнання національного генія як поета, громадянина, людини.

Уже в “Репліці”, називаючи поета найвидатнішим мислителем свого часу, Маланюк особливо наголошує на тому, “що вірш його є пам’ятником *органічно української культури*, що він виростає з *питомо національного ґрунту*”. Зі свідомості митцем свого високого громадянського, національно-патріотичного покликання вірш його наповнювався праведним гнівом і той “лютий гнів буде завше проявом його великої любови”. Нарешті Маланюк ділиться з читачем своїми міркуваннями про Шевченка як людину, “що прожила не життя, а дійсно “житіє”..., пронесла свою суцільну віру, свою єдину одержимість, свою побиту, зранену, скривавлену, але незломлену й неупокорену душу”². Зродженість же поета з “національно-ядерної, органічної частки селянського моноліту” стала запорукою його “відпорності на петербурзьку отруту”³. Отже, протиотрутою від найбільшої біди української інтелектуальної еліти – малоросійства.

Згодом ці характеристики будуть поглиблюватися й доповнюватися, витворюючи портрет повної національної особистості. І найчілніша із них, слідом за з’ясуванням витоків особистості, та, що Шевченко є “перше й найбільше *явлення самостійного українського духу*”. Беручи в аспекті психології, – зазначає Маланюк у статті “Mehr Licht”, – Шевченко, як *явище, як особистість*, є вперше у всю широчінь поставлена всеохоплююча для української справи проблема: незрячий раб мусить стати вільною людиною”⁴. Ставши такою, Шевченко своє життя поклав на те, щоб плекати бажання волі в душах своїх співвітчизників, формувати у них національно-державну свідомість, стати творцем національного духу.

Отже, Маланюк визначає національну ідею як провідну у творчості Шевченка, зазначаючи при цьому, що історичний досвід України і поразка у війні за УНР зокрема, уже вкотре засвідчили як непросто вона засвоюється українцями. Саме тому письменник робить пророчий висновок, “що Шевченко... ще довго не перестане бути чинним

¹ Маланюк Є. Mehr Licht. – С. 3.

² Маланюк Є. Книга спостережень. – Т.1. – С. 76,78,77.

³ Маланюк Є. Ранній Шевченко. – С. 34.

⁴ Студентський вісник. – Прага, 1928. – Ч. 3. – С. 5,4.

аккумулятором духово-національної енергії, ще довго без нього, як без образу майбутньої Української Індивідуальності в майбутній остаточно сформованій Українській Державі ми обійтися не зможемо. Це й є те, що називається вічним юнацтвом безсмертя і що мають в собі сини лише *живих націй*.

Тому то лише Шевченко й досі є запорукою, що нація українська, всупереч всій своїй географічній, етнографічній та історичній трагедії буде жити, бо маючи Шевченка, вона не може, не сміє вмерти”¹.

Визначивши відданість національній ідеї домінантною у характеристиці Шевченкової особистості, Маланюк робить висновок, що вся наступна складна історія України – це шлях “доростання” до Шевченка, це час еволюційної “матеріалізації Шевченкового духу й Шевченкової волі”². Доречно проілюструвати приклади такого “доростання”, наближення до високості Шевченкового духу та справедливості Маланюкової оцінки такими сучасними монографіями-відкриттями Шевченка, як “Незбагнений апостол” (1993) Василя Пахаренка, “Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу” (1997) Оксани Забужко, “Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація” (1998) Григорія Клочека. І одночасно пошкодувати, що процес “матеріалізації Шевченкового духу” в умах нашої провідної верстви йде надто повільно. Малоросійський комплекс, на який першим вказав Шевченко, а ґрунтовно дослідив Маланюк, виявився надто живучим, що засвідчило перше десятиліття власної державності.

Втім, це вже предмет наступної проблеми в освітленні Маланюком особистості Шевченка – чинне і динамічне відчуження Шевченком України. У світі Шевченкової поезії Маланюк відзначає наскрізною думку про малоросійство української еліти, про гнучкошиєнків, “землячків”, кочубеїв, які є найбільшою бідою Вітчизни. А з іншого боку – низ. Низ Коліївщини, лише соціального, (класового) бунту, який, за Маланюком, у Шевченковій свідомості й творчості “переісточується, в міру його духового росту, в свідомість вищу й ширшу, в свідомість національно-державну”³.

Неспівпадіння витвореного свідомістю поета міфа України з “реальною “Малоросією” змушує Шевченка *своєю творчістю* “оживити гоголівські душі української шляхти і розкрити очі ошуканій кріпацькій масі, себто сполучити й оживити спаралізовані складники

нації, вдихнути *історичне* життя в завмерлий національний організм”. Отже, наступною визначною характеристикою Маланюкового бачення Шевченка є свідомий і саможертвний пошук ним “історичного виходу із шляхетської мертвоти та сліпої “гайдамацької” безвихідності”¹, творення міфу України-держави в умах співвітчизників.

Дослідивши Шевченкове бачення України та його ставлення до неї, Маланюк не проминає відстежити і зовнішні чинники хвороби національного організму в його творчості. Зрозуміло, що йдеться про поетів “геніяльний аналіз психології російського імперіалізму”². Особливо наголошуючи при цьому акцент Шевченка не на класовій природі російського царизму, а саме на імперській, антиукраїнській сутності північного сусіди.

Так само близьке Маланюкові (зрештою, як і все викладене вище) іще одне із його спостережень над портретом особистості Шевченка. Маланюк неодноразово наголошує на тому, що Шевченко був паном, паном Духу. “Він був свідомий, що своєю визвольною, переможною, панівною поезією випростує тих, що “похилились”, що зробилися “душевновбогими”, відродить самий *інстинкт* панування”³.

Маланюкове Шевченковідчуження свідчить також про доростання самого письменника до розуміння особистості поета-пророка. Проза письменника-вигнанця віддзеркалює переосмислення ним окремих своїх думок і суджень, відкриття нових граней готичної сутності особистості національного генія і, як наслідок, прагнення скоригувати себе самого.

Натомість, як би не парадоксально це видавалося б на перший погляд, особистість Миколи Гоголя була знайомішою і зрозумілішою Маланюкові. І не тому, що він знав і захоплювався письменником ще з дитинства, з реальної школи. Справа в іншому. Маланюку випало повторити частину шляху, що його пройшов свого часу Гоголь. Йдеться про второвану Гоголем стежку “української шляхетчини” до Петербургу. Для Маланюка вона пролягала коридорами реальної школи, “поза школою – перебуванням в товаристві міської “передової” (отже, майже цілком жидівської) інтелігенції”⁴, через світ російської літератури, традиції російського офіцерства. Свідчення боріння Маланюка з імперським спадком людини “двох душ” (С.Єфремов) знаходимо ще в перші роки таборів (російськомовне віршування, нестримне бажання перебраться в Париж). Зрештою, безслідно воно не

¹ Студентський вісник. – Прага, 1928. – Ч. 3. – С. 4.

² Маланюк Е. Репліка. – С. 80.

³ Маланюк Е. Три літа. – С. 46.

¹ Маланюк Е. Три літа. – С. 45-46.

² Маланюк Е. Три літа. – С. 50.

³ Маланюк Е. До справжнього Шевченка. – С. 66.

⁴ Маланюк Євген. Гоголь (фрагмент перший) // Ми. – Варшава, 1933. – Ч. 1. – С. 120.

минулося. Є доля справедливості у звинуваченнях супроти Маланюка С. Доленга (А. Крижанівського) у статті “Поет тьми і хаосу”, що він занадто добре знає Росію, що у доробкові Маланюка “багацько “російських” мук та “самобічеваня”¹.

Так Гоголь стає центральним персонажем (поряд із принагідними студіями та згадками про Короленка, Архипенка аж до “примусового малороса” Корнійчука) дослідження Маланюком проблем української людини, зокрема особистості, понівеченої малоросизмом.

До теми “Гоголя-Гоголя” поет звертався у багатьох публікаціях; приурочив їй і спеціальні дослідження “Гоголь” (1933), “Гоголь-Гоголь” (1935), “Гоголь в літературознавстві” (1943), “Шевченко і Гоголь” (1944). Ще в таборах Маланюк інтуїтивно відчув, що за “комплексом Гоголя” заховується розгадка однієї із таємниць історичної долі України. Щоправда, згодом у його шевченкознавчих статтях “лише супоставлення Шевченка поруч Гоголя, а то й конфронтація цих бігунових в нашій культурно-історичній процесі постатей”² давало змогу Маланюкові повніше охопити й оцінити постать Шевченка. Водночас виокремлювалася проблема самого Гоголя, проблема “еволюції української особистості”. Не випадково, що вона зреалізувалася окремими працями саме в середині критичних для поета 30-х років. Адже пошук Великої Людини, Повної Особистості був би неможливий без дослідження народжених Україною, але і втрачених нею, “обдарованих скарбів-талентів”.

У статті “Гоголь-Гоголь” Маланюк намагається “відреставрувати справжній образ” Гоголя та заглибитися в механізм фатальності його долі, визначивши основні віхи його шляху до “духової смерті”:

- омріяна в “цвинтарній тиші України” “легенда Петербурга”;
- міф живої України, народжений Петербургом;
- трагедія пошуків “батьківщини душі”.

Донорство розумової еліти. В часи Гоголя воно відрізнялося від початку XVIII століття. Тоді Ф. Прокопович силою забрав цвіт української нації творити Петербург, пониживши духовий поріст киево-могилянської доби. Тепер Гоголь сам змушений покинути мертве життя і “провінційний безрух історії” своєї Вітчизни, гнаний мрією пошуку “широкої арени діяльності”.

Маланюк досить ґрунтовно вмотивовує причини народження “легенди Петербургу”, можливо, “упізнаючи” свою юнацьку мрію про

¹ Доленга С. Поет тьми і хаосу // Ми. – Варшава, 1935. – Ч. 4. – С. 130.

² Маланюк Євген. Гоголь в літературознавстві // Вежа. – 1997. – № 6-7. – С. 216.

північну столицю. Так само глибоко і точно письменник простежує кризу душі Гоголя після залишення України. Петербург досить швидко відсвіжує у Гоголеві національні джерела, подає бачення “своєї Малоросії”, вибудовує проекти прикладання власних сил на благо творення рідного краю. Цей процес одномоментний із шаленим механізмом “втягування”, привласнення талановитого “малороса” імперією. Ось як ілюструє письменник наслідки його дії у праці “Гоголь в літературознавстві”: “З “малороса” через “общероса” ніби непомітно зіслизнув Гоголь до росіянина і “русского”...”¹. Мрії про університетську кафедру в Києві, висловлені в листі до Максимовича (“Уяви собі, я теж так думаю: туди, туди! до Києва, до старого прекрасного Києва! Він – наш, а не їх – правда? Там довколо нього, відбувалися події нашого минулого”² (грудень 1833)), заступаються фактом “милування” йому професорства у Петербурзі.

Маланюк наголошує, що Гоголь бореться, прагне залишитися самим собою. Проте боріння те з роками стає його життєвою трагедією, яку Маланюк назвав “ослабленням і заламуванням його національного стрижня”, а сам Гоголь засвідчив її зізнанням: “На это я вам скажу, что я сам не знаю, кака я моя душа, хохлацкая или русская” (лист до Л. Смірновій від 24.12.1844). Трагедія Гоголевого генія полягала у тому, що “ворожа цивілізація вимагала, кажучи конкретно, *моральної смерті* (“усмертнення цілого себе”) або розриву з органічною цілістю, а одночасно – механічно розплистися в аморфній неокресленості “Росії”, отже – культурно-національного самогубства. Це був найжахливіший фавстівський варіант “продажу душі чортові”...

Наслідки такого експерименту – то не лише духова летаргія, як у героїв “Мертвих душ”, але справжня смерть духовна, з її розкладом і гниттям, як несвідомо-геніяльно показав це Гоголь в своїй повісті-сповіді “Портрет”³.

Із “напівживою душею” Гоголь тікає із Петербургу шукати втрачену рівновагу душі й батьківщину в далекому і чужому світі. Так зроджений “національно вигасаючою... шляхетською верствою” потенційний геній нації не відбувся для неї навіть скаліченим Прометеєм.

У контексті пошуку – повна-неповна особистість, примат національної ідеї в творчості – можна розглядати і доробок Маланюка-критика. Адже домінантним критерієм його оцінки митця (твору) виступала не естетична його цінність, а спрямованість на ідею

¹ Вежа. – 1997. – № 6-7. – С. 215.

² Маланюк Е. Гоголь-Гоголь // Книга спостережень. – С. 202.

³ Маланюк Е. Гоголь-Гоголь. – С. 205.

державотворення, на виховання нової людини, на переборення вад національного організму, зрештою, на чин Духу. Так ще в далекому 1923 році, оцінюючи першу збірку Т.Осьмачки, початкуючий критик наголошує на головному: поет “зміцнив своє національне єство, укріпивсь в своїм національній душі”¹. Рецензуючи дві збірки закарпатських авторів, критик зазначає, що “матеріал вміщений в збірниках є занадто сировий”, але, враховуючи те, що ці українські книги з’явилися в підколоніальній країні, в країні “мадярської культури”, вони “набирають характеру культурних документів – на тлі Закарпаття – матимуть певне історичне значення для цілої української літератури”². Відгукуючись на смерть чеського письменника-будителя Ф.Шальди, він повторює слідом за ним: “поза національністю немає ані мистецтва, ані правди”³.

Можливо, меншою мірою такий підхід стосується Маланюкової публіцистики, яка змушена була торкатися злободенних тем життя України підрадянської, відгукуватися на окремі події і явища. Проте і в ній зреалізувалися розглядувані вище принципи і підходи. Зокрема, саме в тридцятих роках письменник вперше звернувся до окремишого осмислення теми малоросійства⁴, яка в п’ятдесятіх відізнається спеціальною однойменною працею. Тоді ж з’являється гостродискусійна стаття “Про меморія”. Невмируща Провіста або Сатана в бочці”. Під псевдонімом С.Змунчило митець досліджує доктрину російської державності “з її догматом псевдонаціонального (“єдинонеділим-чеського”) тріумфу над національною особовістю і над структуральністю історичного суспільства”⁵.

Проза Є.Маланюка була продовженням пошуку відповіді на прокляті питання, спробою збагнути феномен українського організму, його хвороби та визначити шляхи одужання. А ще письменник продовжував з’ясовувати для себе і читача – хто я?, що маю робити і що я роблю?

¹ Маланюк Євген. Дарунок Києва // Веселка. – Каліш, 1923. – Ч. 4-5-6. – С. 52.

² Маланюк Е. З Закарпатського Парнасу. // Книга спостережень. – Т. 1. – С. 505, 506.

³ Маланюк Е. Ф.К.Шальда (4.04.1937). // Книга спостережень. – Т. 2. – С. 18.

⁴ Змунчило С. Про малоросіяństwo // Вісник. – 1938. – Кн. 11. – Т. 4.

⁵ Змунчило С. Роковані години // Вісник. – 1938. – Кн. 6. – Т. 11.

ВИСНОВКИ

1947 року Євген Маланюк переступив піввікову межу, і так сталося, що життєвий ювілей підсумовував і цілий період літературної діяльності, який ми означили як творчість між двох іходів. І якщо у збірці “Гербарій” поет із суто ідеологічних міркувань поставив під віршем “Ісход” дату 1920 (замість 1923), підкреслюючи, що саме цим роком він розпочався як митець, покликаний служити своїй Батьківщині, то “Ісход II” (7.07.1944) волею долі завершував, закріплюючи назвами, майже чвертьстолітній період творчості. Після “Ісходу II” письменник на довгі три роки відмовився від поезії. Замовчав, щоб аж у серпні-вересні 1947 року відізнатися поетичним романом “Осінь весна”. Романом значно повніше представленим у записниках і скупі поданим у збірці “Проща”. Проте цей твір належить поетові Маланюку, що вже пережив і переосмислив трагедію другого ісходу, що певним чином переосмислив і себе самого. Тож повернемося до особистості митця та його творчості між двох іходів, підсумовуючи найголовніше з того, що стало об’єктом наших студій.

Винятково важливу роль у становленні Євгена Маланюка як громадянина й митця відіграло його “місценодження” (Ю.Барабаш). Кількасотлітнє порубіжжя, перехрестя історій і народів, степовий Вавилон відізналися в автономній пам’яті раси, творили ментальність покордонців. Як у побільшувальному склі, межева земля сфокусувала в собі біди й негаразди національного організму, які згодом стануть предметом творчості письменника: приспаність масними чорноземами, байдужість до власної долі, небажання відбутися нацією, яничарство й зрадництво, індивідуалізм, вольниця й анархія, денационалізація еліти та інше. Без перебільшення, саме місце народження письменника, отой “відвічний географічний “протяг”, став згодом потужним чинником формування громадянської позиції самого Є.Маланюка та джерелом його поезії інвективи та чину.

Письменникові неймовірно поталанило з родиною. Пригадаймо, як недавно ще біографи народженого в шляхетській родині М.Рильського обов'язково спершу мусили наголосити на факторі атмосфери романівського дитинства поета, на близькості його до народу, коли не обминаючи, то, принаймні, свідомо применшуючи духовний потенціал дворянської родини. В сім'ї Маланюків органічно поєдналися живі традиції українського народу, здоровий дух україноцентризму, уособлюваний дідом Василем, і традиції провінційного дворянства, принесені в родину Василя Маланюка невісткою Гликерією. Саме симбіоз цих традицій, плеканий Филімоном та Гликерією Маланюками, сприяв становленню митця таким, яким ми його знаємо.

Маланюкове дитинство та юність випали на час духовного відродження провінційних міст і містечок. Його здібності до декламування, малювання та поезії всіляко заохочувалися містечковою становою та духовною елітою. Він був її обранцем і улюбленцем. Завдяки винятковим здібностям, виявленим майбутнім письменником у початковій школі, перед ним відкрилась можливість продовжити навчання в одній із кращих реальних шкіл Російської імперії. Гуманітарні традиції гімназії, блискуча історико-філологічна школа, атмосфера культурно-мистецького пробудження Єлисаветграда доповнювали й довершували задану сім'єю лінію творення духовного світу майбутнього письменника. У стінах реального училища Євген Маланюк дебютував як поет.

Світова війна посутньо скорегувала життєвий шлях юнака: спершу явивши в його особі зразкового російського офіцера, а з її розв'язкою, так само круто повернувши молодого військовика до національних джерел. Зустріч із свідомим українцем, начальником штабу 2-го дивізіону Туркестанського полку Є.Мешковським, приводить юнака в армію УНР. А штабна та фронтова служба в Українській армії поряд із такими особистостями як Симон Петлюра, Василь Тютюнник, Євген Мешковський, Володимир Сінклер, Микола Капустянський, Андрій Мельник, Марко Безручко, Олександр Удовиченко прискорили процес національної самоідентифікації, який завершиться вже в польських таборах інтернованих вояків УНР. Тим часом служба в Генеральному штабі УНР, війна за незалежність України склали міцний фундамент для національного самоусвідомлення та підготували майбутню політичну, духовну та естетичну кристалізацію.

Довершувати згаданий шлях самовизначення та жертвовного служіння Україні випало в умовах еміграції, що мала яскравий національно-політичний характер. Кращі зі свідомих та відданих ідеї

Української державності люди, що волею долі опинилися за межами своєї землі, взяли собі за мету ідею політичної праці. Суть її зводилася до творення в еміграції духовної держави, яка не відбулася в Україні. Надзвичайно важлива місія відводилася духовній культурі, у сфері якої і знайшов своє покликання Є.Маланюк. Щоправда, шлях той був не таким простим і легким. Спершу визріло бажання зайнятися практичною політикою, що засвідчила таборова публіцистика письменника. На заваді стало старше покоління емігрантів, яке тримало на політику "монополі". Проте саме таборова публіцистика, привела митця до пошуку відповіді на "прокляті питання", що постали перед українською еміграцією ("як сталося?", "що ми за народ?", "що робити?") та наблизила Євгена Маланюка і до розв'язання питань – "хто я?", "що маю робити?".

В останні місяці таборового періоду (літо-осінь 1923 р.) письменникові відкривається поетична ідея Слова-покликання. Не захоплення віршуванням, а віднайдення шляхів самореалізації у слові. Власне, був потрібен лише імпульс для пізнання нової якості слова, який спричинив майже одночасне відкриття істини, що зрезонувала з нерозв'язаними "проклятими питаннями". Віднайдення свого покликання у слові відізналося якісно вищою сутністю слова – слова-служіння ("я навмисне тверезим варягом / Увійшов в цю добу історичних вітрів і злив"). А з часом і набутих досвідом думка про слово (мистецтво) як "могутній формотворчий чинник і орган історіософського прозріння" знайшла в доробкові письменника і теоретичне обґрунтування ("Творчість і національність", 1935; "Поезія й вірші", 1936).

Отже, творчість названого періоду демонструє блискавичний прорив митця до якісно нових енергетичних сутностей, які визначили оригінальність смислових акцентів, специфіку структури й ритміки вірша ("пібідний ямб"), поглиблення знакової системи поетичного мислення, що в комплексі дало взаємодифузю традиції і модерну. Його поетична творчість як універсальний текст накладає сукупність своїх семантичних полів на контури рельєфу "українського материка" (В.Стус). Визначальною характеристикою творчості Євгена Маланюка стала вибаглива й всеохопна інтертекстуальність письма, до розуміння поліаспектності якої українське літературознавство ще має дорости.

На схилі життя, переосмислюючи прожиті, письменник так відгукнувся про митців міжвоєнної пори у своєму нотатникові: "Липа і я, ми були (як Дараган, Мосендз, Чирський) "солдати", воїни – цим все

сказано” (запис від 23.09.1967)¹. Маланюкова думка не тільки підтверджує справедливості наведеної тези про слово-служіння, але й проектується загалом на феномен витвореного політичною еміграцією покоління особистостей митців нового типу. Вони пройшли війну за державність. Народження їх як письменників пов’язане з поразкою УНР. І те й інше сформувало в них сильний характер і волю до діяння. Переосмислення поза Батьківщиною пройденого й пережитого, драми українського історичного життя на тлі європейської історії, дало їм новий погляд на національне буття, на українську людину. Так формується концепція вольової особистості, людини чину, дії. Так народжується інвектива розслабленості, байдужості, ледачості, приреченості, пораженьству. Так утверджується словом для бездержавної нації ідея українського месіанізму.

Навіть коли назвати це явище тенденційністю, то вона народжена із внутрішньої потреби кожного із митців. Ця внутрішня змобілізованість була суголосною їх творчим інтересам, стала одним із вирішальних чинників, що дав підстави говорити про Празьку школу як літературне явище. Націєтворчий, державницький компоненти міжвоєнної еміграційної поезії був органічною складовою художньої свідомості митців.

Євген Маланюк прискорено еволюціонує від покликання служити своєю творчістю Україні до усвідомлення обраності, до апостольської місії духовного провідника народу. Розшарування політичної еміграції за партійними вотчинами, смерть Симона Петлюри, підводять митця до геніального висновку: “Як в нації вождів нема, / Тоді вожді її поети”. Хоч “Послання”, лейтмотивом якого були наведені слова, надсилалось поетам із підрадянської України, самоадресація цієї перевіреної часом істини, очевидна.

Ліричний герой Маланюка – “обтятий Богом шестикрил”, перший ангельський чин, серафим, що покликаний бути посередником між небом і землею, дарувати низові істину про самих себе. Оскільки ж письменникові відкрилася гірка правда, то й зреалізувалася вона потужними інвективами супроти низу. Гнів письменника умисно згущений, його опозиція до калічного стану нації підкреслено жорстка й безжална. Маланюк, якому випало бути свідком і творцем відродження державності у 1917-1920 роках і який пізнав трагедію краху державницьких сподівань, мав право на інвективу. Але не право визначило такий вибір. Він був зумовлений свідомістю

¹ Архів Є.Маланюка в УВАН у США. – Од.зб. 168/38. – С.23.

розуміння необхідності переорієнтувати ментальність співвітчизників, змусити збагнути призначення кожного народу стати нацією, відбутися державою. Маланюк ризикував бути не сприйнятим, шельмованим й не обминув цієї участі. Навіть бунт проти його позиції був ціннішим для нього від летаргійного сну нації.

Заперечуючи, засуджуючи, гнівно картаючи, письменник тим самим стверджував ідеал повної, “суцільної” Людини. Людини чину, волі, честі. Водночас, – людина – присутня у творах Маланюка і як протилежний полюс інвективи в його історіософських екскурсах до славних сторінок вітчизняної історії, в його оптимістичних передбаченнях майбутнього (“Бачу їх – високих і русявих... / Пристрасників висоти і слави”), у життєстверджуючому пафосі прикінцевих строф чи рядків (“І встане вік молитви й заліза / Над гноїщем, де парувало зло”). Ці дві визначальні для Маланюкової поетики парадоксальні позиції – інвективність та оптимістичність – зроджені натхненням та підпорядковані ідеології націєтворення.

Вони зреалізувалися у провідних мотивах міжвоєнної поетичної творчості Є.Маланюка – кари, переступу та спокути. Поразка УНР та вигнання з рідної землі уже в перших поезіях митця прозвучали мотивом кари: покараний я, ми, Україна. Бажання збагнути причину кари веде митця до історіософського осмислення переступу, до пошуку шляхів спокути. Так сформувалася художня модель: кара – “як сталося?”; переступ – “що ми за народ?”; спокута – “що робити?”. Все це сформувало синтезований в площині названих проблем погляд Маланюка на Україну.

Націєтворчі мотиви зазнають еволюції. Характерний для поезії Маланюка римо-варязький первень із приматом зброї, криці, крові, від середини тридцятих років поступається домінанті плекання духу, філософського заглиблення в українську проблему. Поет частіше прагне осмислити її крізь призму вічних ідеалів добра й зла. Хоч світова війна частково змушує поета повернутися в русло старої традиції.

Пошуки відповіді на “прокляті питання” – наскрізний мотив усієї міжвоєнної творчості Маланюка. У прозовому доробку письменника вони сконцентрувалися навколо осмислення двох взаємопов’язаних проблем: національного начала будь-якої “будівничої чинності” та Особистості, повної Людини, “Суверенної Індивідуальності” як серцевини національної проблеми. Вони проглядаються буквально у кожній рецензії, літературно-критичному огляді, статті. Водночас,

названі проблеми стали і предметом спеціальних теоретичних студій, зокрема, у працях “Буряне поліття”, “Ієрархія”, “Творчість і національність”, “Поезія й вірші”, “Про малоросіяństwo”, у циклах статей, присвячених Т.Шевченкові та М.Гоголю.

Логіка висновків, до яких підводив читача письменник, незмінна: справжнє мистецтво, література “виростають із національної суті”, а справжній митець “може бути особистістю лише національною”. Євген Маланюк прискіпливо аналізував причини, що призводять до “національної безплідності”, розвінчував “міф класовості”, анатомував комплекс малоросійства, висловив своє несприйняття модерну в літературі кризової доби. При цьому письменник особливо наголошував на згубності названих факторів для недержавних народів, для несформованих націй, мистецтво яких мусить бути не лише “проявом національного існування”, але й творенням національного духу, особистості і формотворчим чинником нації.

Є.Маланюк із усього “спізненого покоління”, що у вигнанні знайшло в літературі “вихід із безвихідности”, був таки поетом “вродженим”. Щоправда, трагедія втрати Батьківщини та статус політичного вигнанця по суті позначилися на творчій палітрі митця. “Поет постійно зрікається самого себе, в ім’я чогось більш значного”¹. Ця теза Т.Еліота повною мірою стосується Євгена Маланюка. Такою значимою для нього стала ідея націєтворення, обранцем якої, аж до самозречення, став письменник. І тепер варто з’ясувати чи не найскладніше питання стосовно творчої особистості митця. Чи співпав той вибір із його життєвим покликанням? Чи став він його життєвим покликанням? Адже ж було захоплення “срібним віком” російської поезії, були ідеали європейських поетичних течій (і вони відгучні у творчості письменника). Зрештою, була декларована у маніфестовій статті “Думки про мистецтво” теза про “соборну” творчість як “трагікомічний анекдот нашої незвичайної доби”. А перемогла, поклікала на служіння “Визвольній Літургії” згадувана у тій же праці “Голгофа Української Нації”.

Отож, співпадіння виявилось абсолютним. І Маланюк залишився вірним своєму покликанню. Більше того, проніс його через **випробування** несприйняттям і критикою його позицій, через **страждання** і самотність, через сумніви й розчарування. Письменник

¹ Еліот Т.С. Традиция и индивидуальный талант // Зарубежная эстетика и теория литературы 19-20 вв. Трактаты, статьи, эссе. – М., 1987. – С. 172.

намагався не зрадити своєму виборові жодною поезією, жодним рядком розслаблення чи розчуленості.

Наприкінці життя, осмислюючи прожите, він гірко зізнаватиметься:

*Купив цей час фальшивою ціною:
Ісходом, втечею, роками болю й зла.
А треба було впасти серед бою
На тій землі, де молодість цвіла. (С.585)*

Проте, вони не є свідченням поетового сумніву в справедливості обраного ним шляху. Це лише свідомість того, що життя добігало краю, а він залишився не почутим, його мрії і сподівання – нереалізованими. Ці сумні роздуми поета не заперечують і не піддають жодній ревізії його творчість. Це лише біль за тим, що не вистачило життя, аби пересвідчитися у реальності колись передбачуваного:

*Мій ярий крик, мій біль тужавий,
Випалюючи ржу і гріх,
Ввійде у складники держави,
Як криця й камінь слів моїх.*

ЗМІСТ

1. Вступ.....	3
2. Розділ I. Становлення особистості та вигоди естетичної та культурологічної позиції.....	9
1. Степовий Вавилон.....	11
2. Новоархангельськ. Родинне вогнище Маланюків.....	25
3. Єлисаветградське земське реальне училище.....	44
4. Єлисаветград. Світ духовної і матеріальної культури...	61
5. Географічне середовище світу дитинства.....	71
3. Розділ II. Національна самоідентифікація і народження письменника (1914-1923).....	81
1. "В апокаліпсі хижих літ...": етапи національного самоусвідомлення(1914-1920).....	81
2. Таборіві республіки: кристалізація життєвої мети та пошук ціннісних орієнтацій (1920-1923).....	95
3. Таборова публіцистика Є.Маланюка: пошук відповідей на "прокляті питання" і спроба естетичного самовизначення (1921- 1923)	106
4. Поетичний дебют: слово як можливість націєтворення (1920-літо-осінь 1923).....	120
4. Розділ III. Між двох ісходів: Україна в системі мистецьких рефлексій Є.Маланюка.....	137
1. Поетове "Я" і його зовнішні обставини (1923-1939).....	137
2. Ніщо та суще в художній моделі світу поета.....	151
3. Мотиви кари, переступу та спокути у поетичній творчості Є.Маланюка.....	161
3.1. Кара.....	162
3.2. Переступ.....	181
3.3. Спокута.....	198
4. Від початку війни до другого ісходу (1939-1949).....	221
5. Проза Є.Маланюка "як хроніка життя власної душі" ...	235
5. Висновки.....	257